121.761

JOVAN BOŽOVIĆ

OVDJE PRVA PROLETERSKA

VOJNO DELO

IZ RATNE PROŠLOSTI NAŠIH NARODA

KNJIGA ŠEZDESET PRVA

REDOVNA IZDANJA

KNJIGA TRIDESET PETA

UREĐIVAČKI ODBOR

PETAR BRAJOVIĆ, MILINKO ĐUROVIĆ, VELJKO KOVAČEVIĆ, VIKTOR KUČAN, NIKOLA LJUBIČIĆ, BRANKO PEROVIĆ, FRANC POGLAJEN, FRANC SOTLER, SVETISLAV SAVKOVIĆ — odgovorni urednik

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD JNA »VOJNO DELO«

CENTRALNA VOJNA BIBLIOTEKA
INV. BR. 121761

JOVAN BOŽOVIĆ

OVDJE PRVA PROLETERSKA

CENTRALNA VOJNA BIBLIOTEKA

BEOGRAD 1964.

UMJESTO PREDGOVORA

Ove zapise radio sam uglavnom prema zabilješkama koje sam vodio kao pripadnik Prve proleterske brigade. Pored njih, naročito za period do dolaska na Zelengoru, koristio sam kazivanja pojedinih boraca i zapisana sjećanja (stenogrami) grupa boraca iz bataljona. I, najzad, novije materijale, članke i napise o pojedinim akcijama, borbama i političkom radu Prve proleterske.

Zato ovi zapisi i nemaju karakter istorijske hronike, niti sam imao pretenzije da obrađujem vojnička dejstva tako da u svim pojedinostima budu istorijski tačno prikazana. Kao pripadnik brigade, živio sam jednim svakodnevnim životom, učestvovao u njenim borbama i političkom i kulturnom radu, u radostima i naporima boraca, u pobjedama i povlačenjima. Živio sam, dakle, njenim duhom i dahom i bilježio, onako kako sam vidio, i borbe, i marševe, i rad, i aktivnost u narodu. Pošto sam bio pripadnik jednog bataljona, prirodno je da sam o njemu i njegovoj aktivnosti mogao najviše da pišem. Ipak, tokom kasnije obrade materijala, koristeći se podacima i kazivanjima, nastojao sam, ne vodeći računa o proporciji, da prikažem (koliko mi je to bilo mogućno) pojedina dejstva i ostalih bataljona. U stvari, smatrao sam da nije toliko ni važno hoću li pisati o ovom ili onom bataljonu. Želja mi je bila da koliko-toliko prikažem Prvu proletersku, njen život i borbe, napore i radosti njenih boraca. A sve to, pa i šale i razonode, bilo je manje-više ako ne isto, a ono slično u svim bataljonima. Vremenom se, kroz zajedničke borbe i napore, kroz ono toplo drugarstvo između bataljona koje se pretvorilo u »rođaštvo«, stvorio je-

dinstven lik borca — proletera, koji je kao ličnost imao svojih osobenosti, ali je kao pripadnik brigade disao istim dahom, nosio u sebi ista stremljenja i htjenja kao drug pored njega.

Prema tome, ne može se, pa ma kako se prišlo obradi istorije Prve proleterske, izdvojiti jedan bataljon od drugog, jedna četa od druge. Zato i nisam, bilježeći pojedina zbivanja, ni nastojao da dadem više mjesta ovom ili onom bataljonu, ovom ili onom borcu ili komandantu. Ono čime sam se jedino rukovodio, kao što sam već rekao, bila je želja da makar djelić onoga što je Prva proleterska dala revoluciji i borbi za slobodu ostane zabilježeno. Kažem djelić, jer istoriju Prve proleterske ne može napisati samo jedan njen pripadnik. Tek na osnovu građe koja je izišla iz pera ili usta stotina njenih učesnika, svih njenih preživjelih boraca i rukovodilaca, istoričar će moći da stvori stvaran lik, istinsku sliku o ulozi i značaju brigade — prvjenca naše Armije, koja je u našem narodu postala legenda, kao što je bila strah i trepet za sve naše neprijatelje u toku čitavog rata.

Zato, ako su ovi skromni zapisi, koji obuhvataju period od formiranja Prve proleterske do prelaska Drine, uspjeli da budu samo jedan kamičak u tom ogromnom mozaiku građe, ako mogu doprinijeti da se sagleda samo jedan dio onoga što je Prva brigada značila i učinila, zajedno sa ostalim proleterskim i udarnim jedinicama Narodnooslobodilačke vojske, — ja kao autor mogu biti zadovoljan, bez obzira na praznine i nedostatke, na proporcije teksta o jedinicama i događajima i na to što se ponekad u kazivanju strogo ne držim istorijskih činjenica. Jer, svaki od nas, preživjelih boraca Prve proleterske, ima — u tom smislu — svoj dug ne samo prema generacijama koje dolaze i koje treba da ponesu dalje breme izgradnje srećnijeg života za koji smo se borili, nego — i prije svega — prema stotinama boraca Prve brigade koji su svoje živote nesebično uzidali u ovu divnu zajednicu slobodnih naroda.

AUTOR

OD RUDOG DO ZELENGORE

U decembarskim danima 1941. Sandžak je postao stjecište oružanih partizanskih odreda iz Srbije, Crne Gore i Sandžaka. Hiljade boraca našle su se na prostoru od Nove Varoši do Pljevalja i Bijelog Polja. Tih dana Crnogorski odred je napao Pljevlja, ali ih nije zauzeo. U toj borbi poginule su stotine boraca. Ali, i italijanski fašisti su pretrpjeli velike gubitke. Pljevlja su bila skupa opomena okupatoru da nije siguran ni u betonskim utvrđenjima.

Partizanski odredi iz Srbije, poslije teških borbi koje su od početka oktobra vodili sa jakim njemačkim i Nedićevim snagama, bili su prinuđeni da napuste slobodnu teritoriju u Srbiji i da se, preko snijegom zavijanog Zlatibora, probijaju ka Novoj Varoši i Sjenici, u Sandžak. Izdaja Draže Mihailovića bila je nož u leđa oslobodilačkom pokretu u Srbiji. Gladni, promrzli, bez dovoljno municije, pod borbom su se povlačili srpski partizani, napuštajući svoju rođenu Srbiju, uvjereni da će se u nju vratiti mnogo jači.

Dok su izmorene i promrzle jedinice nastojale da se srede i odmore, Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab partizanskih odreda, na osnovu odluke CK KPJ, užurbano su pripremali formiranje Prve proleterske brigade. Bio je to početak stvaranja jake, regularne Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Do tada su partizanski odre-

di, uglavnom, vodili borbe na terenu na kojem su osnovani. Zato nisu mogli da manevrišu, nedostajala im je pokretljivost. A razvoj ustanka u Jugoslaviji zahtijevao je, pošto su i vojne operacije postajale sve složenije, baš tu manevarsku sposobnost, da bi se izbjegli kruti frontovi i pozicijske borbe, koji su usljed brojne i tehničke nadmoćnosti neprijatelja, prijetili da unište partizansku živu silu. Usljed vezanosti odreda za određene terene, Vrhovnom štabu je bilo teško da vojnom snagom ozbiljnije utiče na razvoj događaja i da njom manevriše prema konkretnoj situaciji i potrebi. Formiranje brigada kao čvrstih, pokretnih vojnih jedinica, koje se nisu vezivale za teren, bilo je u tom trenutku neophodno.

Ocenjujući da je sazrela situacija za pokret prema istočnoj Bosni, Vrhovni štab je odlučio da pređe u Rudo. Crnogorski odred u Sandžaku dobio je zadatak da oslobodi Rudo, koje su bili zaposjeli četnici po dogovoru sa italijanskom fašističkom komandom u Priboju. Dva bataljona ovog odreda ušla su u Rudo 15. decembra. Četnici su se bez borbe razbježali. Oni su na sebe već bili navukli mržnju naroda, naročito muslimanskog življa, koji su pljačkali i terorisali. Njihovo šurovanje sa okupatorom bilo je očito. Dijelovi bataljona »Bijeli Pavle« iz sastava Crnogorskog odreda produžili su prema Mioču. Treća četa ovog bataljona, koja je brojala 80 boraca, protjerala je 16. decembra italijanske fašiste iz Mioča i zaposjela most na Limu.

Od Nove Varoši prema Rudom su se kretale kolone srpskih partizana — Kragujevački, Šumadijski i Kraljevački odred. Do susreta srpskih i crnogorskih partizana došlo je u samom Mioču na Limu.* Bile su to prethod-

---

* Dijelovi Crnogorskog odreda, koji su dan ranije prešli Lim i stigli do željezničke stanice u Mioču, primijetili su kolonu koja se, od Uvca, spuštala niz Lim. Borci bataljona »Bijeli Pavle« nijesu znali da su to partizani. Dvije desetine su zauzele položaje oko stanične zgrade, a u susret koloni poslata je jedna jača patrola. Iz svojih zaklona borci Crnogorskog bataljona su vidjeli kako se njihova prethodnica zaustavila. I prethodnica Kragujevačkog takođe je stala. Poslije nekoliko riječi borci su potrčali jedni drugima i zagrlili se. Bilo je to 19. decembra 1941. godine.

nice budućeg Kragujevačkog bataljona Prve proleterske. U isto vrijeme, u noći između 16. i 17. decembra, Vrhovni štab se, sa nekoliko bataljona koji su bili određeni da uđu u sastav brigade, čamcima prebacio preko Lima. U Rudo je stigao 19. decembra.

Taj nepoznati gradić, zabačena kasaba na granici između Bosne i Sandžaka, dobio je preko noći istorijski značaj. Prema njemu su iz nekoliko pravaca navirale kolone bataljona srpskih i crnogorskih oslobodilačkih odreda, određenih da stanu u zajednički stroj, da se svrstaju pod zajedničku zastavu prve brigade naše Armije.

U toku 20. decembra 1941. godine u Rudom se koncentrisalo pet budućih bataljona Prve proleterske brigade: Prvi crnogorski (Lovćenski), Drugi crnogorski, Treći kragujevački, Četvrti kraljevački i Peti šumadijski. Nedostajao je samo jedan bataljon iz Kosmajskog odreda, koji je, kao šesti, trebalo da uđe u sastav brigade.* Takođe je bila odsutna i jedna četa Drugog bataljona, jer je zatvarala pravac od Priboja, u Mioču.

Čitav dan 20. decembra vršene su pripreme za smotru brigade: parena su odijela, čišćeno oružje, a uveče su održani sastanci vojnog i političkog rukovodstva bataljona. Nekima od tih sastanaka prisustvovao je Filip Kljajić Fića, prvi komesar Prve proleterske brigade.

Na malom trgu u Rudom, pokrivenom smrznutim snijegom, postrojavali su se bataljoni novoformirane Prve proleterske brigade. Lica boraca, iako se na njima ogledao umor od dugih marševa, napora i gladi, bila su vedra. Svi su znali da od toga trenutka, 21. decembra 1941. godine, treba da postanu borci prve regularne jedinice naše oslobodilačke Armije.

U dva reda su se postrojili, okrenuti jedni drugima, slobodarski sinovi Srbije i Crne Gore. Politički komesar brigade, Filip Kljajić, lično je nadgledao stroj, jer je

---

* Kasnije je ova odluka izmijenjena, pa je kao šesti bataljon Prve proleterske brigade određen jedan bataljon Posavskog odreda, koji će u brigadu stići tek sredinom januara 1942. godine.

komandant brigade, Koča Popović, bio odsutan: nalazio se kod štaba Romanijskog odreda u istočnoj Bosni.*

Kada je pred stroj stao vrhovni komandant drug Tito, na raport je izišao komesar brigade.

»Smrt fašizmu!« — pozdravio je drug Tito borce Prve proleterske.

»Sloboda narodu!« — prolomilo se iz hiljade grla boraca — proletera.

Pošto je komesar Kljajić pročitao naređenje Vrhovnog štaba o formiranju brigade, riječ je uzeo vrhovni komandant, drug Tito.

U početku je vrhovni komandant odao borcima priznanje za borbe koje su vodili, a onda je govorio o značaju predstojećih zadataka i o ulozi koju će u njihovom ostvarivanju imati prva brigada naše Armije . . .

Krupni su i odgovorni zadaci očekivali borce Prve proleterske. O njima, o njihovoj važnosti, o perspektivama oslobodilačke borbe, govorio je Tito . . . Treba pokrenuti u borbu široke narodne mase, uzdižući njihovu svijest i saznanja o pravima slobodnog čovjeka. Pronijeti širom porobljene, ali nepokorene zemlje plamenu ideju bratstva i jedinstva i jednakosti. Zaštititi od ustaške i četničke kame izdani goloruki srpski i muslimanski živalj. Na vlastitom primjeru pokazati kako se treba boriti protiv okupatora i njegovih domaćih slugu, i tako podići u borbu sve koji su pošteni i rodoljubivi, sve koji vole slobodu, a mrze nasilje i ropstvo. U najtežim časovima visoko izdići borbenu zastavu, naći se tamo gdje narod zove. I najzad, stvoriti od Prve proleterske školu i izvor kadrova i novih rukovodilaca, vaspitati ih da služe i pomognu narodu, kako bi našao put ka konačnom oslobođenju. A taj put — put bespoštedne borbe protiv okupatora i neprijatelja naroda — već trasira naša Partija i njene borbene čete — utiru ga borci Prve proleterske . . .

---

* Koča Popović, sa jednom grupom boraca, stigao je iz Srbije u istočnu Bosnu, gdje je sačekao dolazak Prve proleterske.

Dok je vrhovni komandant govorio, tišinu bi s vremena na vrijeme narušio odjek po kojeg pucnja, koji je dopirao sa pravca na kojem su dijelovi Prve proleterske već imali vatreni kontakt sa italijanskim jedinicama. Na te pucnje niko nije obraćao pažnju. Od njih je danas daleko značajnije ono što pred strojem proletera govori vrhovni komandant. Riječima druga Tita govori Komunistička partija Jugoslavije, organizator borbe za slobodu.

U ime brigade i njenih boraca na govor vrhovnog komandanta odgovorio je komesar brigade, Filip Kljajić. Bio je to zavjet svih boraca Prve proleterske svome vrhovnom komandantu, svojoj Partiji i narodu. Zavjet da će pamtiti i nositi u srcu riječi druga Tita i da neće odložiti oružje dok i posljednji neprijatelj ne bude uništen . . .

U nijemoj tišini, nastaloj poslije Fićina govora, negdje iz stroja počeli su da se izvijaju zvuci Internacionale. Ispočetka nekako bojažljivo jedna četa Kraljevačkog bataljona zapjevala je Internacionalu. Malo-pomalo melodiju i riječi prihvatio je čitav stroj: na malom trgu u Rudom razlegli su se snažni akordi himne borbenog proletarijata čitavog svijeta. Prihvatajući Internacionalu, borci Prve proleterske su prihvatili i njene ideje. I ta pjesma, koja je gromko odjekivala iznad snježnih krovova Rudog, značila je još jedno obećanje i spremnost Prve proleterske . . .

Kada je svečanost završena komandant je pozvao komandante i komesare svih bataljona. Govorio im je: »Naročito čuvajte ljude i starajte se o njima. Vaspitavajte ih u duhu patriotizma i internacionalizma. Budite im kao roditelji, jer su to naši najbolji borci, jezgro naše buduće Armije. Vi, kao njihove neposredne starješine, morate im uvijek i na svakom mjestu služiti kao primjer — u borbi, na maršu i odmoru. To od vas traže Vrhovni štab i Centralni komitet, koji su vam povjerili da komandujete ovim jedinicama. Očekujem da ćete opravdati povjerenje koje vam je ukazano«.

*

Neprijatelja je uznemirila koncentracija partizanskih snaga u Rudom. Do njega je, sigurno, stigao glas i o

formiranju brigade. Zato je jakim snagama pošao prema Rudom. Napad je planirao sa tri kolone. Jedna kolona italijanskih fašista kretala se od Priboja, dolinom Lima, prema Mioču. Druga, predvođena četnicima, pošla je brdovitim terenom od Bijelih brda preko Huseinove ravni.

Najopasnija i najjača bila je kolona koja je iz Višegrada, preko Biljega, stigla u Gaočiće. Italijani su zamislili da izvedu koncentričan napad, neku vrstu opkoljavanja naših snaga. Pomagali su im četnici, koji su odlično poznavali teren. Ali ni jedni ni drugi nisu, izgleda poznavali borbeni duh i snagu Prve proleterske.

Na istočnom i sjeveroistočnom pravcu, prema Priboju i Bijelim brdima, borbe su vođene 22. i 23. decembra. Drugi bataljon je vratio kolonu koja je pošla od Priboja. Peti šumadijski bataljon, u čiji je sastav, prilikom njegovog formiranja, ušla i jedna četa iz bivšeg Užičkog odreda, srio se na Oskoruši i kod Cikota sa drugom kolonom. Bili su to četnici. Užička četa, ojačana jednim vodom, bila je dovoljna da ih razbije i razjuri.

Ostala je kolona čije su prethodnice stigle u Gaočiće. Na tu kolonu pošla su dva bataljona Prve proleterske: Četvrti kraljevački i Treći kragujevački.

Već 22. po podne prethodnice Četvrtog bataljona naišle su na jednu italijansku predstražu u Gaočićima. Kad su naši pripucali, predstraža se razbježala. Uhvaćena su dva neprijateljska vojnika. Prvi plijen Prve proleterske bila su: dva puškomitraljeza i četiri ranca! Jureći za fašističkim vojnicima, borci su zaplijenili još jedan puškomitraljez*. Ostaci predstraže pobjegli su u svoju jazbinu, u školu u kojoj se nalazila glavnina italijanske jedinice. Tek tada su štabovi Četvrtog i Trećeg bataljona mogli da sagledaju situaciju i stvore detaljan plan za napad. Škola u kojoj su se bili utvrdili Italijani nalazila se na istaknutom položaju, skoro na čistini. Svuda oko nje bio je dubok snijeg. Južnije, na nekim

* Bataljoni Prve proleterske, kao što se vidi, već sljedećeg dana po formiranju brigade, 22. decembra, stupili su u borbu sa okupatorom i njegovim slugama. Zato je 22. decembar uzet kao praznik Jugoslovenske narodne armije.

kosama, nalazili su se četnici. Dva bataljona pošla su streljačkim strojem prema neprijatelju. Kragujevački se kretao sjevernije, dok je Kraljevački nastupao s juga. Štabovi su se bili dogovorili da neprijatelja opkole i da ga u okruženju tuku. Po debelom, zamrznutom snijegu škripali su koraci proletera. Prethodnice su se raspravljale sa vodičima: ovi su tvrdili da ne znaju put. Na kraju su priznali da se plaše borbe. Ali, druge nije bilo: morali su da nastave put ... Vodiči su usput objašnjavali:

— Ima ih strašno mnogo. Pa da vidite samo kako su naoružani. Bojimo se da ćete svi izginuti ...

U stvari, bojali su se za sebe.

U prvi rasvit 23. decembra jedinice dva bataljona Prve proleterske brigade stigle su u neposrednu blizinu neprijateljskih položaja. Na brežuljku iznad škole nalazile su se italijanske predstraže. Nešto dalje od njih, prema sjeveru, bila je četnička grupa Kamenka Jeftića.

Napad je otpočeo Kraljevački bataljon sa jugoistoka. Štab je namjeravao da ovim napadom odsiječe Italijane od četnika, da opkoli školu, i tako se obračuna sa okupatorom.

Kragujevački bataljon pošao je na četnike. Kad su se oni pojavili na jednoj kosi obrasloj šumom, pred proletere je izišao njihov emisar, kojeg je uputio štab. Tražio je da pregovara. Jeftić je, videći da će italijanska jedinica morati da kapitulira, tražio »mirenje«. U stvari, bilo mu je potrebno vrijeme da bi se izvukao bez gubitaka. Dok su njegovi »žrtvovani« emisari zadržavali naše prethodnice, on je sa četnicima zamicao iza brda. Povlačenje se, čim su se domogli mrtvog ugla, pretvorilo u bjekstvo. Kragujevčani su kasno shvatili ovu prevaru. Kad su prešli u napad, glavnina četnika, sa svojim komandantom, već se bila domogla šume iza brda i sjurila u neki potok. Položaji su bili očišćeni. Italijani su ostali sami, bez četničke pomoći.

U školi se nalazilo oko 200 italijanskih vojnika. Imali su tri brdska topa, 6 bacača, 5 teških mitraljeza, 10 puškomitraljeza.

Po čistini pokrivenoj snijegom, zaklanjajući se iza niskog žbunja i ograde koja je opasivala školu, privlačili su se prvi bombaši. Svuda okolo praštala su tanad, ali se proleteri nisu na to obazirali. Jedna grupa je uspjela da se privuče prozoru. Dvije bombe su uletjele u učionicu, iz koje su doprli jauci. Odmah nakon eksplozije nekoliko boraca je uskočilo u učionicu. Italijani su u međuvremenu pokušali da se iz škole probiju prema Limu. Ali ni jedan od petnaestak vojnika koji su napustili školu nije umakao: svi su pobijeni, ranjeni, ili zarobljeni. Grupa koja je uskočila u učionicu, pošto su italijanski vojnici bili isturili neku bijelu krpu u znak predaje, naišla je na dvadesetak italijanskih vojnika, od kojih je pola ležalo mrtvo ili ranjeno. Ostali su stajali sa rukama uvis. Pojedinci su vikali: »Ja komunisto, eviva Stalin!«, drugi opet: »Dolje kralj!«, dok su treći pokazivali slike sa djecom, da bi umilostivili proletere. Ali, neprijateljski vojnici zabarikadirani po drugim prostorijama nisu se predavali. Kroz ruku na tavanici, koju su sami izdubili, zasuli su proletere bombama, ne obazirući se na to što će pobiti i svoje. Četiri borca Prve proleterske, koji su bili uskočili u učionicu, našli su se u dimu, među desetak živih Italijana. Nisu mogli da vide jedan drugog, gušio ih je dim, a parčađ bombi već su dvojicu lakše ranila. Nisu mogli da izdrže: krvavi, pokriveni prašinom od sasušenog maltera, iskočili su napolje, na vazduh. Ali nisu odstupili. Zadržali su se u mrtvom uglu, ispod samog prozora. Za svaki slučaj — ubacili su još nekoliko bombi među italijanske vojnike u učionici. Ovu grupu zamjenjuje druga, iz Prve čete. Vode je Momo Dugalić i Slavoljub Mirković Artem. I oni uskaču u istu učionicu, sa namjerom da se probiju na sprat, prema grupi neprijateljskih vojnika koji se još drže na tavanu. Ali im fašisti ne dozvoljavaju. Kad to nije uspjelo, puškomitraljezac tuče kroz zatvorena vrata, u susjednu učionicu.

Za to vrijeme organizuje se juriš dijelova bataljona sa polaznih položaja oko škole. Ali Italijani neprekidno tuku, ne štedeći municiju. Redovi Rudarske čete se prorjeđuju. Prikovani paklenom vatrom iz škole, za tre-

nutak se zaustavljaju. Od njih se odvajaju grupe bombaša, koje po peti put uskaču u učionice. Još jedna učionica je osvojena. Preživjeli Italijani povlače se na sprat. I jedan vod Kragujevačkog bataljona učestvuje u napadu. Otac i sin, borci toga voda, jurišaju sa Kraljevčanima. Na pragu škole, kad je htio da ubaci bombu, gine otac. Na dva koraka od njega pada njegov sin. I iz Četvrtog bataljona palo je već 7 žrtava. Ranjenih ima desetak. Borba traje do podne. Tada italijanska oruđa zaćute. Italijanski komandant poručuje da hoće da pregovara sa našim komandantom. Praćen grupom boraca, u školu ulazi Pavle Jakšić, komandant Četvrtog bataljona. Kapetan se javlja sa sprata. Jedva se sporazumijevaju na francuskom. Jakšić objašnjava: nema nikakvih uslova. Samo potpuna predaja. Teška srca, italijanski komandant pristaje. Dok razgovaraju, smetaju jauci italijanskih ranjenika. Svuda okolo leševi. »Vidiš li ovo?« — pita komandant Jakšić italijanskog oficira. »Nije vam nimalo svijetla perspektiva!«

I komandant silazi sa rukama uvis. Za njim, jedan po jedan, izlaze vojnici Musolinijeve imperije, koji su pošli da osvajaju svijet. Ove će, vjerovatno, proći želja za osvajanjem . . .

Od 200 italijanskih vojnika ostalo je živih nešto oko 120. Ostalo je čitavo naoružanje jednog bataljona. Kasnije je od toga oružja formirana četa pratećih oruđa Prve proleterske.

Ali i mi smo imali dragocjene žrtve. Palo je sedam boraca iz Kraljevačkog i dva iz Kragujevačkog bataljona. 9 mrtvih i 17 ranjenih stajala je ova prva velika borba Prve proleterske brigade. Bilo je to skupo vatreno krštenje prve regularne jedinice naše Armije. Devet grobova u snijegu na Gaočićima ostali su kao spomenik toj bici, kao putokaz za dalje slavne podvige i borbe koje će voditi Brigada sve do oslobođenja.

*

Prva proleterska brigada krenula je na izvršenje svoga zadatka. Prolaz je otvorio Kraljevački bataljon na Gaočićima. Bataljoni se kreću pravcem: Rudo—Gao-

čići — Međeđe — Rogatica, uskotračnom prugom pokrivenom svježim snijegom. Na čelu duge kolone nalazi se Prvi crnogorski bataljon. On ima zadatak da pređe preko Drine i da obezbjeđuje prelaz ostalim bataljonima brigade.*

Vijuga duga kolona. Vatra od neke zapaljene daščare obasjava kose ispred Međeđa. Čudno se sliva rumena svjetlost sa bijelim snježnim pokrivačem. Rumenilo je oblilo i strane, i šume, i ljude.

Kao iz knjige čita se iz tragova koji se razilaze lijevo i desno od prtine. Vidi se kako se kolona prethodnica, na zapovijest, ili i bez nje — na pucanj, razvijala u strijelce. Desetak tragova lepezasto se odvojilo od prtine. Toliko boraca napravilo je streljački stroj. Tu i tamo otisak tijela borca koji je legao i spremio se za borbu. Vidi se kako je odatle napravio hitar skok naprijed. Tragovi su se ukrstili. Rječito govore mreže ljudskih stopa na snježnom zastoru. Svaka nova prtina, svaki trag — samoinicijativna odluka, spremnost. Borac, patrola, čitav bataljon — svaki posebno i svi zajedno, gotovi su da u tren oka nalete na neprijatelja i probiju njegove odbrane. Da otvore put svojim drugovima, čitavoj koloni.

Smjelo i odlučno, s puškom na gotovs, prti Prvi bataljon Prve proleterske brigade na čelu duge, vijugave kolone. Bataljon slavnog komandanta Pera Ćetkovića.

Srećno, drugovi!

U samo svitanje kolona Prvog crnogorskog bataljona prešla je preko mosta na Drini. Četnici**, koji su vjero-

---

* Kragujevački bataljon pošao je dva dana ranije, 24. decembra, za Rogaticu, kao pratnja Vrhovnog štaba, koji je, na čelu sa drugom Titom, stigao u Rogaticu ujutro 25. decembra.

** Italijani su se već bili uvjerili u lojalnost četnika. Da bi lakše gospodarili okupiranom teritorijom, povjerili su im područje Foče, Goražda, Ustiprače, i Međeđa, do ispred Višegrada. Iz Srbije je Draža, u dogovoru sa Nedićem, slao instruktore. Svi oni pripremali su četnike ne da sarađuju sa partizanima, ne da se bore protiv okupatora, već da mu služe. A narod, i Srbi i muslimani, toga kraja spasavao je samo goli život. Ogoljele, gladne, iscrpene od straha i lutanja, te mase su prihvatali partizani sa Romanije i Glasinca.

vatno dan ranije stražarili na mostu, nisu imali smjelosti da sačekaju proletere. Nekako im se nije htjelo da se sastaju sa Prvom proleterskom . . .

Odmah iza mosta, na pravcu prema Međeđu, pruga ulazi u tunel. To je dio pruge koji ide od Višegrada, preko Međeđa, za Ustipraču i dalje prema Sarajevu, a jedan krak se odvaja prema Foči. Tunel se završava iznad Drine. Pred zoru su prethodnice Prvog bataljona izbile iz tunela. Dolje, pod njima, hučala je Drina. Prethodnica je zastala. Ispred sebe, preko vode, koja se u polumraku jedva nazirala, borci su vidjeli vatre — čitav grad od crvenih, rasplamsalih ognjeva. Borci su ćutali. Do prethodnice je stigao komandant Prvog bataljona Pero Ćetković.

— Druže komandante, — raportirao je vođa patrole — ono mora biti neki logor. Izgleda da je preko rijeke.

U međuvremenu borci su čuli neka dozivanja, kao razgovore. Voda je prenosila zvuk tih glasova kao da se govori pred tunelom. Ipak, huka rijeke nije dozvoljavala da se razumije šta se govori.

— Halo, ko je tamo? — viknuo je prodornim, reskim glasom komandant Ćetković.

— Alo, alo! — odgovorio je glas uz uvale pored rijeke. — A ko je tamo?

— Mi smo partizani, Crnogorci — prolamao se kroz kanjon glas komandanta Pera.

— A mi smo muađeri,* pobjegli smo ispred četnika. Poklaše sve živo.

— Pa šta radite tu pored vode?

— Já kuda ćemo, dobri čovječe, spasavamo gole živote . . . Sve su nam popalili i opljačkali. Ono što je umaklo — ovdje se svilo. Gladni smo i goli, izgibosmo od zime . . .

Neko iz kolone reče:

— Ima strašnijih stvari i od metka. Lijepo li je junački poginuti!

---

* Izbjeglice.

CENTRALNA VOJNA BIBLIOTEKA
INV. BR. 121761

— Da — odgovara zamišljeno komandant Ćetković — ovo je najgora pogibija na svijetu. Sram ih bilo, ljudožderi. I to mi je vojska . . .

Nekoliko minuta borci su ćutali. Nije teško pogoditi o čemu su razmišljali. Zaista, trebalo je raščistiti sa svima onima koji su, pod izgovorom da su se digli protiv okupatora, u stvari počeli sve otvorenije da mu služe, da bi zaradili sledovanje, koje su im njemačke i italijanske divizije davale za revnosnu službu . . . .

Morala se što prije izvršiti diferencijacija: da se vidi ko će zaista da se bori, a ko će samo da se skriva pod plaštom borca za slobodu. Ovi nesrećni muađeri, ova popaljena sela, tražili su da se što prije razgraničimo: ko je pošten, ko zaista hoće da se bori — a takvih je bilo mnogo među zavedenim seljacima koji su dobronamjerno prišili četničku kokardu — trebalo je da nađe mjesto u redovima partizana. Prva proleterska brigada, u trenutku kada je počelo osipanje partizanskih odreda u istočnoj Bosni, kada je propaganda Dražinih emisara počela da utiče na borbeni duh pojedinaca, trebalo je da interveniše kao nosilac borbe za slobodu, da podigne moral ovoga življa i omogući njegovu bržu mobilizaciju. Njen zadatak je bio da svojim radom i primjerom pomogne i Srbima, i muslimanima, i Hrvatima . . .

Kod boraca Prve proleterske rasla je mržnja prema neprijatelju — okupatoru i njegovim slugama — domaćim izrodima.

Ćuteći, kolona je nastavila put prema Međeđu.

Nju je uskoro stigla jedna grupa muslimana — muađera.

Mole borce da dođu u Ustipraču, da vide pokolj i pokoru koju su napravili četnici.

— Stići ćemo mi svuda — odgovara im ubjedljivo komandant.

Teško mu je da gleda ove iznurene, odrpane i promrzle ljude, koji su ostali bez krova i kruha. I zato najradije ćuti . . .

Prvi je stigao u Međeđe, na stanicu.

Okolo prava pustoš. Nigdje kuće, ni žive duše. Sve je popaljeno. Od življa, sve što nije umaklo, stavljeno je pod četnički nož. Tako ovi izdajnici »oslobađaju«...

Mnoge četničke jedinice, iako formacijski odvojene, zasebne, sarađivale su sa partizanskim odredima na Romaniji, Jahorini i po cijeloj Bosni. Ali Draža nije mirovao. Malo mu je bilo što je u Srbiji, idući u otvorenu izdaju, neposredno pomagao Nijemcima u borbi protiv partizanskih odreda u oktobru i novembru 1941, no je bacio oko i na naoružane seljake u četničkim formacijama po istočnoj Bosni: trebalo je te snage privući sebi, napraviti od njih formacije buduće izdajničke »vojske u otadžbini«. Zato je poslao u Bosnu svoje emisare, bivše oficire, koji su jedan broj četničkih jedinica postepeno pripremale za izdaju. Ta izdaja bila je već vidljivo na pomolu. O tome govori i slučaj potpukovnika bivše vojske Cvetkovića. On je četnikovao oko Drine.

Tek što su dijelovi Prvog crnogorskog bataljona, kao prethodnica Prve proleterske, zakoračile preko Drine, u Međeđe, u stanicu je od Ustiprače naišao voz. Ne znajući čiji je i ko je u njemu, borci su zauzeli položaj. Kada je voz stao, iz njega je izišao Cvetković, u uniformi bivšeg oficira, sa četničkom kokardom na šajkači. Zastao je, iznenađen prizorom. Svuda okolo stajali su borci s puškom na gotovs. Ćutao je trenutak, zbunjen, a onda pošao, kao da ga se to ništa ne tiče, prema staničnoj zgradi. Jedna patrola mu je prepriječila put.

— Stoj!

— Ko ste vi da me zaustavljate? — rekao je osorno gospodin potpukovnik. — Kakva je ovo vojska? Šta hoćete od mene?

— Polako, gospodine potpukovniče — rekao je, približavajući se, komandir čete Prvog bataljona. — Bilo bi dobro kad biste se malo uljudnije ponašali. Ovo je Prva proleterska brigada. Sada smo mi jedina vojna formacija na ovoj teritoriji, i bio bi red da to shvatite. Ako vam nešto nije jasno, razjasniće se uskoro! A sada, odložite oružje, uhapšeni ste!

Cvetković je trenutak stajao nepomičan, ne vjerujući svojim ušima. Najzad je progovorio:

— Ja uhapšen? Kako se usuđujete da ometate četničkog komandanta, predstavnika Draže Mihailovića. Oslobodite prolaz vozu, nemam vremena da se objašnjavam sa vama.

Prišao je i komandant bataljona, Pero.

— Bojim se da ćeš imati vremena i potrebe da se objašnjavaš. Stvari se moraju raščistiti. Predaj pištolj, i pođi sa nama.

Tako voz nije produžio za Višegrad, kuda je trebalo da stigne. A Cvetković je odveden u Rogaticu, gdje je saslušan. Ispostavilo se da je išao u Višegrad da od Italijana dobije oružje i municiju i da pregovara sa Nijemcima. A odatle je trebalo da krene u zapadnu Srbiju. Draža mu je bio namijenio neki vojnički položaj . . .

Bataljoni Prve proleterske nastavili su marš prema Rogatici, u koju je već bio stigao vrhovni komandant sa Trećim kragujevačkim bataljonom. Borci su naišli na neobičan prizor: na zgradi Komande mjesta u Rogatici bile su istaknute dvije zastave — četnička, sa mrtvačkom glavom i naša, sa petokrakom.

Vrhovni komandant pozvao je komandante i komesare bataljona i sa njima održao sastanak. Upozorio ih je sa vojničkom i političkom situacijom. Govorio je o zadacima Brigade. Mjesne partizanske jedinice počele su da se osipaju. Četnička propaganda bila je sve jača i graničila se prijetnjama. Četnici su pljačkali i terorisali muslimane. Trebalo je spriječiti osipanje istočno-bosanskih partizanskih jedinica i do kraja razgolititi četničku izdaju. Prva proleterska imala je da obavi taj zadatak.

U Rogatici su borci Prve proleterske brigade sreli i upoznali legendarnog Čiču Romanijskog — Slavišu Vajnera, komandanta Romanijskog partizanskog odreda.

Već sljedećih dana glavnina brigade krenula je u pravcu Podromanije, Vareša i Olova.

Proleteri su razvili živu vojničku i političku djelatnost na čitavom terenu od Vlasenice i Rogatice do Vareša i Olova. Danonoćno su desetine, vodovi i čete Prve proleterske krstarili selima, držali konferencije, objašnjavali ulogu četničkih oficira i namjere Draže Mihailovi-

ća. Zavedeni seljaci, okupljeni u četničkim bataljonima, masovno su bacali i gazili četničke kokarde, stupali u redove partizanske i dobrovoljačke vojske. Morali smo raditi tako da četničku masu politički odvojimo od vođa, bivših oficira, koji su stotine zavedenih seljaka uvukli u zločine prema nevinom muslimanskom stanovništvu, obećavajući im bogat plijen.

Bilo je slučajeva da smo morali nasilno da razoružavamo pojedine četničke jedinice. Bilo je i ozbiljnih, a ponekad i smiješnih situacija oko toga. Jedan takav slučaj desio se Prvoj četi Drugog crnogorskog bataljona. Četa je dobila zadatak da sa područja Podromanije pođe usiljenim maršem u mjesto Crepoljsko. Tamo, u školi i planinarskom domu, nalazio se jedan četnički bataljon, koji je ispoljavao otvoreno neprijateljstvo prema partizanima i borbi uopšte. Bilo je u njemu mnogo bivših podoficira i žandara, koji su terorisali zavrbovane seljake. Zadatak čete, koja je brojala pedesetak ljudi, bio je da razoruža četnički bataljon.

Prva četa stigla je u Crepoljsko 7. januara, negdje izjutra, iznenadila četnički štab i razoružala bataljon. Oružje je pokupljeno i smješteno u jednoj ostavi u planinarskom domu. Ostavu je čuvala jedna grupa naših boraca. Komanda čete smjestila se u jednoj slobodnoj prostoriji, jedan broj boraca legao je da se odmori, a samo manja obezbjeđenja postavljena su prema šumi, koja se širokim pojasom proteže iznad doma. Rukovodstvo čete razgovaralo je sa nekim članovima četničke komande, a zavedenim seljacima takođe su govorili naši borci. Sve je teklo kao što je bilo zamišljeno. Oko podne u komandu čete dotrčala su dva borca iz obezbjeđenja. Oni su javljali da se prema naselju, koje se nalazi u jednoj uvali, kreće neka vojska. Pretpostavljali su da su četnici. Komanda čete odmah je naredila pripravnost. Borci su uskoro zauzeli mjesta pored prozora i drugih otvora na zgradi. Zgrada je, međutim, bila od drveta, pa bi meci sa malo jačim punjenjem mogli da probiju zidove. Zato su manji dijelovi čete zauzeli položaj i ispred zgrade, iza nekih ograda. Četvrt sata kasnije uvjerili smo se da su ono četnici. Zauzimali su položaj ivi-

com šume povrh kuće. Njihova prethodnica stupila je u kontakt sa našom patrolom. Uskoro je u štab došao jedan borac i javio da predstavnici četnika hoće da pregovaraju sa predstavnikom proletera. Komanda čete se saglasila, pa je uskoro, praćena našom patrolom, stigla grupa četničkih oficira. Bili su svi u uniformi bivših jugoslovenskih oficira, sa kokardama, neki su imali i stare epolete. Držali su se nadmeno. Glavni među njima predstavio se kao komandant četničkog bataljona ili brigade. Tražio je da se odmah vrati oružje razoružanim četnicima i da četa napusti selo. Komanda čete se nije složila. Tada je četnički komandant zaprijetio da će napasti partizane. Više od pola sata trajalo je pregovaranje. Komanda čete, iako sa daleko slabijim brojnim stanjem, nije htjela da popusti. Naši su rekli da četnici, sem štaba, mogu da idu, ali bez oružja. To četnički emisari nisu htjeli da prihvate. Napustili su kuću sa prijetnjom da će otpočeti napad. Komandir čete odgovorio je hladnokrvno:

— Samo izvolite, očekujemo vas.

Uskoro po odlasku predstavnika četničkog štaba obruč oko kuće počeo je da se sužava. No zarobljeni četnici još uvijek nijesu smjeli da se odlijepe od kuće. Borci Prve čete zauzeli su položaje i čekali. Bilo je nezgodno što je u dvijema prostorijama u zgradi bilo oko sto pedeset četnika. Doduše, bili su razoružani, ali im nije bilo teško, u slučaju potrebe, da savladaju grupu boraca koja je čuvala oružje. Naši su ipak pretpostavljali da je među njima malo onih koji bi digli ruku na partizane: to bi učinila samo zagrižena grupica od dvadesetak bivših podoficira i žandara. Komanda čete ipak nije htjela da popusti. Već se bližio mrak kad su četnici ponovo, sada sa odstojanja, tražili da se pusti njihovo društvo. Naši su odgovorili kao i ranije. Za to vrijeme nekoliko boraca objašnjavalo je četnicima u domu zašto partizani tako rade. Veliki broj je odobravao te mjere, ali se nijesu usuđivali da bace kokarde, jer nijesu znali kakav će biti ishod situacije. Četnici izvana zaprijetili su da će kad padne mrak napasti. Prva četa bila je spremna da dočeka napad. Prolazili su sati napetosti. Četnici se, opet,

nijesu usuđivali da napadnu. Zadovoljili su se opsadom zgrade — oko nje je nekoliko stotina četnika stegnulo čvrst obruč. U neko doba noći negdje u šumi začuli su se pucnji. Borci oko kuće su osluškivali, ali nijesu mogli da razaznaju glasove. Bilo je malo čudno da sad počinje prepucavanje izvan četničkog kruga. A šta je bilo? Peti šumadijski bataljon, koji je bio na čišćenju terena, vraćao se u konačište. Slučajno ga je put vodio pored Crepoljskog. Kada je njegova kolona naišla, četnici su pripucali. Kolona je polegla, a štab bataljona, ocenjujući da su to četnici, izdao je naređenje za napad. Uskoro je kolona okrenula polulijevo i streljačkim strojem pošla na četnike. Po običaju, proleteri su glasno komandovali i klicali na juriš. Tek tada su borci Drugog bataljona shvatili da su to naši. Koja je jedinica nijesu znali, ali su čuli pokliče: »Naprijed proleteri!« Zato su i oni, izišavši pred kuću, počeli da dozivaju partizane. Jedna grupa je zapjevala. Sad su i borci Petog bataljona vidjeli da je u opkoljenoj zgradi naša jedinica. Naravno, nijesu znali kakvim »poslom«. I odjednom se stvorila ovakva vojnička situacija: u školi i planinarskom domu — razoružani četnici; oko zgrade i u zgradi — borci Prve čete Drugog bataljona; oko ovih — četnički bataljon; oko agresivnih četnika — čete Petog šumadijskog bataljona. Naravno, ova situacija nije potrajala: četnički bataljon se poslije nekoliko rafala Petog bataljona razbježao, a proleterima je bio slobodan put do svojih ratnih drugova.

*

Vojnički i politički uspjeh naših snaga na području istočne Bosne u decembru i prvoj polovini januara 1942. godine zabrinuo je neprijatelja. Partizanski odredi na teritoriji istočne Bosne, koji su bili počeli da se osipaju, ponovo su učvršćeni i brojno ojačani. Narod, Srbi i muslimani, dobio je istinsku zaštitu u partizanskim i proleterskim bataljonima, i zato je počeo da gubi vjeru u četnike. Četničke formacije, iako narodu se još nijesu bile otvoreno predstavile kao saradnici okupatora, brzo su se raspadale, a formirale su se dobrovoljačke jedini-

ce. Nijemcima je izmicala vrlo povoljna politička situacija, a bilo je izgleda da će izgubiti i svoj vojnički oslonac. Zato je okupator odlučio da interveniše. Neprijateljska ofanziva je počela 15. januara. Nijemci, domobrani i ustaše napadali su sa pet pravaca. Jedna kolona se kretala od Sarajeva preko Pala, duž pruge Sarajevo — Višegrad, preko Prače, sa pobočnicom prema Bogovačkim stijenama na Podromaniji, u pravcu Rogatice. Druga je nastupala pravcem: Mokro na Romaniji, prema Crvenim Stijenama na Podromaniji. Treća je išla iz Srbije preko Višegrada na Rogaticu i Podromaniju. Četvrta, najjača, pošla je pravcem Zvornik — Vlasenica — Han-Pijesak — Podromanija, s namjerom da se, poslije čišćenja terena, probije u Sarajevo. Peta je nastupala iz Kladnja i Vareša prema Olovu. Svaka kolona je imala jake pobočnice, mahom smučare u bijelim mantilima. U napadu su, pored Nijemaca, učestvovali ustaše, domobrani i nedićevci. Bilo je preko dvadeset i pet hiljada ljudi.

Četnici Jezdimira Dangića i Račića pokazali su u ovoj ofanzivi pravo lice. Dangićeva komanda u Han-Pijesku izdala je naređenje područnim jedinicama da ne smiju pucati na Nijemce i ustaše. Isto tako naređenje izdao je i štab majora Račića, koji je sa svojim jedinicama došao od Vlasenice. Tako su odjednom ostali otkriveni pravci Han-Pijeska i Rogatice, kojima su se kretale najjače neprijateljske snage. Bila je to otvorena izdaja četničkih glavešina.

Na pravac Vlasenica — Han-Pijesak već 19. januara hitno je upućen Peti šumadijski bataljon, bez jedne čete, sa Posavskom četom Šestog bataljona. Sa njima je išao Čiča Romanijski sa jednim vodom iz Romanijskog odreda. Trebalo je zatvoriti pravac kojim se kretala njemačko-ustaška kolona od Zvornika. Četničke snage su napustile položaje koji su štitili prilaze slobodnoj teritoriji. Trebalo je brzo intervenisati.

Kolona se kretala danonoćno. Noću, na Žljebovima, dok je maršovala, začuli su se pucnji. Kolona je zastala. Sva se pretvorila u uvo. A onda je vodič prišao komandantu bataljona:

— To drveće puca od mraza — objasnio je.

Temperatura je bila preko 20 ispod nule. Pucnji drveća, koje se cijepalo od mraza, ličili su na eksplozije bombi . . .

Za to vrijeme njemačka kolona se pela od Vlasenice uz Ploče.

Čim je Peti bataljon stigao, štab je uputio jedan vod cestom prema Pločama. Sa njim je upućen i jedan vod Birčanskog odreda, sa kojim je bio komesar odreda Cvijetin Mijatović. Po zaleđenom i zavijanom drumu, borci su skoro trčeći stigli na serpentine na Pločama. Prethodnica se naglo bacila u snijeg pored druma. Dotrčao je vodnik Branko Tatomirović.

— Šta je?

— Nijemci na drugoj krivini, dvjesta metara ispod nas — šaputao je.

Njemačka kolona, nešto rastresena, kretala se prilično slobodno prema zadnjim serpentinama na vrhu prevoja. Vodnik je rukom pozvao Bogosava Lazarevića Koreju, puškomitraljesca.

— Evo ih — šapnuo mu je. Koreja još nije bio načisto o kome govori.

— Nijemci, zar ih ne vidiš? — rekao je vodnik i pokazao rukom prema pretposljednjoj okuci, iza koje je već izlazilo čelo kolone.

— Lezi! — komandovao je vodnik. Ali Koreja nije legao. Pustio je da kolona izbije iza krivine. Na sto metara ispred sebe imao je, kao na dlanu, prvi dio kolone od tridesetak Nijemaca. Iako je bilo naređeno da se ne otvara vatra dok Nijemci ne uđu u zasjedu, nije mogao da se uzdrži. Stojeći, bez zaklona, osuo je paljbu po njima. Složili su i borci iz pušaka. Za tren oka na cesti se našlo 17 mrtvih Nijemaca. Glavnina se razvila u strijelce, ali nije mogla da se mnogo odvoji od ceste, jer je snijeg bio dubok. I vod Petog bataljona razvio se za borbu. Nekoliko sati Nijemci su jurišali, pokušavajući da zauzmu prevoj. Ali, proleteri nijesu uzmicali. Najzad su Nijemci bili prinuđeni da traže drugi prolaz: na Pločama nijesu mogli da prođu.

Štab bataljona, sa Čičom Romanijskim i glavninom bataljona, za to vrijeme se nalazio na Pjenovcu. Pjenovac leži u jednom usjeku kroz koji prolazi šumska pruga Olovo — Han-Pijesak. Tu je prije rata izgrađena mala pilana, čije su zgrade ostale čitave, a bilo je čak i nešto građe.

Jedna patrola bataljona upućena je prugom prema Han-Pijesku. Vodnik Branko Tatomirović dotrčao je zadihan u štab bataljona i ispričao kako je razgovarao sa Nijemcima. Neko se nasmijao:

— Sa Nijemcima? Ti se šališ.

Branko se nije šalio: sišao je u upravnu zgradu, jer je jedna četa pored te zgrade sakupljala daske za most. Naišao je na telefon, nekoliko puta okrenuo ručicu i zatražio Han-Pijesak. Sa drugog kraja žice progovorio je Nijemac, u to je bio uvjeren. Nije trebalo dugo čekati da se njegov izvještaj potvrdi. Patrola bataljona, koja je išla prema Berkovini, na jednoj krivini se srela s Nijemcima. Prugom od Han-Pijeska išla je kolona konjanika. Lijevo i desno od pruge, kroz šumu, kretali su se smučari. Naša patrola se povlačila pod borbom. Sve oči su bile uperene u Čiču, koji je stajao pred zgradom. Ali Čiča je ćutao. Još ujutru, kad su mu iz štaba bataljona sugerirali da se bataljon izvuče iz rupe, rekao je:

»Ima vremena. Treba sačekati dok se skuva ručak, borci ne mogu gladni . . .«

Komandir Posavske čete Momčilo Vukosavljević dotrčao je među borce koji su se nalazili kod stovarišta:

»Zauzimajte položaje, nastupaju Nijemci!«

Pedesetak boraca poleglo je iza dasaka, greda, oko kuća, po smrznutom snijegu. Jedan puškomitraljezac i Dušan Bogunović, sa mašinkom, ispriječili su se kao zid pred Nijemcima koji su pucajući nastupali. Najopasnija vatra dolazila je od smučara, koji su bili u bijelim mantilima, pa ih borci nijesu mogli otkriti. Dok su se borili, neko je rekao:

»Valjda će doći neko naređenje za pokret, ovdje ne možemo dati otpor. Pobiće nas kao miševe u ovoj rupi . . .«

Grafičar Raca Terzić koji se među prvima sukobio sa Nijemcima, tukao je puškomitraljezom ispod vagona koji se nalazio na jednom kolosijeku. Izgleda da je Nijemcima bio glavna prepreka, jer su ga uskoro počeli tući topovskim granatama. Zaglušna eksplozija je odbacila stari vagon. Puškomitraljez je zaćutao: Raca je ležao mrtav. Postepeno, pod borbom, četa koja je bila ispod pruge pomicala se puteljkom prema pruzi. Štab bataljona, sa Prvom četom i Čičom, zauzeo je položaj oko kuća iznad same pruge. Poslije prve pucnjave Nijemci su za trenutak zaćutali. Ocjenjivali su snage bataljona i položaj. Borci pričaju da je štab sa Čičom okli-jevao. U prvom trenutku, kada je Druga četa već izlazila na prugu i počinjala da se povlači, četa koja je bila sa štabom i štab dali su otpor ispred zgrada u kojima su bili smješteni. Nijemci su osjetili snagu otpora, pa su pojačali pritisak. Štab bataljona sa Benvenistijevom četom imao je da bira: ili da ide prugom, za Posavskom četom koja je neprekidno vodila borbu, ili da krene puteljkom lijevo, prema brdu. Odlučio se za ovo drugo. Tako su došli na nišan smučarima koji su nastupali odozgo. Dok se Druga četa povlačila, iznad pruge je Benvenistijeva četa vodila ogorčenu borbu sa smučarima. U leđa su im, vjerovatno, udarili Nijemci koji su se kretali prugom. Izginuli su svi do jednog... Među njima i Slaviša Vajner Čiča, jedan od organizatora borbe u Bosni, popularni Čiča Romanijski, koga je narod još za života opjevao u pjesmama...

Klisura kojom vodi pruga duga je sedam kilometara. Usječena je među litice i nema nikakvog bočnog izlaza. Zato su borci Posavske čete morali da se povlače prugom, pod zaštitom Tuzlinog puškomitraljeza i nekoliko mašinki. Odstojanje od Nijemaca bilo je najviše pedesetak metara. Zadnji dio klisure preživjeli borci su pretrčali. Samo bi na okukama ispalili po koji rafal da zaustave Nijemce, a onda opet trkom do druge krivine. Tamo gdje klisura završava, od pruge do šume nalazila se čistina od pedesetak metara. Puškomitraljezac je uspio da se domogne jedne bukve iza koje je tukao krivinu iza koje su se već nalazili Nijemci. Tako su borci

mogli da se jedan po jedan prebacuju do šume. Nijemci su stoga svu vatru koncentrisali na mitraljesca. Jedna granata je udarila u krošnju bukve. Sa grana su se sručile plase smrznutog snijega i zatrpale ga. Dok se izvukao, Nijemci su pretrčali od krivine i zauzeli položaj ispod pruge. Jedna drugarica, bolničarka, bila je toliko promrzla da nije mogla da pretrči pedesetak metara od pruge do šume. Niko joj nije mogao pomoći. Nijemci su je stigli i ubili.

Ostatak od dvije čete dokopao se šume i njom se povlačio. Izgubljen je kontakt sa Nijemcima. Četa se vraćala u sastav Prve proleterske brigade bez štaba bataljona. Pedeset devet boraca Prve proleterske ostalo je na mrtvoj straži u klisuri ispod Han-Pijeska. Ali, Nijemci su bili za dva dana zaustavljeni ... Bataljon je izvršio zadatak ...

*

Negdje u isto vrijeme dok se vodila ogorčena borba na Pjenovcu, jedna kombinovana četa Drugog crnogorskog bataljona vodila je isto takvu borbu na život i smrt sa dvije kolone njemačkih smučara na sektoru Šahbegovića, u Bijelim Vodama.

U Šahbegovićima se nalazio štab Prve proleterske brigade sa bolnicom i brigadnim sanitetom. Drugi bataljon je bio raspoređen u rejonu Podromanije. Jedna kombinovana četa Drugog bataljona, sastavljena od dijelova Prve i Druge čete nalazila se u naselju Bijele Vode. Ona je zatvarala pravac prema Šahbegovićima. U njenoj blizini nalazio se štab Drugog bataljona.

U toku 20. januara četa je nekoliko sati vodila borbu sa jednom kolonom domobrana, koja je pokušala da zauzme Bijele Vode. Kolona je podišla naselju i streljačkim strojem pošla prema položajima čete. Poslije nekoliko časova borbe, u kojoj domobranska jedinica nije uspjela da ovlada položajima kombinovane čete, borci Drugog bataljona su prešli u kontranapad i natjerali domobrane u bjekstvo. Zaplijenjena su dva teška mitraljeza, nešto pušaka i municije. Četa je ostavila manja obezbjeđenja i povukla se u bivak.

Noć je protekla mirno. U jutarnjim časovima 21. januara takođe nije bilo nikakvih obavještenja da se neprijatelj pojavljuje. U štab bataljona došli su kuriri iz ostalih četa bataljona. I otuda su javljali: neprijatelj se ne pojavljuje. Na položajima ispred sela nalazila su se manja obezbjeđenja. Ni ona nijesu primjećivala ništa. Borci su se pripremali da prime već gotov ručak, kad je u komandu čete utrčao jedan borac:

»Nijemci, smučari! Nastupaju niz njive prema selu. Izgleda da se kreću i od šume«.

U tom trenutku pukla je jedna puška. Kao po komandi, borci su istrčali iz kuća. Bilo je jasno: njemački smučari uspjeli su da zaobiđu borbeno obezbjeđenje čete, pa su stigli na prag kuća u kojima je ona bila smještena. Komanda čete se nije zbunila. Jedan broj boraca vraćen je u kuće da iz njih daje otpor. Ostali, sa komandom čete i nekim članovima štaba bataljona, zauzeli su položaje iza ograda, zidova, drveća. Sve što se moglo koristiti kao zaklon bilo je dobro došlo. Njemački smučari, sa mašinkama, zauzeli su položaje ivicom šume i ispod naselja. Nastupali su iz dva pravca, u dvije kolone. Došli su glavninom sa pravca Podromanija — Sokolac. Blizu sela razvili su se u potkovicu i tako zahvatili selo. Izlaza za četu nije bilo, osim borbe na život i smrt.

Borci Drugog bataljona počeli su bombama. Za trenutak se od dima nije vidjelo ništa. A kad se dim podigao, ostale su crne mrlje na snijegu. Dubina snijega je umanjila dejstvo bombi. Smučari su se razdvojili u nekoliko grupa. Štićeni vatrom iz automatskih oruđa, zabacili su se iza prvih kuća. Borci dvije vojske su se pomiješali. Ipak je jednom vodu uspjelo da dvije grupe smučara odbaci do šume. Komanda čete se podijelila po vodovima. Jedna grupa boraca, sa štabom bataljona, zabacila se, iznad kuća, za leđa grupi smučara. Poslije borbe prsa u prsa grupa smučara se povukla nekih stotinak metara. Ali, Nijemci nijesu popuštali. Novi streljački stroj kretao se uz njive i voćnjake prema kućama. Ispred njih se kao zid postavio jedan vod boraca. Bio je sa njim i zamjenik komandira Druge čete, Radovan Pet-

rović Brujo. Kad su Nijemci stigli na domak dejstva ručnih bombi, Brujo je otvorio vatru iz puškomitraljeza. Prvi talas Nijemaca se povio i pao po snijegu. Mnogi više nijesu ustali. Ali, nova grupa se pojavila sa boka. Dok su puškomitraljesci tukli kolonu koja je nastupala sa čela, Brujo je okrenuo teški mitraljez prema novoj grupi smučara.

»Izvlačite se« — viknuo je grupi boraca — »ja ću vas štititi«.

Redenik sa municijom se skraćivao. Kad je u njemu nestalo municije trebalo je staviti novi. Tada se desilo najgore: dok je redenik mijenjan, okidač na mitraljezu se zamrznuo. Brujo je povukao za obarač ali se pucanj nije čuo. Dotrčalo je nekoliko boraca sa starim novinama. Zapalili su ih i grijali mitraljez. Za nekoliko sekundi novi rafal se osuo po smučarima. Ali, Nijemci su bili uporni. Jedna grupa smučara jurnula je na mitraljez. Mnogi su pokošeni, ali su drugi uspjeli da stignu do boraca pored teškog mitraljeza... Čitava grupa, zajedno sa Brujom, izginula je. Za to vrijeme jedan vod, sa štabom bataljona, uspio je da zaustavi smučare koji su navaljivali od šume.

Komesar čete Vuksan Ljumović, koji je i sam bio u streljačkom stroju, viknuo je:

»Držite se, drugovi, iza nas se nalaze bolnica i štab brigade. Ne smijemo dozvoliti da prođu«.

Za to vrijeme druge dvije čete bataljona, koje su bile udaljene nekoliko kilometara, trčećim korakom su se kretale prema Bijelim Vodama. Bataljon se u prvi mrak razvio u streljački stroj i prihvatio četu koja je bila prepolovljena. Po jačini vatre Nijemci su ocijenili da su pristigle nove snage. Štićeni mrakom, povukli su se prema Podromaniji, odakle su bili i došli. Ostatak čete Drugog bataljona izvukao se iz borbe.

Rezultat te neravne borbe, koja je trajala preko tri časa, bio je: petnaest poginulih boraca Drugog crnogorskog bataljona, a desetine pobijenih Nijemaca. Nijemci nijesu uspjeli da prodru prema Šahbegovićima i iznenade bolnicu i štab Prve proleterske brigade.

Glavnina Prve proleterske brigade nalazila se u ovo vrijeme na sektoru Vareš — Olovo. Dijelovi Četvrtog i Petog bataljona vodili su borbe oko Rogatice, dok su Prvi, Treći i Šesti odstupali na pravcima od Olova i Sarajeva, nanoseći Nijemcima velike gubitke. Pojedini položaji po nekoliko puta su prelazili iz ruku u ruke.

I Vrhovni štab našao se u obruču. Sa Trećom četom Drugog bataljona pošao je iz Čeljanovića prema Podromaniji, s namerom da se preko pruge Sarajevo — Višegrad, prebaci na Jahorinu. Dan i noć trajao je marš kolone u kojoj se kretao vrhovni komandant. Već oko 5 časova po podne kolona je stigla na prugu Sarajevo — Višegrad, kod Renovice. Na tom pravcu čitavog dana vodila se borba sa Nijemcima i ustašama koji su nastupali prema Sjetlini. Jedna njemačka kolona probila je partizanske položaje kod Sjetline i napredovala je prema Bogovićkim stijenama. Mjesni partizanski odredi davali su otpor, ali im je nedostajalo municije. Vrhovni štab je prešao prugu i uputio se za Gornje Breze. Za to vrijeme na pravcu prema Sjetlini vodio je borbe Šesti beogradski bataljon. Idućeg dana mala kolona sa Vrhovnim štabom probijala se Jahorinom, prema Vrhprači, i stigla je do sela Bukvice. Tu su sačekali Šesti bataljon, koji je nekoliko dana vodio borbe zapadno od Renovice, prema Sjetlini. U Bukvice je stigao i Četvrti kraljevački, poslije žestokih borbi koje je, zajedno sa Užičkom četom Petog bataljona, vodio na Kovnju prema Rogatici.

Iz uvale kojom vodi pruga Sarajevo — Višegrad dizao se gust dim. To su ustaše palile kuće u rejonu Pale i Sjetline, ubijajući srpski živalj koji nije uspio da se skloni. Šume na podnožju Jahorine punile su se izbjeglicama, koje su bez ičega napuštale svoje domove. Sakrivene, nemoćno su gledale kako im ustaše pale kuće i raznose imovinu. Dan kasnije ustaše su zauzele Vrhpraču i popalile sve na šta su naišle. Kolona ustaša krenula je uz Jahorinu. Vrhovni štab je brzo prozreo njihovu namjeru da se preko Jahorine probiju za Foču, Goražde i Trnovo. U susret im je poslao Četvrti bataljon i Treću četu Drugog bataljona. Poslije

žestoke borbe, koja se vodila čitav dan, ustaše su, pretrpjevši velike gubitke, morale da odustanu od svoje namjere. U jeku ofanzive, dok su bataljoni Prve proleterske brigade tukli Nijemce i ustaše, četničke komande ostajale su skrštenih ruku. Ali četničke mase, koje su vidjele izdaju, počele su da napuštaju svoje komandante. Četnici su u velikom broju dolazili na položaje naših bataljona i uključivali se u borbu. Formirane su nove čete Narodnooslobodilačke i dobrovoljačke vojske.

Dok su jedinice u obruču vodile ogorčene borbe, ustaše su pokušavale da ovladaju Jahorinom. Učvrstile su se na Vrhprači, želeći da im ona posluži kao odskočna daska za dalje nadiranje, pošto im prvi pokušaj nije uspio. Jedne noći došao im je u pohode Četvrti bataljon. Vrhprača je opkoljena. U toku napada, koji je bio silovit, pobijeno je preko četrdeset ustaša. Poginuo im je i satnik. Ustaše su odbačene u dolinu Sjetline i više se nijesu usuđivale da zagaze na Jahorinu. Vrhovnom štabu stigla je vijest da su jedinice Pivskog odreda iz Crne Gore prodrle u rejon Foče, razbile četnike koji su je držali i tako oslobodile čitavo područje. Bio je to bataljon »Vojvoda Momčilo«. Kasnije je na taj teren stigao i drugi bataljon Pivskog odreda, »Bajo Pivljanin«. Tako se stvarala nova slobodna teritorija. U Foču je kao pojačanje poslat Šesti beogradski bataljon. Sa Vrhovnim štabom ostao je Četvrti kraljevački, jedna četa Drugog crnogorskog i jedna četa Petog šumadijskog, koja je učestvovala u borbama na Kovnju. Slobodna teritorija proširila se na Goražde, Ustipraču i Čajniče, koje su oslobodile sandžačke jedinice . . .

*

Bio je već 25. januar 1942. U žestokim borbama, sa deset puta jačim snagama, neprijatelj je uspio da ovlada Vlasenicom, Han-Pijeskom, Olovom, Rogaticom. Glavnina Prve proleterske brigade koncentrisala se sjeverozapadno od Romanije. Obruč oko nje postojao je sve uži. Glavninu su sačinjavali: Prvi crnogorski bataljon, Drugi crnogorski, bez jedne čete, Treći kragujevački, dijelovi Petog šumadijskog, štab brigade, sanitet,

prištapski dijelovi. U takvoj situaciji štab brigade donosi odluku: probiti se iz neprijateljskog obruča Sarajevskim poljem, nadomak ustaške tvrđave, u pravcu Igmana, i tako ostaviti neprijateljske bataljone da se bez obavljena posla nađu licem u lice.

Bila je to koliko značajna toliko i smjela i opasna odluka. Svuda oko Sarajeva režale su mitraljeske cijevi njemačkih i ustaških obezbjeđenja. Temperatura je bila preko trideset ispod nule. Široko Sarajevsko polje ispresijecano je prugama, vodama, drumovima. Malo je prirodnih zaklona koji se mogu koristiti za borbu. Sve je to znao štab brigade. Ali je to u tom času bio jedini izlaz. A kad je jedini — nije moglo da se bira...

Već 26. januara počela je koncentracija jedinica brigade. Razrađen je detaljan plan kretanja, sa kojim su bili upoznati štabovi bataljona i komande posebnih jedinica.

... Od Knežine i Sokolca kreću kolone. Povijeni, umorni, promrzli, borci Prve proleterske gaze duboki snijeg. Svaki zna cilj puta: proboj iz neprijateljskog obruča, preko neprijateljske teritorije. A mjesto polaska — Jošanica.

Dvadeset sedmi januar uveče. Kroz selo se kreću samo oni borci koji imaju neodložne zadatke. Ostalo je sklonjeno, da ne pada u oči. Jer, na kilometar od sela prolazi željeznička pruga od Sarajeva prema Semizovcu. Prugu čuvaju ustaše. Imaju i blindirani voz. Treba, što je više mogućno, sačuvati tajnost pokreta. Bataljoni dobijaju raspored.

Prvi je na čelu kolone, u prethodnici. Na začelju, kao zaštitnica, dijelovi Trećeg kragujevačkog. Kome je teže — prethodnici ili zaštitnici? To će pokazati noć. A noć je ledena, snijeg škripi pod nogama. Iz pristranka iznad sela dopiru pucnji. Nijesu to puške, već pucaju bukove i hrastove mladike od mraza. Ko će ovu hladnoću izdržati? Ako se bude kretalo bez zastoja, nekako će se podnijeti. Ali, ko to garantuje? U koloni su ranjenici, bolesnici, komora. Noć je, klizavo, neće proći bez zastoja. Mnogi borci nemaju dobru obuću, ni odjeću.

— Bataljon, pokret!

Komandant Prvog crnogorskog Pero Ćetković izdaje zapovijest šapatom, ali odlučno.

Sa prethodnicom je štab Prvog bataljona.

Štab Prve proleterske — Koča, Fića i Plavi — posmatraju pokret jedinica.

Prethodnica već silazi prema pruzi. Staza, koja se ne vidi pod snijegom, vodi niz dubok usjek. Klizavo je, borci se drže jedan za drugog, da bi održali ravnotežu.

Prvi dijelovi već su se spustili na prugu. Desno se vide svjetla željezničke stanice u Semizovcu. Tamo su ustaške straže. Lijevo, nešto niže, Rajlovac. I on je osvijetljen. Tamo su jake ustaške i njemačke snage. Između njih, s puškom na gotovs, gazi kolona Prve proleterske brigade.

— Naprijed, proleteri . . .

Još borci nijesu stali na hladne šine, kad se začu huka voza.

— Lezi! — prenosi se šapatom.

Od Sarajeva se pojavljuju dva rumena oka. Postaju sve veća, kako se huka pojačava: to su farovi blindiranog voza. Mašina ide sporo, oprezno. Ustaše i Nijemci patroliraju. Možda su saznali o koncentraciji brigade. A možda to čine »normalno«. No, u svakom slučaju — od straha.

Puškomitraljesci i bombaši leže napetih živaca, spremni za borbu. Ali voz lagano prolazi pored njih, ka Semizovcu.

Sada kolona Prvog bataljona kreće. Još jedan krak pruge treba preći. Već se osjeća ledeni vjetar koji struji Sarajevskim poljem. Još je hladnije zbog zastoja — skoro pola sata nije bilo pokreta. Mora se požuriti, jer je smrzavanje već počelo. Ranjenik na konju zove bolničarku:

— Drugarice, molim te, umotaj mi noge. Već ne osjećam da su moje.

Bolničarka, onako u pokretu, trudi se da mu krajevima ćebeta uvije noge i umiruje ga:

— Samo hrabro, druže, brzo ćemo u toplo. Nema još ni sat marša.

— Hoćemo li, zaista? — pita borac, iako u to ne vjeruje. Pred njim je pukla snježna bjelina Sarajevskog polja, koje izgleda beskrajno. Iza polja su ogranci Igmana, ali je i šuma pokrivena snijegom, pa se sve slilo u nepregledni bijeli horizont. Ipak, to ga je makar za trenutak umirilo. Grije ga pomisao da će za kratko vrijeme moći da se opruži, da mu se smiri rana. I da se zagrije... Prednji dio kolone je zastao. Borac s teškom mukom otvara usta i pita druga ispred sebe:

— Znaš li zašto stojimo, druže?

A otkuda bi ovaj to znao. Možda je prethodnica naišla na neprijatelja: svaki borac očekuje pucanj. Ili je zaglavila na kakvom potoku, pa izvlači konja koji se preturio sa tovarom.

— Odakle bih znao — odgovara borac i tapka da bi se zagrijao.

Još jedna pruga. Kolona prelazi i preko nje. Lijevo i desno grupe boraca koje obezbjeđuju prolaz. Jedan drug iz mraka opominje:

— Požurite preko pruge.

Svi nastoje da požure, neko se oklizne, ali odmah ustane i zamiče niz nasip. Sve je to lako za pješake. Ali, komora se sporije kreće. Konji se s mukom nakanjuju da ugaze na pragove i zakorače preko šine. Zato jedan konjovodac psuje:

— Crko, dabogda, još ćeš nas otkriti.

Ipak, kolona odmiče. Prethodnica je već stigla pred most na Bosni. Komandant Prvog bataljona odvaja jednu grupu kao pobočnicu da čuva prilaz od Ilidže. U banji je neprijateljski garnizon. Da li će se »javiti«? To treba da vidi jedan vod Prvog crnogorskog bataljona.

Dijelovi čete, u streljačkom stroju, kreću se prema mostu. Pedeset koraka, dvadeset, deset — bunkeri. Bombaši drže odšrafljene bombe. Puškomitraljezi vise o ramenu, spremni da dejstvuju.

Ali — bunkeri su prazni!

Neprijatelj je, vjerovatno, otkrio kolonu. Uhvatila ustaše panika, pa su se povukle prema Sarajevu. Očekuju napad. Garnizon je alarmiran.

Kolona stupa na most.

— Brže, drugovi! — ponavlja ko zna po koji put hrabri komandant Prvog crnogorskog. — Još malo pa smo van opasnosti.

To je i upozorenje i ohrabrenje. Jer, borci već sustaju. Nije više od straha od metka, ni od gladi, ni od umora. Hladnoća koja probija do kostiju svezala je usne, a noge se ne osjećaju, kao da su drvene. Jedan borac moli druga ispred sebe:

— Molim te, razreži mi cipelu, ne osjećam nogu. A sve mi se čini da će se koža raspući. Molim te.

— Ostavi sada, da se dohvatimo šume, biće toplije. I zastanak će biti, pa ćemo tada — odgovara poluglasno borac, koji i sam ne osjeća noge.

Dijelovi Trećeg kragujevačkog imaju težak zadatak. Neprijatelj je podmukao, lako može napasti sa začelja. A kolona zastaje, konji propadaju kroz led na potoku. Grupa boraca Trećeg bataljona koja je u ovom trenutku pobočnica, u stvari prenosi ljude i prevlači konje preko potoka. Malo koji borac može da se održi na uzanoj gredi koja služi umjesto mosta. Zato pojedinci traže uža mjesta, da bi preskočili.

— Brže, drugovi, — opominje komandir čete iz Kragujevačkog bataljona. Stalo mu je da kolona što prije zamakne. Njegova četa je zaštitnica. Ponoć je davno odmakla, prednji dijelovi penju se uz zaleđeni Igman, a on sa četom mora da sačeka, usred polja, na temperaturi od minus trideset stepeni, da i posljednji borac, i posljednji konj prođu. Već nekoliko sati stoje njegovi borci pored zaleđenog potoka. Pola ih je upalo u potok pomažući borcima i konjima iz druge kolone da se prebace na drugu stranu. Preko pedeset ljudi ne zna za svoje noge. Ukočili su se i prsti na rukama, nos i uši su odrvenili.

— Hoće li ikad kraj? — pita komesar čete za sebe. A pri tom misli: »Neko je morao da se žrtvuje noćas, zapalo je Treći bataljon«. To isto misli i vodnik voda Prvog bataljona na straži prema Ilidži, koji sa vodom stoji na cesti već preko četiri puna časa. Zato poziva borce: »Zaigrajmo crmničko kolo, drugovi, malo ćemo

se zagrijati«. I grupa boraca hvata se u kolo, bez glasa, jer ne smije zapjevati. Čuje se samo bat nogu po zaleđenom snijegu. Ipak, to pomaže. Ali samo dok se skače. Kad zastanu, borcima niz leđa mile graške znoja, koje se odmah ohlade.

Glavnina kolone nema barem jedne brige: da će biti iznenađena od neprijatelja. Štite je budno oko i spremna ruka prethodnice, pobočnice i zaštitnice. One su noćas, u ovom skoro nečujnom maršu, zaštita i ponos Prve proleterske brigade.

I zaštitnica se svrstala u kolonu. I obezbjeđenja ulaze u nju. Kolona je zamakla preko pruge Sarajevo — Konjic.

Već je zarudela zora. U prvo svitanje snijeg dobija neku tamnosivu boju, koja se postepeno rastapa i ostavlja oku zasljepljujuću bjelinu. Oči boraca su sanjive. Bjelina im ne dâ da se otvore. Zato borac lako oklizne niz strmi led, umor, smrznute noge. Čime da se odupre, gdje da nađe snage. Jedan drug je pao.

— Hajde, druže, evo nas već u šumi. Uskoro će selo.

— Molim vas, drugovi, rasijecite mi cipelu. Noga mi je potpuno ukočena.

Jedan borac s mukom vadi nož, duva u šake, ali ne može da otvori sječivo. Prsti neće da se saviju. Drugi uspijeva. Oba sjedaju pored klonulog borca. Nastaje operacija. Odakle početi? Najbolje je uvući nož ispod šava sa vezicama.

— Pazi, opominje drug druga, da mu ne dohvatiš meso.

— Neće. Imam dva para vunenih čarapa i obojke.

I tako nož oprezno klizi ispod kože, zahvata je, a borac napravi trzaj da je odozdo rasiječe. Oštrica zataji. Koža se zdrvenila, ne prima sječivo. Nekoliko puta borac pokušava, najzad uspije. Ali ne vuče do vrha.

— Neka ti se drži cipela, a tebi će biti lakše, moći će noga da ti diše — objašnjava promrzlom drugu. Ovaj pokuša da ustane. Pridržavaju ga, i on krene.

— Eto — vajka se — govorili su mi da noge namažem lojem. A ja im kažem: utoplio sam ih, ne treba.

Sad vidim da čarape ništa ne pomažu. I uz pomoć drugova ide strminom ka cilju — ka selu.

Jedan borac sjedi na prtini.

— Ustani, druže, promrznućeš. Moraš se kretati.

— Promrznuti? Ja mislim da je sa mnom gotovo — odgovara rezignirano borac. — Znate li koliko već maršujemo?

— Preko dvanaest sati. Krenuli smo oko sedam, a sada je isto toliko, samo je danas dvadeset osmi! Nego, ustaj, kažu da do sela, do prvih kuća, nema ni sat.

— Zaista? A ja mislio da na svijetu više nema ni sela, ni kuća! Zar ne vidite da je oko nas samo pusta, zamrznuta planina? Gdje si vidio da u planini žive ljudi?

— Ipak, do kuća nije daleko, mi u to vjerujemo.

Sada i on počinje da vjeruje. Kuće ipak postoje, a možda i nijesu tako daleko. I zato s mukom kreće. Puška mu se klati, jer jedva pridržava remen.

Kolona se prorijedila. Borci se kreću u manjim grupama. Ponegdje je rastojanje od grupe do grupe i po nekoliko stotina metara. Jedna grupa nailazi na nekakav tovar. To je konj bio posustao, pa su ga rasteretili. Malo dalje, pored prtine, leži smrznuti konj. Vedro je, sunce se podiglo iznad visova Jahorine. Ali, hladnoća nije popustila. Iz šume dopire prasak, kao da je pištolj opalio. To pucaju jele. Ovo je Igman, čuven po niskim temperaturama.

U jednoj grupi je vodič partizan iz Jošanice. Objašnjava borcima da se na Igmanu, na stazi kojom se kreću, nalazi planinarski dom. Nema do njega ni pola sata hoda. A malo dalje, na sat hoda, selo Presjenica . . .

Ide kolona Prve proleterske. Maršuje već sedamnaest časova neprekidno. Ali — doma nema. Već je i podne prevalilo.

O neprijatelju niko ne misli. Njega nema. Ali mraz je neprijatelj gori od Švabe. Protiv njega se ne može boriti. Desetine boraca ne mogu da se kreću. Zato ih drugovi nose, ili po dvojica pridržavaju . . .

Čelo kolone ugledalo je snijegom pokriveni krov planinarskog doma.

Ura, kuća!

U domu je neko tih dana ložio vatru. Vjerovatno neka četnička grupa. Mjesni partizani, koji služe kao vodiči, brzo lože vatre. Prve grupe ulaze u kuću. Među njima je i komandant Prvog bataljona. Jedan borac sjeda uz oganj. Pokušava da skine cipele. Komandant ga opominje:

— Za živu glavu da nijesi noge primakao vatri. Onda si konačno ostao bez njih.

Ne smije se promrzlina primicati vatri. Jedini način da se oživi cirkulacija krvi jeste masaža snijegom. Borac zato hoda po sobama doma, a onda izlazi. Opet se vraća.

— Ugrijaću ih, pa makar ostao bez njih.

I sjeda pored vatre, pokušava da skine cipelu. Ali ona ni da se pomakne. Prilaze mu u pomoć dva druga koji su se malo otkravili. Vuku odvezanu cipelu. Ni to ne pomaže. Onda jedan vadi nož. Cipela je razrezana. Nekako je odvajaju od čarape. I drugu isto.

— Idi brzo po snijeg — kaže jedan drug. — Ovaj je sasvim nastradao.

— Ali, samo malo da ih prigrijem, biće mi bolje — moli bosi borac.

— Nećeš preko mene živoga — veli mu vodnik.

Jedan drug je donio oveću grudvu snijega. Razbijaju ga bajonetom ili kundakom od puške, jer je smrznut. Oprezno svlače čarape. Stopala su pomodrela. Dvojica trljaju nogu snijegom, zatim drugu. Na jednom stopalu počinju da se miču prsti. Ali na drugom nikako.

— Ova je gotova — veli vodnik za sebe. Ipak, nastavljaju sa masiranjem.

Nailazi referent brigadnog saniteta, dr Boro Božović.

— Za živu glavu ne smijete grijati noge pored vatre. Inače je gangrena gotova ...

Gleda u pomodrele noge bosog borca. Zagleda jednu, pa drugu.

— Ova je gotova — šapuće vodniku. — Moraće se odsjeći.

— Neće biti samo ta — odgovara mu komandant Prvog bataljona, koji je naišao u kuću. — Pogledaj napolje.

Napolju jedna grupa boraca baulja na koljenima. Hoće po svaku cijenu da se domogne skloništa. Vatre, samo vatre dajte...

Jednoj bolničarki rasjekoše cipele. To što su nekad bile noge sada kao da su dva modra komada drveta. Masiraju je čitav sat. Ali, ništa ne pomaže.

— Da malo prigrijemo, da se otkravi? — pita komesar čete ljekara.

— Ništa nećeš učiniti. A ovako ćemo je možda povratiti.

Masiranje se nastavlja. Ali, krv nikako ne nailazi. Kao da su negdje ispod članka zavezani svi krvni sudovi. Kako trljaju modrina se pomiče prema članku.

— Počinje gangrena — šapuće ljekar komesaru. — Moraće da radi nož.

Drugarica počinje da osjeća bol.

— Doktore, čini mi se da nemam nogu. I nešto je počelo da mi sijeva uz cjevanicu.

Ljekar okreće glavu da mu bolničarka ne vidi pogled.

— Ništa, Stojo* to će proći čim oživi tkivo. Za nekoliko sati sve će biti dobro.

— Hoće li, zaista? — pita bolničarka, iako ne vjeruje u to. Ona praktično nema nogu. I koliko je jutros takvih...

Nailazi štab brigade. Treba odmah nastaviti pokret. Promrzle treba prvo prebaciti. Neka idu iza prethodnice. Do Presjenice, prvog sela, ima nekoliko sati. Tamo treba organizovati prvo prihvatilište, a onda dalje, ka Trnovu.

U Presjenicu stiže prethodnica brigade poslije dvadeset i tri časa marša. Stižu promrzli borci.

Prva proleterska brigada izvukla se iz neprijateljskog obruča. Igmanski marš se završio 28. naveče, nakon dvadeset i četiri časa. Referent brigadnog saniteta

---

* Stoja Vukašinović, umrla u Foči 1942.

već u Presjenici počinje, a u Trnovu završava izvještaj o zdravstvenom stanju u jedinicama Prve proleterske poslije igmanskog marša.

U Foču, gdje se već nalazi Vrhovni štab, stiže izvještaj: oko 160 teže i oko stotinu lakše promrzlih.

U Foči i Goraždu, na oslobođenoj teritoriji, spremaju se bolnice da prihvate promrzle borce.

*

A od Trnova, gdje je poslije igmanskog marša bila smještena bolnica sa promrzlim borcima, krenule su dvije kolone: jedna — Igmanaca, na konjima i nosilima: druga — zdravih boraca, koji su još jednom išli u susret neprijatelju.

Prvi i Treći bataljon Prve proleterske krenuli su prema Kalinoviku. U Dobropolju, na putu za položaje, borci Trećeg kragujevačkog našli su organizovanu narodnu vlast.

Već duže su na području Kalinovika dejstvovali narodnooslobodilački odbori, pod neposrednom vojničkom zaštitom Kalinovačkog NOP odreda.

Kalinovik je bio blokiran. Italijani su više puta pokušavali da probiju blokadu. Nekad im je to bilo potrebno da bi se snabdjeli drvetom za ogrev i hranom, koju bi opljačkali. Svaki njihov pokušaj odbijali su partizani iz Kalinovačkog odreda. Ali akcije Italijana su učestale. Naročito su artiljerijskom vatrom tukli partizanska sela.

Bila je to nemoćna osveta okupatora, zatvorenog u gradu.

Prvi i Treći bataljon došli su u pomoć Kalinovačkom odredu. Morao se obezbjediti pravac od Kalinovika prema Trnovu, jer se u Trnovu još nalazila bolnica.

Bilo je to u prvoj polovini februara 1942.

Na tom sektoru, za vrijeme boravka Trećeg bataljona, bilo je i ozbiljnijih ispada i većih okršaja. Druga četa Trećeg bataljona u nekoliko mahova je vodila oštre borbe sa dijelovima opkoljenog garnizona. Te borbe su se uvijek završavale porazom okupatora.

U međuvremenu Treći bataljon je dobio zadatak: obezbjeđenje Foče, koja je u to vrijeme postala centar slobodne teritorije. Još dok je Prva proleterska vodila žestoke okršaje sa Nijemcima i ustašama na Podromaniji i Glasincu, Vrhprači i kod Rogatice, dva bataljona Pivskog odreda, »Bajo Pivljanin« i »Vojvoda Momčilo«, razjurili su četnike, koji su, po odlasku italijanskih jedinica, u Foči i okolini bili zaveli strahovladu kame, pljačke i silovanja.

Preko Jahorine, u pratnji Četvrtog bataljona i jedne čete Drugog bataljona, Vrhovni štab je stigao u oslobođenu Foču. Bilo je to u drugoj polovini januara 1942. Sada je i Treći bataljon prelazio na taj teren. U Miljevini, poslije napornog marša po zaleđenom snijegu, borcima Kragujevačkog bataljona se osmjehnula sreća: čekao ih je pravi pravcati voz, sa lokomotivom i vagonima. Pjesma se zaorila kada je pisak lokomotive objavio polazak.

Ovako se može ratovati!

Doduše, bila je to kratka vožnja: od Miljevine do Broda. Ali je poslije nje došla nova radost: predstavnici Narodnooslobodilačkog odbora u Brodu organizovali su doček i prihvat boraca Prve proleterske brigade.

Poslije odmora u Brodu Kragujevački bataljon je krenuo u pravcu Foče.

Bio je 14. februar. U marševskom poretku bataljon je ulazio u Foču.

»Diži se, narode radni,
Ustanka kucnuo je čas!
Svi što su bijedni i gladni
Listom već stoje uz nas.
Na barikade, proleteri, napred!
Srušimo fašistički red!«

To je pjevao, složno kao jedan, proleterski bataljon. Kapci na prozorima počeli su da se otvaraju, kapije su zaškripale. A onda je na uske sokake izmučene Foče pohrlilo preživjelo stanovništvo grada: djeca, omladina i stari muslimani. Djeca i žene potrčali su u naručja razdraganih boraca. Bio je to susret koji je makar djelimično liječio bol za nastradalim drugovima na Igmanu.

Bila je to moralna podrška i zahvalnost naroda koji je mjesecima živio pod terorom okupatora: ustaša, Italijana i četničkih razbojnika!

Ova vojska ne kolje, ne pljačka i ne siluje! Ova vojska pjeva i grli se sa narodom.

»Živjeli proleteri!« — izvijalo se iz stotine grla.

»Živjeli naši spasioci!« — klicali su stari muslimani, izmučeni strahom i nemaštinom.

Narod je spontano obrazovao kolonu koja se nadovezala na kolonu bataljona. Pratio je proletere sve do pred bivšu poresku upravu, gdje se bataljon smjestio.

»Divne vojske!« — govorile su žene ispod zarova. »Pa kako su nasmijani. I mladi«.

Treći kragujevački imao je zadatak da obezbjeđuje red u Foči. Pored toga trebalo je da organizuje, sa mjesnom partijskom i skojevskom organizacijom, i aktivan politički rad.

Borbeni zadaci nijesu izostali. Oko Foče, na području Vikoče — Čelebić, vršljale su četničke bande. Sa Prvim crnogorskim i Šestim beogradskim bataljonom Kragujevčani su nekoliko puta čistili teren. Zavajit i Zakmur bili su rejoni gdje su četnici s vremena na vrijeme navraćali i pokušavali da jedinice dobrovoljačkih odreda privuku na svoju stranu. Trebalo je u ovim jedinicama politički djelovati. Iz bataljona Prve proleterske brigade slati su oprobani borci za komandire i komesare na Jahorinu, oko Zakmura, Zavajita i svuda gdje je pomoć bila potrebna.

Članovi Vrhovnog štaba odlazili su na te terene sa grupama boraca iz Kragujevačkog i drugih bataljona radi održavanja političkih zborova i organizovanja narodnooslobodilačkih odbora. Svaki borac Trećeg bataljona djelovao je, poslije oružanih akcija, i kao politički radnik. U tim danima, kao i kasnije, proleteri nijesu razdvajali te dvije dužnosti jednu od druge. Prva proleterska bila je uvijek i vojnička i politička snaga naše revolucije.

Treći kragujevački radio je intenzivno na raskrinkavanju izdajničke djelatnosti pročetničkih elemenata, koji su ometali stvaranje dobrovoljačke vojske ili su vr-

bovali stanovništvo da stupa u četničke redove. Bio je to zamašan, svakidašnji rad, čiji su se rezultati vidljivo ispoljavali u narastanju dobrovoljačkih odreda i partizanskih snaga.

Početkom marta 1942. bataljon dobija naređenje od druga Tita da odmah krene za Brod na Drini.

U Brodu je pred bataljon izišao lično vrhovni komandant. Na mostu na Drini stajao je drug Tito, okružen grupom seljaka. Komandant bataljona Raja Nedeljković pozdravio je vrhovnog komandanta. Tito je predstavio grupu seljaka Srba, izbjeglica iz rejona duž Sutjeske. Dan ranije ova grupa je stigla u Brod i obavijestila lično druga Tita o zlodjelima ustaša iz Borča, o paljevini sela Beline. Zadatak je bio precizan: Treći kragujevački treba da krene uz Sutjesku, da razbije i protjera ustaške zlikovce iz Borča i da ubuduće obezbijedi taj pravac.

U susret neprijatelju pošli su istureni dijelovi bataljona. U toku nekoliko dana dijelovi Trećeg bataljona rastjerali su ustaše. U rejonu Trbušće — Beline bataljon se zadržao nekoliko dana. Narod ugroženih sela je odahnuo. Još jednom je uvidio da je jedina snaga koja štiti njegove živote i imovinu od terora i pljačke — Narodnooslobodilačka vojska.

Pošto je uspješno izvršio zadatak, Treći bataljon opet je razvijao svoju djelatnost u slobodnoj Foči. Trebalo je nekoliko mjeseci upornog, sistematskog rada da bi se ovom narodu povratilo povjerenje u vojsku uopšte. Najprije su u tom rejonu vršljale ustaše. Naslijedile su ih italijanske jedinice. Za to vrijeme uhapšeno je na stotine Srba, muslimana, Hrvata. Pri povlačenju Italijani su masovno hapsili. Uhapšene su predali pod četnički nož. Iako je strahovlada četnika, pod komandom Sergija Mihajlovića, trajala svega nekoliko dana, oni su stigli da izvrše masovne pokolje. Mostovi na Drini i Ćeotini bili su pozornica krvavog »obračuna« sa mirnim, nedužnim muslimanskim življem. Četnici su čak bili izradili specijalna oruđa za klanje: savijene noževe i nešto slično ostima za ribe. Stotine istruljelih leševa ležale su u vodi ispod mosta. Grad je jednim di-

jelom bio porušen. Sve radnje su obijene i opljačkane. Četničke glavešine sakupljale su nakit i stvari od vrijednosti. Od muslimanskog življa uspio je da se spase samo onaj koji je mogao negdje da se sakrije ili zakopa. U takvoj situaciji bilo je potrebno duže vremena da se preostalima objasni ko je Narodnooslobodilačka vojska i da je ona stvarni zaštitnik naroda.

U gradu je organizovana besplatna ishrana stanovništva: otvorene su narodne kuhinje, iz kojih su dobijale obroke sve porodice. Kada je povjerenje povraćeno, kada se narod oslobodio straha, proleteri su, sa mjesnim organizacijama KPJ i SKOJ-a, pristupili mobilizaciji i okupljanju stanovništva za pomoć frontu. Bilo je potrebno uložiti velike napore da se smire nacionalna netrpeljivost i mržnja, koje su posijali ustaše, četnici i Italijani.

Formirane su masovne organizacije omladine, Antifašistički front žena, Narodni front i druge organizacije. Birani su svuda narodnooslobodilački odbori i seoske straže. U Foči i okolini formirane su dobrovoljačke jedinice, koje su naglo rasle. U njima se svojim angažovanjem i sviješću isticala omladina. Od nje su počele da se formiraju i posebne vojne jedinice.

Tu, u centru slobodne teritorije, stvorena je i proslavljena Omladinska četa Trećeg kragujevačkog bataljona.

Formirana je od srednjoškolaca, radnika i nešto seljaka. U nju su ušli pretežno Srbi, zatim nešto muslimana i Hrvata. Brojala je oko 60 boraca. Bilo je među njima i pitomaca Dečjeg doma u Foči, srednjoškolaca koji su došli sa Romanije, i omladinaca iz drugih partizanskih odreda i bataljona. Sakupili su se u njoj mladi ljudi iz Miljevine, iz Pive, sa Romanije, iz Foče i okoline. Organizacija čete bila je povjerena fočanskoj skojevskoj organizaciji, na čijem se čelu nalazio Risto Tošović. Prvi komandir Omladinske čete Kragujevačkog bataljona bio je Jovo Pejaković, a komesar Uroš Bajić. Sve dok bataljon nije krenuo iz Foče prema istočnoj Bosni, četa je bila smještena u Dečjem domu, gdje je organizovan aktivan vojnički i politički rad. Bila je to

sistematska obuka, kakva ranije nije praktikovana u Prvoj proleterskoj. Njom je nova četa pripremana za borbene zadatke koji su je očekivali. Nije prošlo bez unutrašnjih potresa pri stvaranju čete. Bilo je nekoliko harangera, koji su na vrijeme uklonjeni i poslati u dobrovoljačke odrede. To je učvrstilo unutrašnje jedinstvo, koje je kasnije služilo za primjer i održavalo borbeni duh ove mlade jedinice. Za razliku od discipline u drugim jedinicama Prve proleterske, koja je bila više svjesna, politička disciplina, u Omladinskoj četi se, nakon intenzivnog rada, stvorila prava vojnička disciplina, kojoj je moralno-politička potpora bila svijest ovih mladih ljudi, skoro dječaka.

Ova četa je bila izraz svijesti, borbenosti i spremnosti omladine sa čitavog područja oko Drine i Pive da se žrtvuje za slobodu i za pobjedu pravedne stvari. S pjesmom na usnama, veselih lica, uvijek spremni za borbu, omladinci Kragujevačkog bataljona, iako su mnogi ginuli, sačuvali su tradiciju do kraja rata i bili gordost i radost čitave naše omladine, a mjezimče i ponos Prve proleterske brigade . . .

Krajem marta 1942. bataljon je bio na okupu u Foči. Prva proleterska brigada, bez Prvog bataljona, koji je dobio zadatak da ide na teren Crne Gore, spremala se na nov pohod u istočnu Bosnu.

Treći kragujevački stajao je postrojen na željezničkoj stanici u Foči. Borcima je rečeno da treba da stigne vrhovni komandant, drug Tito.

Kad je drug Tito, u pratnji Vrhovnog štaba i komandanta Kragujevačkog bataljona, stao pred stroj, iz stotine grla prolomilo se gromko, proletersko:

— Živeo vrhovni komandant!

— Živela Komunistička partija Jugoslavije!

— Smrt fašizmu, drugovi! — pozdravio je drug Tito.

— Sloboda narodu! — bio je gromki odgovor vrhovnom komandantu.

Vrhovni komandant je uzeo zastavu, izvezenu rukama fočanskih omladinki. Na njoj je, preko crvenog platna u čijem je uglu stajao srp i čekić, pisalo:

»Prva proleterska narodnooslobodilačka udarna brigada — Treći kragujevački bataljon«

Zasjale su suze radosnice u očima boraca. Nagrada za borbe, rad i napore kragujevačkog proleterijata, okupljenog u Trećem bataljonu — bila je ova zastava. Zastava — simbol borbe za slobodu, simbol snage i svijesti — simbol pobjede.

Govorio je Tito. Obraćajući se kragujevačkim proleterima, podsjetio je na borbene revolucionarne tradicije radničke klase Srbije i posebno revolucionarnog Kragujevca. Govorio je o obavezama koje taj proletarijat ima u ovom času, u borbi za slobodu, a posebno o ulozi Trećeg kragujevačkog bataljona, kao avangarde toga proletarijata.

»Visoko nosite ovu zastavu, koja je u isto vrijeme zastava kragujevačkog proletarijata«.

Istakao je da je borba koju vode proleteri i svi slobodarski sinovi Jugoslavije — borba protiv svih neprijatelja, za slobodan, pravedan život, u novoj zbratimljenoj zajednici naših naroda. Pozvao je borce da kao zenicu oka čuvaju borbeno jedinstvo i bratstvo, da se bore da bratstvo, kao osnova borbe i pobjede, postane ideal svakog čovjeka, svakog borca. Stoga su borci dužni da ga razvijaju kud god stignu, da ga jačaju i cementiraju kroz borbu i riječ. Zato je drug Tito naročito govorio o odnosu proletera prema narodu . . .

U stavu mirno stajali su borci do kraja govora svoga vrhovnog komandanta. A onda se još jednom zaorilo gromko:

— Živeo drug Tito!

Sa razvijenom proleterskom zastavom krenuo je Treći bataljon, u sastavu glavnine Prve proleterske, na nove zadatke, u nove borbe i pobjede.

Zdravi i zaliječeni borci Trećeg bataljona, koji je najviše stradao u igmanskom maršu, ostavljali su svoje bolesne drugove u bolnici »Igman«. U Foči, na slobodnoj teritoriji, jedinoj u okupiranoj Evropi, bila je organizovana bolnica, koja je prihvatila sve promrzle i ranjene borce. Okruženi brigom Vrhovnog štaba i lično druga Tita, borci su liječeni onim sredstvima i lijeko-

vima koji su sanitetskoj službi bili na raspolaganju. U bolnicu je primljeno sto pedeset promrzlih boraca. Kako izvještava njen upravnik dr Dejan Popović, ljekari su, najčešće običnim testerama i bez narkoze, morali odsjeći 224 prsta. Odsijecana su i čitava stopala, da ne bi došlo do gangrene. Samo dvoje promrzlih je umrlo. Bolnica je vratila u borbene redove preko sto dvadeset boraca. Svi oni su, pojedinačno ili po grupama, otpuštani i vraćani u svoje jedinice...

*

Bataljoni Prve proleterske, osim Prvog crnogorskog, prešli su Drinu i prodrli u rejon Rogatice, Srebrnice, Bratunca i Vlasenice, gdje su i ovog puta, kao u zimu 1941/42, spasavali goloruki narod od četničke i ustaške kame i terora.

Jedino je Prvi bataljon ostao u Foči. Njega je očekivao poseban zadatak: odlazak u Crnu Goru, gdje su partizanske snage vodile žestoke borbe sa Italijanima i četnicima Baja Stanišića, Đorđa Lašića i Pavla Đurišića.

Bio je 15. april 1942. godine. Borci Prvog bataljona stajali su postrojeni na jednoj zaravni iza posljednjih kuća grada. Sunce ih je milovalo svojim toplim, proljećnim zracima, kada ih je iz razmišljanja ili razgovora prenula komanda Pera Ćetkovića, komandanta bataljona:

— Bataljon mirno! Pozdrav na desno!

Sa desne strane, prema postrojenom bataljonu, nailazio je Vrhovni komandant u pratnji svojih saradnika.

Na Titov pozdrav: Smrt fašizmu, drugovi! preko dvjesta boraca je jednoglasno odgovorilo:

— Sloboda narodu!

Poslije raporta komandanta bataljona, Tito se obratio borcima — proleterima.

— Vaši drugovi u Crnoj Gori, govorio je Vrhovni komandant, vode višemjesečnu herojsku borbu protiv okupatora i njegovih slugu, četnika Draže Mihailovića. Vi odlazite tamo da im pružite pomoć. Tamo ima velik broj partizanskih jedinica, ali vaš bataljon, zato što je bataljon proleterske brigade, treba da bude primjer bor-

benosti i discipline za bataljone svih odreda u Crnoj Gori. Vi svoja iskustva treba da prenesete na te borce.

Govorio je zatim o borbi naših naroda za slobodu, o ulozi proleterskih jedinica u toj borbi, i o izdaji Draže Mihailovića. Slušali su proleteri svaku njegovu riječ i u sebi se zaklinjali da će istrajati u borbi, da će visoko nositi proletersku zastavu, koju im je, u tom trenutku, uručio lično vrhovni komandant.

Bila je to slučajna podudarnost: dok su Lovćenci primali zastavu iz ruku druga Tita i spremali se za nove borbe — u Crnoj gori, u Župi Nikšićkoj, dva bataljona Zetskog odreda, uz saradnju nikšićkih partizanskih bataljona, zadali su težak poraz četničkim snagama mobilisanim na sektoru Podgorice i Nikšića.

Prvi bataljon je krenuo u Crnu Goru da učestvuje u borbi započetoj 13. jula 1941. godine na Vir-Pazaru i Spužu, pod Lovćenom, oko Nikšića i Podgorice, u Beranima i Kolašinu, svuda gdje su se nalazile okupatorske fašističke jedinice.

Tri dana je marširao skoro bez odmora. Već 18. aprila stigao je u Žabljak. Sve što je moglo da se kreće izišlo je da dočeka proletere. O Prvoj proleterskoj brigadi i njenim borbama i pobjedama znali su svi stanovnici ovog kraja.

Na terenu Durmitora bataljon je proveo petnaestak dana. Tu, na Jezercima, borci ispod Lovćena dočekali su i proslavili Prvi maj.

Poslije ponoći 5. maja bataljon je sa Njegobuđa krenuo prema Dobrilovini i Bistrici, gdje su već bili prodrli četnici Pavla Đurišića. Borci su jedva čekali da se sukobe sa četnicima. To je bilo i razumljivo. Borci Lovćenskog odreda, od kojeg je kasnije formiran Prvi bataljon (u sastav bataljona ušla je i jedna četa Komskog odreda, ali je gro bio sa terena cetinjskog sreza), napustili su Crnu Goru kada četnici još nijesu bili formirali vojničke jedinice, tako da sa njima ranije nijesu imali sukoba. Ali, znali su kakvi su to razbojnici i koliko su već jada zadali crnogorskom narodu, koliko su smutnje unijeli u njegovo jedinstvo u borbi protiv oku-

patora. Sve je to kod Lovćenaca izazvalo mržnju prema bradatim izdajnicima, koji su svoju dušu prodali za šaku pirinča . . .

Napad na četnike Prvi bataljon je otpočeo 9. maja, na sektoru Polja kolašinska — Sinjajevina.

Jedinice Komskog i Durmitorskog odreda, koje su cijele zime vodile borbe sa četnicima, bile su sasvim iznurene. Nedjeljama i mjesecima borci tih odreda držali su položaj na Sinjajevini, u snijegu koji je dostizao i po tri metra visine. Imali su veoma oskudnu hranu, slabu odjeću i vrlo malo municije. Bila je rijetkost ako je borac imao deset metaka na pušku, a puškomitraljezac više od pedeset. Četnici su, naprotiv, bili odlično hranjeni, odjeveni i snabdjeveni municijom. Na sanducima sa italijanskom municijom pisalo je: »Ne štedi municiju«.

U takvoj situaciji borci crnogorskog odreda s oduševljenjem su pozdravili dolazak jednog bataljona Prve proleterske brigade, koji je bio dobro opremljen i već imao dragocjena iskustva iz dotadašnjih borbi sa Nijemcima, ustašama i četnicima po Bosni i Sandžaku.

U napadu na četničko-italijanske snage u Poljima kolašinskim, koji je izveden 9. maja, pored Prvog bataljona učestvovalo je još osam bataljona Sinjajevinskog sektora.

Glavni teret borbi, prema planu, trebalo je da na sebe primi Prvi bataljon. Imao je zadatak da zauzme Katuničko brdo i da, izbijajući na most na Mojkovcu, odsiječe u Poljima kolašinskim cjelokupnu četničku grupaciju Pavla Đurišića. U toku noći likvidirao je jako uporište Turski šanac, a ujutru su njegovi prednji dijelovi izbili na Skaru, koju je branila jaka četnička formacija, naoružana velikim brojem mitraljeza i bacača.

Četnici su odmah otvorili paklenu vatru. Međutim, teški mitraljezi Prvog bataljona nalazili su se daleko pozadi, tako da nijesu mogli neposredno podržati borce koji su se kretali naprijed. No, borci nijesu čekali podršku teških mitraljeza. Po naređenju komandanta Pera Četkovića razvili su se u streljački stroj i pošli na

juriš. Teren kojim je nastupao Prvi bataljon bio je sasvim čist, ali ni to nije smetalo proleterima da u strahovitom naletu izbiju na Skaru i zbace četnike. Uspjeh proletera uticao je i na ostale bataljone koji su napadali prema Kolašinu, a četnici, čim su vidjeli da je Skara zauzeta, počeli su da se povlače i sa kosa na Sinjajevini. Bataljoni Sinjajevinskog sektora prešli su u napad goneći četnike prema Tari.

Pojedinačni primjeri junaštva u toj akciji Prvog bataljona bili su kasnije često prepričavani. Tako je Savo Mašković, puškomitraljezac, poletio preko čistine prema Skari, ne obzirući se na bjesomučnu vatru. Maškovićev šinjel bio je raskopčan, lepršao je na vjetru dok je on trčao, i desetine tanadi napravile su rupe po njemu. Ali Savo je pretrčao nekih 200 metara brisanog prostora i ušao u mrtvi ugao, odakle se već moglo uspješno podilaziti četnicima. Pomoćnik Maškovićev, Rajko Janković, koji je potrčao za Savom, pao je nasred brisanog prostora, smrtno ranjen. Kad su borci htjeli da odnesu Jankovića i da ga previju, on je rekao:

— Na obazirite se na mene, drugovi. Uništite onu izdajničku bandu. Živjela Komunistička partija! . . .

Bile su to njegove posljednje riječi.

Dok je to govorio, grupa boraca, sa Maškovićem, već se obračunavala sa četnicima na Skari. Poslije osvajanja Skare, borci nijesu čekali dalja naređenja, već su sami, u trku, pošli prema Katuničkom brdu, gdje su se četnici takođe bili dobro utvrdili. Iz bunkera su kontrolisali brisani prostor svuda okolo. Oko podne Katuničko brdo je očišćeno a četnici su strmoglavce pobjegli prema Mojkovcu. Velika četnička formacija bila je opkoljena u Poljima kolašinskim. Sam Pavle Đurišić nalazio se u Mojkovcu. Kad je vidio kako njegove elitne »jurišlije« bježe, izišao je pred njih, izvadio pištolj i, prijeteći njime, počeo da psuje. Ali je dobio ovakav odgovor:

— To su, brate, neki neobični ljudi, koji bez obzira na metke jure naprijed i viču: »Juriš proleteri«. I nijesu to »trometkovići«.

4*

Naveče 20. maja, i u toku noći, opkoljeni četnici neprestano su pokušavali da se probiju prema Kolašinu. Ispred Štitarice, na drumu Kolašin — Mojkovac, čekali su ih italijanski kamioni. U jutarnjim časovima 10. maja jedna četnička kolona krenula je ponovo da probije put ka Kolašinu. Naišla je na zasjede Prve čete Prvog bataljona. Razvila se borba prsa u prsa. Dok su se proleteri gušali sa četnicima i jedan drugom otimali oružje, pritrčavali su borci iz drugih četa i noževima rešavali »spor«. U borbi je, pored Prve čete, učestvovala i jedna četa Durmitorskog omladinskog bataljona.

Bila je to borba na život i smrt.

Proleteri i Durmitorci nijesu popuštali. Manje grupe četnika koristile su praznine u rasporedu proletera i šumoviti teren i tako se izvlačile. Četnici su pretrpjeli velike gubitke, ali su i proleteri dali dragocjene žrtve.

Već 10. maja naveče bila je očišćena od četnika čitava teritorija do Kolašina. U samom gradu zavladala je panika zbog pojave ovog čudnog bataljona. Četnici i Italijani već ranije su čuli o Prvoj proleterskoj, ali su tek sada osjetili ubojnu snagu njenog bataljona.

11. maja bila je tužna svečanost. Svi poginuli borci Prvog bataljona i Durmitorskog omladinskog bataljona sahranjeni su u zajedničku grobnicu na Katuničkom brdu. Ispraćaj poginulih drugova bio je dirljiv. Borci Prvog bataljona zaklinjali su se da će ih osvetiti . . .

Nekoliko dana odmarao se Prvi bataljon u Poljima kolašinskim. U međuvremenu bio je razrađen detaljan plan za napad na Kolašin. Napad je trebalo da se izvede 16. maja 1942.

Već 15. maja krenule su kolone partizanskih bataljona s jedne i s druge strane Tare prema Kolašinu. Trebalo je da u napadu na italijansko-četnički garnizon učestvuje deset naših bataljona. Garnizon je bio odlično naoružan, imao je artiljeriju i bacače. Osim toga, oko grada je bio izgrađen veoma snažan sistem bunkera i drugih utvrđenja, koja su se mogla vrlo lako braniti, ali zato vrlo teško napadati. Naređeno je da se

kolone kreću usiljenim maršem, ali je to bilo nemogućno izvesti: borci su bili premoreni višemjesečnim borbama, izgladnjeli i iscrpeni. Pojedini nijesu mogli da nose puškomitraljez više od pet minuta.

Trebalo je da napad otpočne u zoru, 16. maja, s jedne i s druge strane grada. Međutim, mnogi bataljoni nijesu stigli na vrijeme. Već je uveliko bio dan kad su partizanske prethodnice izbile na domet puščane vatre. Ali, tada je bilo kasno!

Prvi crnogorski bio je u desnoj koloni, koja se kretala lijevom obalom Tare, prema gradu. Nalazio se u rezervi. Partizanski bataljoni koji su imali zadatak da zauzmu Lipovo, Markovo brdo i Bablju gredu bili su u samu zoru odbačeni u pravcu brda Govedarnik na Sinjajevini. Iz Kolašina je neprekidno tukla italijanska artiljerija.

Tada je stupio u borbu Prvi crnogorski bataljon.

Markovo brdo dominira rijekom Tarom i svim zapadnim prilazima Kolašinu, pa je na njemu bio izgrađen snažan odbrambeni sistem. Četnici su sa njega tukli strahovitom vatrom. Položajima se prilazilo preko brisanog prostora. Negdje pred podne komandant bataljona Pero Ćetković izdao je kratko naređenje da se Markovo brdo očisti. Zadatak nije bio ni malo lak: neprijateljske snage bile su nekoliko puta nadmoćnije. Sem toga četnici su se nalazili u utvrđenim bunkerima ispred kojih se na stotine metara uokolo pruža brisan prostor. Ipak, bataljon se pripremio za juriš i uz gromoglasne pokliče: »Juriš, proleteri!« poletio prema četničkim položajima. Četnici nijesu mogli da izdrže juriš, iako su imali dobru podršku italijanske artiljerije iz Kolašina. Markovo brdo ja zauzeto. Na položajima je ostalo mnogo mrtvih četnika, kao i nekoliko sanduka municije.

U toku noći i sljedećeg dana i Prvi bataljon se, sa ostalim bataljonima desne kolone, povukao prema Sinjajevini, jer se odustalo od daljeg napada na Kolašin.

Poslije toga italijanska i četnička ofanziva na naše snage u Crnoj Gori znatno je pojačana. Odlukom Vrhovnog štaba trebalo je da se svi udarni bataljoni sa područja Crne Gore povuku prema Durmitoru i rijeci Pivi.

Krajem maja žestina italijansko-četničke ofanzive dostigla je svoj vrhunac. Od velike slobodne teritorije u Crnoj Gori ostao je još samo dio šavničkog i nikšićkog sreza. Prvi bataljon je dobio zadatak da vodi zaštitne borbe na samom Durmitoru, kako bi se obezbijedilo izvlačenje ostalih snaga i partizanske bolnice ka Goranskom, s druge strane Pive.

U noći između 1. i 2. juna, po potpunoj pomrčini, bez vodiča, na terenu koji nijedan borac nije poznavao, bataljon je izvršio napad na jak četnički odred koji se nalazio u katunu Dobri do. Prema kasnijim obavještenjima, četnički odred bio je triput jači od Prvog bataljona. Bataljon je neopaženo prišao do samih kuća, a onda je izvršio juriš. Četnici su bili potpuno iznenađeni. Mnogo ih je pohvatano po kolibama oko vatri. Znatan broj je poubijan, a neki su se polomili u obližnjoj klisuri kuda su pokušali da se povuku. Među pohvatanim četnicima bilo je mnogo zavedenih seljaka. Svi oni su već idućeg dana pušteni kućama.

Prvi bataljon je odmah poslije borbe nastavio pokret i prije zore izbio na Sedlo pod Durmitorom.

Četnici su o ovom napadu kasnije pričali čitave legende: tvrdili su da partizana nije bilo ni na osam sati hoda kad je pao mrak. Govorili su da to nije mogao biti niko drugi do »proleteri Pera Ćetkovića«, da su »preletjeli« kao na krilima i slično.

Nekoliko dana kasnije, 7. juna, bataljon je na Studenoj potukao jedan četnički odred, koji je brojao oko 800 ljudi. Taj odred je bio prethodnica italijanske kolone koja se nalazila u Šavniku. Borba sa četnicima vođena je u toku čitavog dana. Uveče su četnici sjureni u Šavnik. Zahvatila ih je strahovita panika. Ona se prenijela i na njihove gospodare — Italijane, pa je nekoliko

baterija artiljerijskom vatrom satima zasipalo prilaze Šavniku.

Tačno poslije dva mjeseca borbi i rada u Crnoj Gori bataljon je prešao Pivu i izbio na Vučevo. Snage boraca bile su pri kraju. Bio je 19. juni 1942. godine kada je kolona Prvog bataljona još jednom ostavila za sobom tle Crne Gore i ponovo se našla u sastavu svoje porodice — Prve proleterske brigade.

*

Ostali bataljoni Prve proleterske brigade krajem marta i u toku aprila prelaze sa terena Foče i Kalinovika u istočnu Bosnu i stižu do Zvornika. U svom pohodu prema sjeveru brigada oslobađa Drinjaču, Rogaticu, Vlasenicu, Srebrnicu, Bratunac i više drugih mjesta. Na ovom području ona ima i krupnu političku ulogu: vojnički su razbijene četničke snage i pred narodom je dokazana njihova saradnja sa okupatorom i njegovim slugama. Mnoge četničke glavešine su pohvatane: ustanovilo se da je Nedić, koji je revnosno služio Nijemcima, u isto vrijeme jačao i četničke redove, šaljući svoje instruktore — oficire za organizovanje četničkih odreda, i stvarao tako svoju bazu i uporište u četničkim formacijama. Jedan od takvih oficira bio je i četnički komandant — »vojvoda« Jezdimir Dangić, koji je, pod pritiskom jedinica Prve proleterske brigade, morao neslavno da bježi u Srbiju i tako napusti svoj »sveti« zadatak — organizovanje četničkih formacija za borbu protiv Narodnooslobodilačke vojske.

Sredinom aprila 1942. godine Nijemci i Italijani, uz pomoć ustaša i četnika, počinju svoju treću ofanzivu na slobodnu teritoriju, koja se protezala od Zvornika, uz Drinu, na cijelu Hercegovinu sve do Podgorice i Nikšića u Crnoj Gori. Dok crnogorski partizanski odredi, gladni i premoreni, bez municije, uzmiču korak po korak pred sitim i do zuba naoružanim formacijama Italijana i četnika, koje nadiru od Kolašina, Podgorice, Nik-

šića i Gacka, Prva i Druga* proleterska brigada vode svakodnevne borbe sa Nijemcima i ustašama na Han-Pijesku, oko Rogatice, između Čajniča i Goražda i oko Foče. Na sektoru Foče borbe se vode sve do 6. maja 1942. godine, kada naše snage, pod pritiskom daleko nadmoćnijeg neprijatelja, napuštaju grad i prebacuju se preko Tare na teren Crne Gore. Već 19. maja čitava Prva proleterska brigada nalazi se na lijevoj obali Pive.

Poslije povlačenja iz rejona Foče, Vrhovni štab koncentriše glavninu svojih snaga prema tromeđi Bosne, Hercegovine i Crne Gore. Već 6. juna upućena su tri bataljona Prve proleterske brigade da u sadejstvu sa Severnohercegovačkim odredom zatvore pravac Gacko — Čemerno — Izgori. Dan kasnije na isti pravac je upućena i Druga proleterska brigada, kao i dva crnogorska bataljona. Prva proleterska koncentriše se već 10. juna na prostoriji Avtovac — Ravno, zatvarajući na taj način sve pravce koji od Gacka i Avtovca vode prema severu i severoistoku.

Za to vrijeme crnogorski odredi vode žestoke borbe na širokom frontu na Goliji, Komarnici i Durmitoru.

U jeku najžešćih borbi sa italijanskim i četničkim snagama, Vrhovni štab početkom juna, u Šćepan-Polju, formira Treću sandžačku brigadu. A 12. juna, u Smriječnu, od jednog dijela crnogorskih partizanskih odreda formira se Peta crnogorska brigada, da bi se 17. juna, u Ljubinju, završilo formiranje i Četvrte crnogorske proleterske brigade . . .

Prva proleterska brigada (zajedno sa ostalim jedinicama) vodila je najteže borbe na sektoru Gacka, odakle su jake italijanske i četničke snage pokušavale po svaku cijenu da prodru preko Čemerna u pravcu Sutjeske i s. Goranska. Teške gubitke pretrpjeli su bataljo-

---

* Druga proleterska brigada formirana je od partizanskih odreda iz Srbije, koji su se poslije pada Užica povukli sa odredima od kojih je formirana Prva proleterska brigada. Dok su u Prvu proletersku brigadu ušla i dva crnogorska bataljona, Druga proleterska brigada formirana je isključivo od jedinica koje su se povukle iz Srbije.

ni Prve i Druge proleterske brigade prilikom neuspjelog napada 11. juna na četničke utvrđene položaje na Gatu. Borci su bili ostali sa po desetak metaka, premoreni neprekidnim borbama, gladni, iscrpeni. A četnike su hranili Italijani i dobro ih snabdijevali municijom. Naročito teške borbe vodile su proleterske brigade od 12. do 14. juna na Čemernu. U tim borbama uspjele su da osujete sve pokušaje italijanskih i četničkih snaga, koje su nastojale da se probiju prema Sutjesci i tako onemoguće izvlačenje naših snaga iz Crne Gore i Hercegovine. Poslije ovih uspješnih borbi, Vrhovni štab se sa Prvom i Drugom proleterskom brigadom, dijelovima Severnohercegovačkog odreda i Petom i Četvrtom crnogorskom brigadom povukao u rejon Zelengore ...

U toku dvomjesečnih žestokih borbi Prva proleterska je pokazala da je prekaljena i zrela vojna jedinica, da su njeni redovi čvrsti i nepokolebljivi. U ovom periodu u vrijeme borbi na terenu Crne Gore, u njene bataljone ulaze čete omladinaca iz crnogorskih bataljona, popunjujući prorijeđene redove proletera.

Početkom druge polovine juna 1942. godine sa ostalim brigadama Prva proleterska se koncentriše na sektoru Ćurevo, Vrbice i Zelengore. Na planinskom terenu, bez hrane i krova, borci proleterskih brigada još jednom pokazuju svoju visoku svijest, podnose krajnje napore i spremaju se za nove zadatke.

PRELAZAK U KRAJINU

Sredina juna 1942. godine. Na Ćurevu i Tjentištu, po mjestima gdje su se nekada nalazile kuće, koje su popalile ustaše i četnici, raste bujad. Kopriva ne da da se priđe kućištima. Nad dolinom Sutjeske — tišina. U kotlini — žamor, dozivanje, topot konja. To bataljoni Prve i Druge proleterske i Treće sandžačke zamiču ka Vrbnici i Zelengori. I crnogorske brigade. Četvrta i Peta, i Hercegovački odred. Sa njima, i uz njih, Vrhovni štab i vrhovni komandant.

Po rudinama Zelengore, na Lučkim i Vrbničkim kolibama, buja proljećna trava. Dolovi su prosuti između beskrajnih šuma, koje zastiru visoravni Zelengore, da bi se, prema jugu, tamo iza Orlovače, izgubile u sivom hercegovačkom kršu. Iznad katuna, u svojoj ljepoti, izvija se Velika košuta. Sa nje puca pogled prema Hercegovini, Bosni, Sandžaku, Crnoj Gori. Na njenim padinama raste sočna planinska trava, koja je nekad hranila hiljade ovaca. Ali danas po travnim rudinama ne bleje ovce, ne čuju se pastirske dvojnice. Ono stanovništvo koje nije uništeno razbježalo se po Bosni. Ustaše su klale Srbe, a četnici muslimane . . . Od Fazlagića Kule i Borča, gnijezda ustaša, do ušća Sutjeske u Drinu, sve je skoro potpuno uništeno . . .

Bataljoni Prve proleterske raspoređeni su ivicom bivših katuna, po šumama. Zaliha hrane gotovo i nema. Naselja su uglavnom daleko od nas, pod kontrolom neprijatelja. U rancima boraca može se naći još po koja mrvica sasušenog ovsenog hljeba, zrnce soli i po koji list duvana. Sa Košute, tamo prema Balinovcu, vidi se nekoliko koliba pod krovovima. Ostale su čitave, ali u njima nema nikoga.

Pa šta oslobodilačka vojska radi među ovim stoljetnim gvozdovima, čime se hrani?

Odgovor daje slika koja se od ranog jutra vidi po proplancima oko katuna... Na zgarištima se traži kopriva. Ako je ima više, može da se kuva u kolektivnom kazanu, iako čete još nemaju kuhinje i »zvaničnog« kuvara. A ako je nema dovoljno, pojedincu je dozvoljeno da se sam »brine« o sebi. Nabere borac koprivu, opere je u potoku, i kuva je u svojoj porciji... Ali brašna nema za nju. Pa i kopriva ne traje danima, mnogo je »tražena«. A ne može izrasti za noć... Zato se prelazi na drugi »artikal«. To je korijen kaćuna, koji ima plavi, ljevkasti cvijet. Mi smo kao djeca oko svojih kuća vadili kaćune i jeli ih. Spadaju u rod krtolastih biljaka, plod im je i sirov ukusan. Ali je ipak bolji ako se skuva. Zato borac, s porcijom u ruci, sa oštrim zašiljenim drvetom, šeta po livadama i traži cvijet. A onda rije... Traje to satima. Leđa zabole, oči se zamore, ali stomak traži... Poslije nekoliko časova truda — pola porcije sitnih, bijelih plodova... Kad se skuva, ako ima još negdje malo soli, to je hranljivo, drži čovjeka nekoliko časova. Ili ga samo zavara. I još nešto: srijemuša. U stvari, divlji bijeli luk. Ali, on raste samo u šumama. Zato se u slobodnim časovima vide grupe boraca kako zamiču u gvozdove iza Ljubinog groba i ispod Vrbničkih koliba. Vraćaju se sa svežnjevima srijemuše. Samo, iako je hranljiva, srijemuša je i opasna. Ako se pojede na gladan stomak, a tako se uglavnom i jede, pada vrlo teško. Ponekima i pozli...

Patroliramo normalno. I usput, pošto neprijatelja nema nigdje, »pasemo«. Beremo kiselicu, debele, sočne listiće, koji takođe mogu da utole glad....

I obuku vršimo. Umorni, iscrpeni, ali ne zaboravljamo da smo borci, i to proleteri. Zato nam ne smije ništa biti teško ... I uvijek vodimo računa o kolektivu ... Ako se poneki borac isuviše zaboravi, ako je isuviše »ličan« u »snabdijevanju«, onda ga oštro kritikujemo ...

Imamo barem vode. Logor našeg bataljona je pored bistrog planinskog potoka, pa možemo da održavamo čistoću. Noći su hladne, uvlačimo se u bukovo lišće, ali dani su topli, možemo da se skinemo i bištemo. Pokušavamo da parimo rublje, ali nemamo dovoljno sudova ...

Znamo da su u našoj blizini Vrhovni štab i drug Tito. I oni žive u istim uslovima kao i mi. Samo, dok mi obavljamo svoje poslove na nivou čete ili bataljona, tamo pod bukvom, pod improviziranom kolibom od granja, stvara se plan za naše dalje akcije, za dalju borbu. Mi to znamo. Zato i diskutujemo o tome kuda ćemo. I izvlačimo logičan zaključak: tamo gdje je najpotrebnije. Na sjever, vjerovatno. Uostalom, iako se krije iz vojničkih razloga, mi iz nagovještaja možemo da naslutimo naš budući pravac kretanja ...

Dan-dva pred pokret dolazi politički radnik iz brigade. Držimo partijski sastanak čete. I skojevci su prisutni. To praktično znači skoro čitava četa. Drug nam govori da treba da održimo moral. Za našu borbu potrebna je visoka svijest ... Dok on govori, mi se pogledamo. Poneki se i mršti. Kad je prilično hladno završio svoje izlaganje, odlazi. Mi diskutujemo ... Zar on treba da nama čita lekcije? ... Malo nas ljuti i njegov odnos. Došao je nekako službeno, izrekao što je bio smislio ili čuo, i otišao. Nije to red, mislimo mi. A onda na kraju zaključujemo: ipak je u pravu. Treba kritikovati slabosti, treba se oružati ... Mi, uostalom, već nedelju dana svaki dan radimo, imamo političke časove, pretresamo situaciju, izvlačimo iskustva iz borbi, kritikujemo se, šalimo ... A kad se to završi, vraćamo se na staru temu: kuda?

Dan prije polaska dolazi u našu četu Božina Petrović i kaže:

— Imam jednu ideju. Upravo, imamo, jer sam i sa drugima razgovarao. Da ubijemo jednog konja. Kažu da se može jesti konjsko meso ... Nije tako loše ... Šta vi mislite?

Pogledasmo se. Konj? Pa, vidiš, moglo bi. Izgladnjeli smo, a predstoji nam pokret. Možda ćemo za dan-dva naići na hranu. A možda nećemo ... Ko nam to može reći? Zato, predlog usvajamo. Ali, kojeg konja? I za to ima rješenje. Konja komandanta bataljona. Oronuo je, ostario — tvrde.

Dobro je to što imamo duh koji nas nosi kao na krilima. I vjeru u pobjedu. Ta misao nas ni jednog časa ne iznevjeri. Ali, naši organizmi su islabjeli. Zar da tako idemo prema neprijatelju? Ne, moramo biti jaki, snažni, da mu nanesemo što teže udarce ... Sve je to logika gladnoga ...

I zato delegacija ide komandantu.

— Druže komandante, došli smo sa jednim prijedlogom. Tvoj konj je već oronuo. Treba da dobiješ boljega... A vojska je gladna. Kažu da se konjsko meso može jesti. Zato predlažemo da ga ubijemo ...

Komandant se češka iza uva, koleba se. Ne žali, možda, konja, nego misli o odluci. Ali, na kraju kaže:

— Neka bude kad se mora.

Poslije nekoliko časaka na livadama između Lučkih koliba odjekuje pucanj. Nekako gromko, jer je metak opaljen iz italijanske puške, koja ima jako punjenje.

Svaki borac dobija po parče mesa — ne može se kuvati, nema toliko kazana ...

Uskoro ivicom katuna zasija đerdan od vatri. Dok je još toplo, iako nedopečeno, jer nijesmo za to imali strpljenja, meso može da se jede. Ali čim se ohladi, postane kisjelo i tvrdo kao kamen.

Ipak, pojeli smo komad mesa, umirili smo glad.

Po logorima na Lučkim kolibama, u Vrbnici, u Ćurevu — zaorila se pjesma proletera. Oglašen je pokret!

23. juna 1942. godine krenule su proleterske brigade sa terena Zelengore. Prva proleterska, Druga proleterska, Treća proleterska sandžačka, Četvrta proleterska

crnogorska svrstale su se u kolone. Peta crnogorska i Hercegovački odred, buduća Deseta hercegovačka, zasad ostaju na ovom terenu, sa ranjenicima i bolnicama ... Grupacija se kreće u dvije kolone. Druga i Četvrta istočno od Kalinovika. S njima je Vrhovni štab. Prva i Treća zapadno od Kalinovika, na Borije i Jelašce.

Maršujemo cio dan. Usput i dalje raspravljamo o našim budućim zadacima. I izvlačimo iz sjećanja trenutke iz borbi, iz susreta i rada sa narodom ... Često se sjetimo obilatih obroka po istočnoj Bosni. A onda jedan drugog korimo: nezgodno je govoriti o hrani, mi smo proleteri ... Da, proleteri. Najviše volimo kad nas narod lijepo sretne i prihvati. To znači da je s nama ... Ali, da li taj narod, koji nam je prijatelj, može da odvoji toliko da nas dobro nahrani ...? Zato se ponekad postavi i ovakvo pitanje: da li će nam tamo kuda idemo neki neprijatelj, bez obzira na boju i ime, dati otpor ...? Znamo da se oko Kalinovika nalaze četnici. U samom Kalinoviku su ustaška milicija i nešto ustaša. Četnici i ustaše žive u tolerantnim odnosima. Na našem pravcu je selo Jelašci u kome ima četnika. Ako nas propuste bez borbe, teško da ćemo dobiti što hrane. Ali, ako se upuste u borbu, moraćemo ih kazniti. Barem one glavešine. Znamo već da su vrlo bogati ...

Pred mrak stižemo blizu sela. Na čelu je Šesti bataljon, za njim Prvi crnogorski. Iz štaba brigade pozivaju četnike na pregovore. Tražimo da prođemo, nećemo kavge. Dok se razgovori vode na odstojanju, čekamo rezultat ... Već je pao mrak. Najednom — jedan pucanj, pa drugi. Oni su otvorili vatru na naše prethodnice. A onda sa naše strane — rafali. Četnici hoće borbu. Dijelovi Šestog i Prvog bataljona razvijaju se u strijelce. Borba traje kratko. Četnici su se prevarili u računu. Vjerovali su propagandi svojih starješina i svojih zaštitnika, Nijemaca i Italijana — da smo uništeni. Mislili su — šaka izgladnjelih jadova. I zato, kad su začuli poklike iz stotine grla, razbježali su se ne zagrijavši mnogo cijevi svojih pušaka ...

Selo je bilo u našim rukama. I niz zaselaka okolo. Pronašli smo kuće kolovođa i ubica. I kaznili ih. Najveći

dio zaplijenjene stoke poslat je Petoj crnogorskoj i Hercegovačkom odredu za njih i ranjenike. Bilo je brašna i mrsa...

Posada u Kalinoviku se pritajila, kao da se nje ne tiče naš obračun sa četnicima...

Preko Zagorja i ceste Kalinovik — Ulog Drugi bataljon, kao prethodnica, još iste noći, pred zoru 26. juna, izbija na padine Rudnika i Oštrikovca, iznad sela Kuta i Golubića. Upravo iznad samog Kalinovika. Treba osigurati prolaz jedinicama koje su se zadržale s one strane ceste, u Jelašcima...

Organizujemo položaje iznad samog Kalinovika. Hrane nijesmo uzeli, ali štab bataljona donosi odluku da se jače patrole pošalju u Golubiće da pribave nešto za jelo. I to samo dobrovoljno.

Na položajima iznad Kuta nalaze se samo naše manje snage. Mi smo se povukli u prisoje i odmaramo se prema jutarnjem suncu. Najednom — pucanj. Pa još jedan. Trčimo na položaj. Ustaše iz Kalinovika neće da miruju. I one misle da nas je šačica.

Petar Radević, koji je donedavno bio vodnik Pratećeg voda, sa još nekoliko boraca izvlači »bredu« i šalje neprijatelju prve rafale. Nekoliko stotina ustaša i njihove milicije krenulo je streljačkim strojem od sela uz ogranke Rudnika, pravo na nas. Rafali koje im je poslao Petar natjerali su ih da popadaju po zemlji. Petar se za to vrijeme ljuti i grdi nas. »Hajdete, komunisti, šta čekate!« — viče. Niko ne čeka, ali ipak treba da se obujemo i rasanimo. Petar je bivši oficir. Ponekad je bilo riječi o tome da li su svi njegovi postupci »na liniji«. Svaki njegov potez posmatran je isuviše mikroskopski, jer je bio pomalo »na svoju ruku« i volio je da kritikuje. Sumnjao je da se u njega nema povjerenja. Naročito otkad je smijenjen sa dužnosti vodnika. U stvari, povjerenja je bilo, jer je on od prvog dana pošao u borbu bez ikakve rezerve, ali mu je teško padala kritika. Doduše, našao bi se poneki drug koji bi pretjerao u svojim zaključcima, a on bi to čuo. I zato sada podvlači ono »komunisti«. Ali, sve to traje nekoliko časaka. Bataljon je u streljačkom stroju. Poslije nekoliko sati bor-

be razbijamo ustaše, koje se povlače, s teškom mukom izvlačeći mrtve. Nanijeli smo im velike gubitke. Negdje je oko deset časova, ali smo uvjereni da će im za danas biti dosta ... I bilo im je. Više se nijesu čule ...

Uskoro stižu patrole sa hranom. Gledamo nekako začuđeno u debele hljebove, u bijeli masni sir i kajmak. Je li mogućno? Neko savjetuje: »Drugovi, jedite polako, da vam ne naškodi«.

Dobar savjet, jer su stomaci prazni ...

Za to vrijeme prolaze ostali bataljoni Prve i Treće brigade. Na pravcu Druge i Četvrte jutros se čula kratka vatra, ali se sve utišalo. Znači, oni prolaze uglavnom bez borbe ...

Naše jedinice prolaze i u toku noći 26/27. Mi noćimo na položaju. Iz Kalinovika se ne »javljaju«.

Po danu, 27. juna, napuštamo položaje. Sada smo na začelju grupe. Krećemo se ka Gvoznom polju i Vratlu, »vratima« Treskavice. Znači, idemo pravo na tu kamenitu, neprohodnu planinu. Pred veče prelazimo Vratlo. Ulazimo u gustu bukovu šumu, koja se spušta niz padine Treskavice ka Dujmovićima.

Neprijatelj je, izgleda, tek sada shvatio o čemu se radi. »Uništeni banditi« odjednom su se »povampirili« i pretvorili u snažnu bujicu, koja teče prema sjeveru. A na sjeveru, na našem pravcu, leži glavna komunikacija Sarajevo — Dubrovnik. Za njenu sigurnost zainteresovani su i Italijani, i Nijemci, i Pavelić. Sada je ta sigurnost ugrožena. Zato po podne šalju na nas nekoliko eskadrila bombardera. Po gvozdovima Treskavice ječe eksplozije, rasprskava se kamenje. Međutim, koliko znamo, malo je žrtava. Štite nas stabla bukava. Ima mnogo oborenih, pa se i pod njima može naći dobar zaklon. Negdje u blizini nalazi se i Vrhovni štab. Stalno se interesujemo za njega. Briga o njemu, o našem vrhovnom komandantu, živi neprestano u nama.

U prvi mrak 27. juna Prvi i Drugi bataljon Prve proleterske pozvani su u stroj. Govorio je Pero Ćetković, komandant Prvog bataljona. U selima ispod Treskavice, u Dujmovićima i Ledićima, nalaze se ustaše. Uglavnom muslimani iz samog sela. Ima i jedna žan-

darmerijska stanica. Već u toku dana naši su pokušali da pregovaraju sa njima: da se predaju ili da nas puste da prođemo. Odgovorili su da ne pristaju i da će nas dočekati vatrom. I oni su, kao i oni u Kalinoviku, imali pogrešnu predstavu o našim snagama. Zato je donesena odluka da ih napadnemo. Taj zadatak su dobila naša dva bataljona.

Bilo je hladno, počela je da sipi sitna, ledena kiša. Upravo lapavica, iako je bio kraj juna. Kad je Pero završio, iz mraka je dopro jedan glas:

— Baš dobro da ih sjutra napadnemo, osvetićemo Kosovo...

Tek tada smo se sjetili da je sjutra Vidovdan. I ovaj nepoznati se toga sjetio. Smijali smo se kao da idemo na svadbu... Ali je drug, kako smo čuli, za tu šalu dobio kritiku... »Ne zaboravi, ovo nijesu Turci kao nacija...«

Noć na Treskavici. Kakva noć! I ne jedna, već dvije. Ova prva, uoči 28. juna, još može da se zaboravi. Padala je kiša, bilo je vlažno, ali smo iznad sebe imali krošnje bukava. I uvlačili smo se pod stabla. I vatru smo mogli ložiti... Ali ona druga, pod samim vrhom, na visini od blizu dvije hiljade metara! Ta se ne zaboravlja...

Sjutradan, 28. juna, odluka je izmijenjena. Mi nijesmo išli u napad. Određena je neka druga jedinica. Mi smo krenuli ka vrhu Treskavice, stazom koja je prije rata služila švercerima duvana. Kiša nije jenjavala. Vlaga se uvlačila kroz sve pore. Pred veče smo naišli na veliko krdo volova. Kako smo kasnije saznali, to je bilo vlasništvo nekog zakupca, koji se spremao da ih liferuje za njemačku vojsku. Ali tada se pretpostavljalo da pripadaju stanovnicima sela ispod Treskavice. Čobana kod njih nije bilo. Svakako su pobjegli. Intendanture svih jedinica dobile su izričito naređenje da ne smiju taknuti volove. I svi borci bili su obaviješteni. Znali smo da je to zakon. Još su rekli da je naređenje izdao lično Moša Pijade. A sa njim nije bilo šale!

U prvi mrak, po bespuću, stigli smo tragom prethodnih kolona. Došli smo u rejon kamena i makije. Sitni grmovi smreke između oštrog kamenja. Nigdje livadice, nigdje skloništa. Borci iz jedinica koje su već bile stigle pokušavali su da od suvaraka zapale vatru. Ali se ona nije primala. Mokra smreka se dimila, a dim je štipao za oči. Ako bi koja grupa i uspjela da zapali vatru, borac je mogao da ogrije samo ruke, jer su odmah nailazili novi, pa se krug proširivao. Ipak, trebalo je držati stražu. U stvari, svi smo bili na straži, jer od hladnoće i vlage niko nije mogao da zaspi. Ali se morao zadovoljiti propis ... Jedan drug je pošao na stražu. Za stražarsko mjesto je određen jedan visoki kamen iznad logora. Borac ga je nekako našao. Poslije dva sata pošla je smjena. Ali se prvi stražar nije vraćao. Ni drugi. Postalo nam je sumnjivo. Poslali smo patrolu. Poslije pola sata ona se vratila bez rezultata. Nakon jednog sata vratio se i drugi stražar i saopštio: »Nijesam mogao da ga nađem«. Dozivao je, ali je vjetar tako duvao da ga prvi nije mogao čuti. A kad bi se umirio vjetar, čulo se zavijanje vukova ... Prvi je, pošto mu nije došla smjena, ostao na straži preko četiri sata, jer, razumije se, nije smio da napusti stražarsko mjesto. Kad se vratio, morali smo ga trljati i dati mu drugu obuću. Nije mogao da pokrene prste na rukama ...

»Neka je prokleta Treskavica!« — rekao je neko ujutro kad smo krenuli. Dok smo išli prema serpentinama koje vode niz sjeverne padine planine, na Dujmovićima i Ledićima se vodila borba. Bila je dosta žestoka, jer su ustaše davale jak otpor. Ali im nije pomoglo ni pojačanje koje su dobile od Trnova. Četvrta crnogorska dala im je dobru lekciju.

Prva proleterska zadržala se ispod Treskavice samo jedan dan, koliko je bilo potrebno da se borci nahrane i naspavaju. A hrane je već bilo, iako ne mnogo. Počele su da nas »snabdijevaju« jedinice Ante Pavelića iz svojih magacina. To je ono što smo željeli.

I u Lukavcu, pred koji smo stigli uoči 1. jula, ustaška milicija je pokušala da dâ otpor. Ali naš Šesti

bataljon, koji je bio u prethodnici, nije imao mnogo muke. Milicija se razbježala.

U toku noći stigli smo u selo. Bilo je skoro pusto. Stanovništvo, uplašeno borbom, a i propagandom ustaša protiv Narodnooslobodilačke vojske, izbjeglo je iz kuća i sklonilo se po kamenjaru i šumarcima.

Uskoro je u selo stigao i Vrhovni štab. Neki borci, računajući da je to neprijateljska teritorija, htjeli su da sami uzmu nešto hrane. Drug Tito je lično intervenisao. Uskoro smo dobili naređenje: niko ne smije ništa taknuti. Intendanture će nabaviti hranu. Bilo je nekoliko ustaških zločinaca, kojima se konfiskovao jedan dio imovine.

1. juli nas je zatekao u selu i oko njega. I Vrhovni štab je bio u selu. Oko podne smo čuli glas spikera Slobodne Jugoslavije. Već je prenosio vijest o našem pokretu. Toga dana i drug Tito je imao »posla«. Neki nehajni komordžija pustio je konja u mlado, tek zaruđelo žito. Vrhovni komandant je lično istjerao konja i očitao lekciju komandiru jedinice kojoj je konj pripadao. Kada smo seljaku čija je njiva bila objasnili da je to glavom naš vrhovni komandant, stari musliman dugo nije mogao da vjeruje.

— Ma lažete me, bolan, — govorio je.

Ali kad su ga borci ubijedili da je to zaista naš vrhovni komandant, on je rekao:

— Bezbeli, takva vojska mora pobijediti.

A onda je otišao drugu Titu, da mu zahvali . . .

U toku 1. jula narod se uglavnom vratio kućama. Izbjegla je samo grupa naoružanih seljaka sa svojim komandirom. Mi smo održali zbor. Narod se, evo, uvjerio da ne koljemo i palimo. A neprijatelje, i naše i njihove, kažnjavamo . . .

Ni ovdje se nijesmo duže zadržali. Morali smo žuriti, to je bio tek početak našeg puta. Već smo shvatali da idemo prema Bosanskoj krajini. I sve više smo se interesovali za jačinu i obim borbi koje su tamo vođene. I dok smo se, preko Bjelašnice, primicali komunikaciji Sarajevo — Mostar, narod Kozare, i cijele

Krajine, vodio je jednu od najtežih bitki u svojoj istoriji: bitku za Kozaru. Mi smo to znali. I bili smo spremni da im pohitamo u pomoć...

U toku 2. jula zakoračili smo na visoravni Bjelašnice. Naređenje za napad na komunikaciju bilo je već predato štabovima brigada. Na međi koja dijeli gusti pojas šume od golog kamenjara Bjelašnice, pored jednog izvora, bataljonima Prve proleterske je dat zastanak. Sjedili smo duž staze, ispod stoljetnih bukava, kada se sa začelja pronio glas:

— Ide Tito.

Niko nije komandovao da se ustane, ali smo to učinili spontano: čitava brigada — kao jedan. Uskoro se na konju pojavio vrhovni komandant. Zaustavio se negdje na sredini kolone. Brigada se postrojila koliko je to teren omogućavao. Poslije pozdrava naš vrhovni komandant se obratio nama, svojim saborcima.

»Pokažite se dostojni naših tradicija« — govorio je zvonkim glasom — »pravi borci partizanske i dobrovoljačke vojske...« Nije zaboravio da naročito podvuče da je potreban pravilan odnos prema narodu. »Bilo je nemilih slučajeva, nepravilnog odnosa« — rekao je. »To se ne smije ponoviti...«

Govorio je i o krupnim zadacima koji stoje pred nama, o borbama koje nas očekuju. Na kraju smo mu dugo klicali. I obećavali. I pjesma se zaorila između šuma i visova Bjelašnice...

A onda je uslijedio marš. Koliko sjutra naveče, 3. jula, četiri brigade oslobodilačke armije srućiće se kao lavina na jednu od žila-kucavica neprijatelja, na prugu Sarajevo — Mostar. Pokazaćemo Gebelsovoj propagandi da nismo uništeni. I uliti moralne snage svima sinovima Jugoslavije koji neće da trpe uništavanja i ropstvo. Zato smo i klicali onako srdačno i spontano svome komandantu i saborcu, Titu...

Teško je opisati napad koji je na širokom frontu izvršen u noći između 3. i 4. jula 1942. godine. Treća sandžačka, Prva proleterska, Druga proleterska, Četvrta crnogorska — razvile su se te noći u širok streljački stroj i ustremile na prugu i njene objekte. Bradina,

Ivan-Sedlo, Raštelica, Tarčin, Pazarić, Hadžići — sve te stanice i utvrđe, koje su imale svoje posade a u toku dana dobile i pojačanja, u roku od pet-šest časova bile su potpuno uništene, a njihove posade pohvatane, ili rastjerane.

Iznad Raštelice, na koju je neposredno napadao Šesti bataljon, u prvi sumrak smo vidjeli komandanta brigade, Koču, kako tuče iz malog brdskog topa po staničnim postrojenjima. Odnekud se pojavio neprijateljski blindirani voz. Mogao je da prođe od Sarajeva, jer istočna grupa još nije bila stigla na prugu. Spuštali smo se prema naselju po strmoj čistini, po kojoj su zasipali rafali svjetlećih metaka. Jedini zaklon — kundak. Ipak smo se spuštali. Šesti bataljon je vodio borbu sa posadom garnizona, ali ga je ometao voz. Trebalo ga je uništiti. To su i postigli borci Šestog bataljona uz pomoć jedne naše čete. Bilo je nekako prijatno slušati kako duž cijele pruge dopire jeka naših mitraljeza . . .

Na Ivan-Sedlu, gdje je bila jaka žandarmerijska posada, bataljoni Treće sandžačke imali su težak posao. Ali su bili uporni. I najzad je, kažu, posada kasarne pobila svoje oficire — ustaše i predala se.

I posada na Bradini je likvidirana. Nekoliko vozova hrane i voća, koji su se kretali prema Sarajevu, zaplijenjeni su . . .

U toku čitavog dana 4. jula »radile su« jedinice na pruzi: uništavana su stanična postrojenja, rušeni mostovi, iznošena hrana iz likvidiranih garnizona. Uz strme kose od Bradine prema Repovcima trebalo je iznijeti velike zalihe hrane. Nije bilo konja. Zato smo nosili na leđima. Iz jedne vreće, iz rupe koju je napravio metak, sipilo je brašno. Borac koji je nosio vreću to nije vidio. Odmah smo načinili uzbunu: mora se zakrpiti, ne smije se prosuti ni jedno kilo. Otkada nijesmo vidjeli takvo brašno! Bilo je italijansko, kukuruzno, ali mljeveno kao »nularica«. Što će od njega biti pura! I svojski smo se zauzeli da zatvorimo rupu, i tu i druge . . . A za to vrijeme drugi dijelovi rušili su jedan od najvećih mostova na ovoj relaciji, željeznički most na Bradini . . .

Na dužini od oko četrdeset kilometara, od Pazarica do samog Konjica, nije se više čuo pisak lokomotive. Po podne 4. jula nad prugom je zavladao težak mir. Desetine kompozicija, velik broj lokomotiva, nekoliko »blinda« — sve je to ležalo duž pruge popaljeno ili uništeno. Ista sudbina čekala je i prugu i postrojenja u Konjicu, i dalje ka Rami.

A mi smo se naveče okupili oko kazana u kojem se kuvala gusta, posoljena pura ... I u šali zahvaljivali Musoliniju za ovako izdašno i »otmeno« snabdijevanje ...

Pred nama su bili novi garnizoni: Konjic, Ostrožac, Prozor, i dalje, sve što nam je stajalo na putu za Krajinu.

* *
*

Poslije prelaska pruge Sarajevo — Mostar, bataljoni Prve proleterske brigade ostali su nekoliko dana sjeverno od pruge, oko Repovaca. Tri dana pripremao se napad na Konjic. Dva dana uoči napada Drugi bataljon se spustio od Repovaca u šumu iznad Hasanovića, očekujući raspored za napad.

Sjedili smo ispod puta, u jednom šumarku, kada je u štab bataljona stigao komandant brigade Koča. Od komandanta bataljona tražio je jednu patrolu za specijalni zadatak. Naš komandant je za ovakve zadatke tražio dobrovoljce.

Javili su se Petar Radević, Veljo Džankić i Jovan Božović. Od komandanta brigade dobili su zadatak i uputstva.

Trebalo je poći prema sjeverozapadu, preko Trešnjevice, Kuka i Višnjevice, prema Seonici. Tamo, na sektoru Seonice, ili negdje u bilizini, trebalo je da se u toku noći smjesti Vrhovni štab. Naše jedinice, koje su bile sa njim, išle su sjevernim pravcem, ispod Bitovnje. Na području kojim je trebalo da se kreće patrola nije bilo naših jedinica. U nekim selima, prema oskudnim obavještenjima, bilo je nešto muslimanske milicije. Njima je Pavelić dao oružje »da štite svoje

domove« od partizana. O tome se moralo voditi računa. Patrola je imala zadatak da preda pismo koje je štab Prve proleterske slao Vrhovnom štabu. Radilo se o važnim i hitnim saopštenjima.

Uvalama se već provlačio mrak kad je vođa patrole dobio naređenje da krene. Patrola je uzela vodiča, sredovječnog čovjeka, koji je tvrdio da odlično poznaje teren. Izgledao je odvažan i bistar. Pred patrolom je bio dug, nepoznat put, koji se nije mogao prevaliti za jednu noć. Vodič je predviđao da će patrola u zoru izbiti na Lušce, iznad Trešnjevice. Mogućno je da tamo ima milicionera, koji još nijesu obaviješteni da smo se toliko primakli. Rekao je da on, iako je Hrvat, ne mrzi Srbe, jer su to, uglavnom, dobri i mirni seljaci. A i oni, Hrvati, vole svoje domove i izvlače se da ne služe u Pavelićevim jedinicama. Rijetko je ko iz njihovog kraja otišao u ustaše. To obaviještenje bilo je prijatno za patrolu. U ovakvim slučajevima čovjek misli jedino na zadatak koji ima da izvrši. A patrola mora da nađe načina da to učini. Nespavanje i umor nikada nijesu bili prepreke. Ali bi sukob sa neprijateljem, ako ne uspiju da se probiju, mogao da ih omete . . .

Vodiča su pustili malo naprijed i u hodu napravili plan. On je bio jednostavan: da izbjegavaju sukobe, zaobilazeći sumnjiva mjesta i naselja. Ako dođe do sukoba, da se bore, ali tako kako bi onaj koji nosi pismo po svaku cijenu mogao da se izvuče. Krajnje rješenje, u slučaju nužde: da se pismo uništi.

Već nekoliko sati patrola se penjala ispod Trešnjevice, prema Kuku. Sve je bilo mirno. Vodič je bio govorljiv, pa su od njega doznali puno stvari. Srbi, neprekidno ugroženi Pavelićevom politikom, u ovom kraju dosad nijesu stradali. Uvijek su živjeli u dobrim odnosima sa Hrvatima i muslimanima, pa ih ovi sada, koliko to mogu, štite. Bilo je slučajeva da su pojedince sakrivali kada su za njima vršene potjere. O nama, partizanima, čuli su, navodno, tek kad smo napali prugu. Upravo, oni su znali za nekakve »šumnjake« i »bandite«, ali su ustaški elementi pronosili glasove da je »tim razbojnicima došao kraj«, da su uništeni, da su

đavoli a ne ljudi, da ubijaju svakog na koga naiđu. Njih, stanovnike ovoga kraja, iznenadile su naša snaga i hrabrost. Ali, bili su uplašeni prije nego su se sreli sa nama. Sada, sem rijetkih pojedinaca, misle da su partizani istinska narodna vojska, da »s pravom ruše Pavelićevu državu« i da će sigurno pobijediti... Ovo je bila istina. Zaista, poslije prvih susreta ovaj narod je primio proletere kao prijatelje. Bilo je i plašljivih. Po njihovom — oni su skromni seljaci, ratari, koji brinu svoju brigu, a vojske dolaze i odlaze, te su oni dužni da svaku vojsku sretnu, nahrane i isprate... Bilo je u tim riječima čudne filozofije, koju je rodila nužda, te je postala istina. Zato su borci iz patrole morali objašnjavati vodiču da se naša vojska razlikuje od svih tih »vojski«, jer se iskreno i nesebično bori da otjera okupatora i njegove sluge, da narodu izvojuje slobodu, te sve ono što se smatra slobodoljubivim treba da ide sa nama, partizanima. Nije protivrečio, ali je objašnjavao kako je njemu danas teško napustiti kuću i porodicu... Ipak, za nekoliko sati, dok je trajalo naporno penjanje uz planinu, borci iz patrole i vodič postali su dobri prijatelji. Pričao im je o svojim porodičnim teškoćama, o nametima Nezavisne, o izbjegavanju seljaka da se odazovu vojnoj obavezi, »jer niko nije lud da džabe izgubi glavu«.

Uspon je postao nešto blaži, pa su uskoro izbili na jednu zaravan. Pred njima, na daljini od pedesetak metara, ukazala se staja. Bila je to jedna od mnogih bačija posutih između Trešnjevice i Višnjevice.

Ponoć je već bila prevalila. Na vedrom nebu bljeskala je Sjevernjača, koja im je pomagala da se orijentišu i kontrolišu vodiča. Vidljivost je bila dosta dobra.

Ivan, vodič, zastane.

— Pričekajte — reče šapatom — ja ću skoknuti do kolibe.

Odmah je otrčao. Patrola se povukla nekoliko koraka prema šumi, da se ne bi vidjela na čistini. Puškomitraljez, koji im je uz ovu stranu zadavao dosta posla, bio je spreman. U ovakvim prilikama čovjek nikada ne zna šta mu se sprema.

Vidjeli su Ivana kako je zakucao na vrata, koja su se uskoro otvorila. Prema slaboj svjetlosti zvijezda zapazili su priliku u bijeloj opremi. Čovjek se samo promolio iza odškrinutih vrata, pa je uskoro nestao sa Ivanom. Ubrzo je u kući zatreperila svjetlost. Ivan se vraćao. Zastao je za časak, jer patrola nije bila na mjestu na kojem ju je ostavio. Dosjetio se, pa je pošao prema šumi.

— A vi se uplašili da vas ne izdam — rekao je glasno, s prizvukom humora u glasu.

— Ne — odgovorio je Petar — nego smo vojnici. Moramo biti oprezni.

— Pa i ja sam služio vojsku, onu jugoslovensku, — naglasio je da bi pokazao kako i on razumije pravila ratovanja. — Doduše — dodao je — tada se pucalo samo ćorcima.

— E, vidiš, a sad može da pogodi pravi, i kad se ne nadaš — završio je Petar svoju misao.

Ivan je rekao staloženo:

— Ako se ne ljutite, htio sam da vam nešto predložim... Ovo je staja moga brata, koji je ovdje sa stokom. Mogli bismo na čas da svratimo, da se malo okrijepite mlijekom. Ono što je bog do.

— Ali — rekao je Jovan — ti dobro znaš kuda mi idemo. Vremena je malo. Osim toga, zašto da sad čovjeka uznemiravamo i dižemo iz postelje. Nije vrijeme za to.

— Učinili biste mi nažao, vala. A i njemu. Rekao sam mu da ste partizani, pro... kako ono rekoste. A bio se, bome, uplašio da nije kakav drugi vrag. Znate, ponekad ovuda prolaze specijalne patrole, koje traže »zeleni kadar«. Ima ih dosta koji bježe od vojske...

Vođa patrole predloži da svrate na desetak minuta. Poslije napornog penjanja bilo im je potrebno da predahnu koji časak. Bili su i pospani, pa im je promjena mogla da koristi, da ih osvježi. Za svaki slučaj, jedan je ostao pred kolibom, da čuva stražu, jer je i u noći mogao da osmatra okolinu, pošto je koliba bila na čistini.

Ivanov brat, mlad čovjek, već se bio obukao. Dok se pozdravljao sa borcima ruka mu je podrhtavala, a pogledom je obuhvatao svakoga posebno, kao da je htio da vidi svaki detalj na njima. Svjetlost luča igrala se po njihovim odijelima, pa mu je to smetalo da ih dobro vidi.

Petar je zapazio njegovu nesigurnost, koja je prelazila u strah.

— Jesi li kad do sada vidio partizane?

— Ne — rekao je dosta otresito. — Prolazili su, kažu, iznad Kule i ka Seonici, od Konjica i Mostara, ali ih ja nisam srio... A divni momci, kažu. Samo ih je malo, a Pavelić ima jaku vojsku...

— Zar zaista misliš da je jaka?

— Pa — rekao je otežući — mi mislimo. Nismo mi dosad znali da vas ima toliko. A sad, evo, vidimo da ima neko ko je i od ustaša jači... Dobro ste ih rastjerali, kažu.

Stanovao je sam u kolibi. Karlice sa mlijekom, na kojem se uhvatio debeli sloj kajmaka, bile su poređane duž zida. Našao se u poslu, sa jedne karlice je skinuo kajmak i izručio ga u drvenu činiju. I kašike su bile drvene. Ispod neke strunjače izvadio je skoro polovinu ovsene pogače, izlomio je rukama i pozvao ih da se primaknu.

— Gle, — rekao je — a jednoga ste ostavili napolju. Zovite čovjeka unutra, ne bojte se. Neću vas ja odati, i mene traže...

Bilo je u tim riječimi nečega naivnog, ali i prijateljskog. Bio je, znači, i on jedan od onih koji nijesu htjeli u Pavelićeve bojne. Petar ga je umirio, rekavši da će druga smijeniti da bi i on založio. Posmatrao je borce dok su jeli. Još se u njemu nije bilo sasvim ugasilo nepovjerenje. Ipak, osjećao se nekako komotno, kao da je mislio: »Pa, evo tih »đavola«, tih »bandita«, sjede mirno u mojoj kolibi, jedu moje mlijeko i kajmak, i mirni su i dobri, kao ovčice...«

Ivan se osjećao nekako sigurnijim, pa mu se obratio:

— Pa, Đuro, kaži šta misliš o njima, ajde. Dobra je ovo vojska, bolan. Sve naši, i bliski. Ima, vele, i Hrvata, i muslimana s njima.

Ove riječi Ivan je izvukao negdje iz srca, tako su spontano i iskreno zvučale. Jedan od boraca pošao je da smijeni druga koji je stražario. Razgovor se nastavio pričanjem o tome za šta se partizani bore, šta hoće. Na kraju njegovo pitanje:

— A poslije, kamo mislite?

Vodič ga je pogledao poprijeko.

— Vidi se da nisi služio vojsku. Vojnika nikad ne pitaj kuda će.

Đuro se pravdao:

— Nisam ja, vala, ništa, nego 'nako. Da se, s oproštenjem ne naljute...

— Kako bismo se naljutili na ovako ljubaznog domaćina.

Onda se on obrati Ivanu.

— Pa, Ivane, ako vojnici nemaju ništa protiv, ja bih te odmijenio. Mlađi sam, a malo sam odspavo. Ako oni dozvole, naravno.

Vođa patrole je prihvatio. Pozdravili su se sa Ivanom i krenuli dalje. Đuro je poznavao svaku stazu. Predložio je da se ne drže glavnog seoskog puta koji vodi ka Višnjevici.

— A zašto? — interesovao se Petar.

— Pa, kako da vam kažem... Bilo je u Višnjevici desetak pušaka ove, kako je zovemo, milicije. Muslimani. Doduše, nisu oni opasni... Ako već nisu kidnuli... Možda i nisu pobjegli, jer nisu nikome zlo počinili. Samo onako, naćeralo ih da uzmu puške.

— Drugim riječima, mogli bismo se sresti sa njima — kazao je Velja.

— Vala, kad 'oćeš — taman tako!

Patrola je prihvatila njegov predlog i pošla ivicom šume. Noć je već izmicala. U daljini, prema Konjicu, i dalje prema Ostrošcu i Rami, čuo se po koji pucanj. To su noćne straže rastjerivale strah, po običaju. Đuro je imao velik korak, jedva su ga stizali. Ipak, pratili su njegovo pričanje. Objasnio je da je ispod njih Višnje-

vica, veliko selo, uglavnom muslimansko. Borce je interesovala Seonica, ali mu je nijesu pominjali. Tražili su da jednostavno nabroji sva sela zapadno od Višnjevice. Tako su doznali da je Seonica na dva sata hoda od Višnjevice, da je veliko i bogato selo, kao i Kula. Rekao je da misli da su Višnjevćani posakrivali puške. Borci su se dogovorili da do sela stignu prije svitanja, da bi mogli da osmotre teren i ispitaju situaciju. Vodič im odatle neće biti potreban, odnosno mogu ga zamijeniti.

Patrola je išla ubrzano. Pred zoru je stigla do prvih staja. Spustila se na glavni seoski put. Đuro je zastao, kao da osluškuje. Onda skoči s puta i dohvati granu nekog drveta.

— Višnje — objasnio im je. — Ima ih ovdje kao kiše.

Bile su zrele i sočne. Ali su uzeli samo toliko koliko im je bilo potrebno da se osvježe. Zora je već rudjela na istoku. Kroz polutamu mogli su već da primijete bijele zidove nekoliko kuća. Đuro im je pokazao muktarovu kuću. Muktar je starješina sela i u slučaju kakve potrebe naši borci su se obično obraćali njemu. Vođa patrole rekao je Đuru da može da se vrati, jer mu je stado čekalo zatvoreno u staji. Na rastanku Đuro ih je zamolio da na povratku navrate do njega, jer bi volio da sa njima još malo »porazgovori«. Imali su utisak da bi, možda, pošao sa njima, u borbu, ali se još kolebao.

Tek što je Đuro otišao, prvi iz patrole zapazi kako iza jedne kuće promakoše neke sjenke. Učinilo mu se da trče. Borci iz patrole govorili su dosta glasno, tako da su, ako su to bili ljudi, mogli čuti njihov glas.

Patrola se razvi u strijelce, a Veljo namjesti puškomitraljez.

— Stoj! — viknuo je Petar i potrčao iza kuće. Na raskrsnici, nešto niže, zastadoše tri prilike. Dok su se borci približavali, ljudi su stajali kao skamenjeni. O ramenu su im se vidjele puške.

— Dolje oružje! — oštro je komandovao Petar. Ljudi skinuše puške i baciše ih na zemlju.

— Ruke uvis!

Tri postarija čovjeka, s fesovima na glavi, dižu ruke uvis, a koljena im podrhtavaju.

— Ko ste vi? — pita jedan borac.

— Mi ... mi ... — zamuckuje najstariji — mi smo zvana muslimanska milicija ... Nismo mi ni metka nikad opalili, nego 'nako ...

Borci su pokupili puške i ostavili ih podalje. Seljaci su objasnili da u selu ima desetak pušaka. Oni ponekad patroliraju oko svojih kuća, »zbog lopova«. Za partizane su čuli i ne bi se protiv njih borili, jer je to »dobra vojska«, ne dira mirne seljake. Kad se malo »otkravio«, kad ga je prošao prvi strah, najstariji je održao čitav govor. Patrola se našla u čudu šta će s puškama. Povade zatvarače, a puške predaju jednom od seljaka. Vođa patrole kaže:

— Ako ijedan metak opale na nas, izgore vam selo. Vodite nas muktaru.

Naravno, niko nije opalio: sve se svršilo brzo i dobro. Muktar, postariji, bogat seljak, uplašio se, izvukli su ga prosto iz kreveta. Ali se brzo umirio. Borci nijesu htjeli da uđu u njegove odaje, pa su ga budili mještani. Na doksatu kuće srio se sa patrolom. Vođa patrole se poslužio varkom. Rekao je da su oni prethodnica jedne veće vojne jedinice, koja je negdje oko Kuka. Naši su se u ratu često služili tom varkom. Tada bi se mještani, makar pojedinačno bili i neprijateljski raspoloženi, uzdržavali od ma kakve akcije, jer su se bojali posljedica. Bilo je važno poznavati psihologiju tih ljudi. Patrola je tražila od muktara da pozove sva naoružana lica. Pozvao je komšiju, izdao mu neka naređenja i vratio se. Uskoro su stigla petorica s puškama. Bili su sve sredovječni ljudi, blagog, nimalo »ratničkog« izgleda. Vođa patrole je i njima rekao o prethodnici i zatražio da polože oružje. Poslušali su bez pogovora. Pošto su počeli da pristižu i drugi seljaci, na doksatu je postalo tijesno. Izašli su pred kuću. Muktar je objašnjavao vođi patrole, kojeg je oslovljavao sa »gospodine oficiru« (ovaj je zaista imao na sebi dijelove uniforme bivšeg oficira), da su to dobri i »vrije-

dni« ljudi i da su im u Konjicu »puške na silu dali«. Borcima je to već bilo poznato. Zato su predložili muktaru, iako je još bilo dosta rano, da okupi sve, domaćine da sa njima malo porazgovaraju. Ljudi se uskoro okupiše. Bili su malo uplašeni, ali i radoznali da vide one o kojima su im pričali »da su se sa samim đavolom pobratimili«. Kao da su sami sebe htjeli da uvjere da su i to obični, smrtni ljudi, kao i oni sami. To su im proleteri i objašnjavali, jer su se sjetili šta im je vodič pričao o ustaškoj propagandi. Dok su razgovarali, jedan seljak stiže odnekud, žurno priđe muktaru i nešto mu šapnu. Borci su se pogledali, a Veljo je dohvatio za obarač puškomitraljeza, spreman da dejstvuje ako zatreba. Muktar to primijeti, pa reče:

— Ma ovaj mi reče da ide neka velika vojska, ispod Bitovnje, veli.

Ustali su sa muktarom i pogledali prema sjeveru, ka podnožju planine. Prema prvim jutarnjim zracima na horizontu se, na daljini od nekoliko kilometara, ocrtavala traka duge kolone. Bili su to dijelovi naših jedinica, vjerovatno Druge ili Četvrte proleterske. To je pomoglo vođi patrole da se orijentiše i da zaključi da je patrola na dobrom putu. To je, ujedno, značilo da treba što prije nastaviti put. Ipak, bilo je još vremena, jer je štab vjerovatno bio u pokretu. Osim toga, bila bi šteta da se taj skup ne iskoristi za razgovor sa ljudima. Vjerovatno je ovo prvi put da oni slušaju o narodnooslobodilačkoj borbi od samih boraca. Bili su to mirni, vrijedni seljaci, koji su mrzili ratovanje. Neki od njih su ratovali za račun Austro-Ugarske, i znali su o »zelenom kadru«. Poslije pola sata razgovora muktar predloži da im donesu nešto za jelo. Borci su zahvalili i ustali. Trebalo je krenuti. Problem su predstavljale zaplijenjene puške. Kako ih odnijeti? Jedan seljak je predložio da oni sami odnesu puške do najbliže partizanske jedinice. Pripadnici patrole ipak su smatrali da nije zgodno da pođu a da oružje ostave u selu. Zato su izabrali »solomonsko« rješenje: povadili su zatvarače, strpali ih u jednu torbu i dali vodiču kojeg

je odredio muktar. Muktaru su rekli da puške kasnije pošalje za patrolom.

Kada je pošla na zadatak, patroli je rečeno da do Vrhovnog štaba treba da stigne najkasnije do podne sljedećeg dana. Prema obavještenjima koja je sada dobila u selu, patrola je mogla da stigne do Seonice i prije deset. Znači, naređenje će biti izvršeno. Ali, što ranije stignu, utoliko bolje, jer će moći da se malo odmore i odspavaju koji sat. Oprostili su se sa muktarom i žurno zamakli niz selo. Išlo se nizbrdo, put nije bio zamoran. Ibro, vodič hitro je skakao s kamena na kamen. Jedva su ga stizali.

U Seonici se već bio smjestio jedan dio štaba. Ostali su se, kako im je rečeno, nalazili negdje u blizini. Stigli su koji sat prije patrole. Izgleda da su patrolu očekivali, jer je komandir straže odmah otišao da obavijesti nekoga. Uskoro se oko patrole okupilo desetak boraca iz Pratećeg bataljona. Svi su oni došli iz pojedinih jedinica i bilo im je drago kad su mogli da čuju koju vijest o svojoj četi, bataljonu, o svom bliskom drugu, komšiji, o akcijama u kojima više nijesu neposredno učestvovali, ali sa kojima su živjeli ... Čudno je to osjećanje: borac se odvoji od jedinice, živi u drugoj sredini, zaokupljen je drugim zadacima, ali mu misli stalno lete u matičnu jedinicu. Zato im se moralo pričati, objašnjavati, obavještavati ih. Razgovor je prekinuo Ivan Milutinović, koji je prišao vođi patrole. Poznavao je svu trojicu, jer su bili njegovi mještani. I on se interesovao odakle je patrola došla, kako je prošla na putu, kako je prošao bataljon u borbama na pruzi. Ali nije zaboravio da naredi da se patroli izda »obilat« obrok. Savjetovao je borcima da se poslije ručka odmore. U Vrhovnom štabu uvijek su vodili veliku brigu o kuririma i patrolama, posebno o onima koji su dolazili iz operativnih jedinica. Negdje oko podne borci iz patrole su zaspali. Trebalo je sačekati da se spremi ručak, a i pitanja i razgovori nijesu prestajali. U okolini štaba vrilo je kao u košnici. Kuriri su slati na sve strane. Oko podne stigla je i jedna grupa drugova zaraslih u brade. Bilo ih je pet-šest.

Među njima se isticao jedan visoki, nešto pogrbljen, živahnih pokreta. Nekoliko članova štaba okupilo se oko njega u jednom šljiviku. Iako umoran, neispavan, on je bio raspoložen. Zadirkivali su ga zbog brade, ali im on nije ostajao dužan. Rekli su nam da je to član Vrhovnog štaba, koji je došao odnekud sa istoka, iz Bosne ili Srbije. Bilo je prijatno gledati s koliko su topline i ljubavi članovi Vrhovnog štaba sreli svoga druga — borca, kako su se radovali njegovom dolasku. Znali su da se grupa probijala prema Vrhovnom štabu iz istočne Bosne, pod vrlo teškim uslovima, uglavnom preko neprijateljske teritorije, ali uz pomoć mjesnih partizanskih jedinica.

Pred veče je pripadnike patrole probudio lično Milutin. Na njemu svojstven način, toplo ali odsječno, dao im je zadatak. Rekao je da oni znaju koliko je patrola umorna, ali da se mora natrag, jer treba hitno odnijeti odgovor Vrhovnog štaba štabu Prve proleterske. Proleteri su to i očekivali. Bilo im je ipak prijatno što on priznaje koliki su napor učinili. Uostalom, oni su se dobrovoljno javili za ovaj zadatak.

Uskoro je patrola pošla prema Višnjevici, gdje ju je uhvatio mrak. U selu je uzela vodiča, jednog od onih koji su ujutru bili na konferenciji. Išli su opet preko Kuka, ali nešto južnije. Kad su izbili na prevoj, odakle su se mogla vidjeti svjetla u Konjicu, čuli su borbu. I prema Ostrošcu je pucalo.

— K vragu — rekao je skoro ljutito Petar — ovoga puta će se stvar završiti bez nas. Baš mi je žao, grad se napada.

— Biće još gradova — našalio se Jovan.

Pucnjava je bila sve jača. Lijepo se moglo raspoznati, kako se iz ustaških mitraljeskih gnijezda rasipaju lepeze od svjetlećih metaka. Sad je već pucalo na čitavoj relaciji od Rame do Konjica.

Međutim, članovi patrole bili su neispavani. Onih nekoliko časova spavanja u Seonici kao da su još više nadražili nerve, umor je bivao sve veći. Kapci su im se sami spuštali, nijesu vidjeli ništa. Bili su već prošli Kuk i stigli u južne predjele Trešnjevice. Put je vodio po-

red jedne kolibe, nešto udaljene od sela. Barem tako je tvrdio vodič. Tada Petar predloži da se malo odmore. Ali kako? Bilo ih je trojica, a mogli su da se odmaraju najviše dva sata. Petar zaustavi vodiča.

— Slušaj, jesi li spavao prošle noći?

— Valahi, brate, ko zaklan, sve dok ste vi naišli — reče dobroćudno vodič.

— Čuješ li — nastavljao je Petar — kako na Konjicu puca?

— Beli, čujem dobro — odgovarao je vodič, osjećajući da Petrova pitanja znače uvod u neku drugu temu razgovora.

— E, vidiš, — razvijao je Petar svoj plan — Konjic ćemo Paveliću uzeti, i svu prugu dići u vazduh. I svu njegovu vlast i državu. Razumiješ?

— Beli, razumijem — potvrđivao je vodič, još u nedoumici.

— I tako — umiješao se Jovan — oni više neće moći da vas tjeraju u soldačiju i da vam oduzimaju ovu zlehudu zaradu.

— Šućur alahu, to bismo mi, beli, i 'tili — složi se vodič sasvim iskreno.

— Kako se zoveš? — glasilo je novo Petrovo pitanje.

— Muharem — odgovori vodič kratko.

Stajali su pred štalom. Ulaz je bio s gornje strane. Borci su iz iskustva znali da je na štali sijeno ili slama.

Petar je ćutao nekoliko minuta, a onda tiho zapita:

— Muhareme, da li znaš da gledaš na sat?

— Kako to misliš, oficiru? — zapita Mujo malo začuđeno. Prvi put da ga je oslovio sa »oficiru«.

— Pa ... da vidiš koliko je sati, na primjer.

— Bolan, junače, pa ja sam ti i vojsku služio, i knjigu izučio, i posilni kod majora bio — ređao je vodič. — Kako ne bi' znao?

— E, kad znaš, — reče Petar — sad ću ti ja kazati šta treba da radiš ... Mi treba da se odmorimo sat-dva, jer po ovom mraku, ovako neispavani, nećemo daleko stići. Ti ćeš uzeti sat, ja ću ti dati lampu, pa

ćeš s vremena na vrijeme upaliti svjetlo i pogledati, tako da ne spavamo više od dva sata. Evo, već je ponoć — znači oko dva izjutra. Poslije će uskoro dan, pa ćemo mi tebe pustiti da ideš kući, svojoj hanumi i djeci.

— Alahu šućur, vojniče, — prihvati Muharem.

— Dakle — reče odsječno Petar, kao da komanduje, — uzmi moj sat i sjedni ispred vrata štale. Mi idemo unutra, na sijeno, a ti imaš dva zadatka: da stražariš i da gledaš na sat. Kad bude tačno dva — budi nas!

— Razumijem, gospodine vodniče! — vojnički odbrusi Mujo. Sada Petar više nije bio oficir, nego vodnik. Vjerovatno mu je, po Mujovoj vojničkoj procjeni, ova titula u ovoj situaciji bolje odgovarala. Petar »progutа« titulu i ponovo mu se obrati.

— Dakle, shvatio si?

— Odlično! — potvrdi Mujo.

— A ako zadrijemaš? — dobaci neki od drugova.

— Ne beri brige, momče, — reče Muharem samouvjereno. — Nije mi ovo prvi put, vičan sam ja noći. Išao sam ti ja i preko Prenja, u šverc, a žandari i finansi gonili nas ko zečeve. Bistro je Mujino oko . . .

— I dalje — uporno je nastavljao Petar — mi znamo gdje ti je kuća. Ako bi nam se šta desilo . . . pazi se. Dobro procjeni da li možeš da držiš stražu, da ne bi poslije bilo . . .

— A ja vama kažem, gospodine vodniče — reče Muharem nekako svečano — da možete usnuti kao u svojoj rođenoj kući.

Petar mu je pružio sat, a onda je sa ostalom dvojicom ušao u kolibu. Legli su sa oružjem u rukama.

Dok su se članovi patrole namiještali u sijenu, pucnjava na Konjicu postajala je sve jača. Ali nije mogla da omete neodoljivi san. Zaspali su uvrh planine, u staji sa sijenom, a Mujo, vodič iz Višnjevice, bdio je nad njima . . .

Još se zora nije ni osjetila kad ih je probudio.

— Vojniče, — govorio je drmusajući Jovana, koji mu je bio najbliži — dug put vas čeka, ustajte.

Ustali su i vidjeli Muja kako drži sat i još jednom prema lampi provjerava da li je bio tačan. Petar je uzeo sat i lampu i utvrdio da su dva sata. Mujo je bio tačan ... Vjerovatno nije skidao oka sa kazaljke. Iako je bilo ljeto, na Kuku je bilo hladno. Po livadama se uhvatila rosa. Muharem je bez riječi ustao i pošao ispred patrole. Kod jednog stabla se zaustavio. Našao je višnje, nabrao skoro pun fes i počastio borce.

Svitanje ih je razdvojilo od Muharema. Kao što su mu bili obećali, zatražili su da im samo pokaže pravac i dozvolili mu da se vrati. Pozdravili su se sa njim kao sa starim poznanikom, zahvalili mu još jednom i utonuli u gustu šumu, kroz koju je vijugao prašnjav put. Kod prve krivine okrenuli su se i vidjeli vodiča kako stoji na proplanku. Mahnuo im je rukom i doviknuo:

— Srećno, vojsko!

I zamakao je prema šumi, uz Kuk.

Nekoliko sati kasnije, oznojeni od trke niz padine Kuka, i od sunca koje je još u ranim jutarnjim časovima peklo iznad doline Neretve, stigli su borci pred Konjic. U grad su ušli sa dijelovima Prvog bataljona, koji je napadao Konjic sa sjeverozapada. Štab Prve proleterske brigade našli su u gradu, iako su se na pojedinim tačkama još vodile borbe. Pošto su predali pismo i ručali u štabu, krenuli su u svoj bataljon. Tamo, među svojim drugovima, pričaće o doživljajima za ova dva dana. Biće i šale na račun ovog ili onog člana patrole ... A komandant bataljona, koji ih je poslao na zadatak, kad mu iziđu na raport i kad ih sasluša, reći će:

— Dobro je što ste posao uspješno obavili.

To je način na koji će on izraziti svoje zadovoljstvo, jer su u njega riječi skupe. I pripadnici patrole znaće da je on zaista zadovoljan.

*

Poslije oslobođenja Konjica, u kojem se zadržala nekoliko dana, Prva proleterska brigada je krenula prema Prozoru. Četvrti bataljon aktivno učestvuje u borbama za oslobođenje Prozora, a Šesti likvidira ustaško

uporište u Šćitu. Dok su Druga proleterska i Četvrta crnogorska proleterska od 7. do 9. jula marševale preko Bitovnje, Zeca i Vranice, u dolinu Vrbasa, Prva proleterska i Treća sandžačka, kao lijeva kolona, nastavile su da nadiru prema Kupreškom polju i Duvnu.

Duvno je oslobođeno u noći između 25. i 26. jula 1942. godine. Dva bataljona Prve proleterske, Druga i Šesta, izbili su pred Duvno sasvim iznenada, preko Pakline planine. U toku dana, 25. jula, borbe su vođene na prilazima gradu. U prvi mrak istog dana oba bataljona su izvršila juriš. Glavni teret borbi podnio je Šesti bataljon. Učestvovao je i Treći bataljon sa zapada, ali nije bilo potrebe da se angažuje u samom napadu na grad.

Poslije oslobođenja Duvna naši bataljoni, Prvi, Treći, Četvrti i Šesti, vodili su teške borbe sa bataljonima »crne legije« na Borovoj glavi, Crnom vrhu, Cincaru i oko Šujice. Francetić, kao komandant, od Pavelića lično dobio je zadatak da »interveniše« i zaustavi proletersku bujicu koja se, poslije prelaska pruge Sarajevo — Mostar, valjala prema Krajini. Sa Francetićem je poslat i Pavelićev specijalni izaslanik pukovnik Šimić. Poslije prvih sukoba sa našim jedinicama, pijani Francetićevi vojnici poklali su u Šujici i Malovanu osamdeset žena i djece. I »crna legija«, koja je hitala u pomoć livanjskom garnizonu, zavila se u crno. Imala je tih nekoliko dana preko dvije stotine mrtvih i najmanje toliko ranjenih. Najteže borbe sa crnolegijašima vodili su Prvi i Četvrti bataljon.

Bili su to posljednji dani jula. Prvi bataljon dobio je naređenje da u sadejstvu sa jednim bataljonom Treće sandžačke i Četvrtim bataljonom Prve proleterske napadne »crnu legiju«, koja je bila posjela Borovu glavu, pored ceste Šujica — Livno. Međutim, ostali bataljoni nijesu stigli na vrijeme, tako da je napad izvršio samo Prvi bataljon. Bataljon je zapao u tešku situaciju: njegova Treća četa upala je neposredno u ustaški raspored. Upad je izvršen u samo jutro, tako da su ustaše mogle da se koncentrišu i da jakim snagama napadnu tu četu, s namjerom da je unište. Ali

druge dvije čete, predvođene Perom Ćetkovićem, pritekle su u pomoć Trećoj četi. Prva četa se prebacila grebenom ka padinama Crnog vrha sa zadatkom da sa te strane napadne ustaše. U samu zoru sljedećeg dana Prva četa je zauzela položaje sa kojih je ugrozila »crnu legiju« i tako je primorala da jedan dio snaga sa Borove glave prebaci prema Crnom vrhu. Ustaše su po svaku cijenu htjele da se oslobode pritiska sa juga, pa su izvršile nekoliko juriša, ali bez uspjeha. Puškomitraljesci Prvog bataljona, ne obzirući se na uragansku minobacačku i artiljerijsku vatru, nijesu se pomakli ni stope. Ranjenike su proleteri nosili na puškama, preko kojih su prebacili ćebad ili šatorska krila. Niko se nije micao iz kamenjara u kojem se bio ukliještio. Bataljon je izdržao borbu, a crnolegijaši nijesu prodrli prema Livnu. Ali je bataljon imao i osjetne gubtike. Četvrti bataljon je takođe vodio teške borbe sa ustašama Francetića na sektoru Mokronoga i Duvna, a prvog avgusta, čitav dan, sa ustašama u Šujici. U toku tih borbi položaji su često prelazili iz ruku u ruke. Tek oko sedamnaest časova bataljon je uspio da istjera crnolegionare i da oslobode Šujicu. Potučene ustaše pobjegle su prema Kupresu. I Šesti bataljon koji je bio iznenađen prodorom tenkova u Duvno, vodio je posljednjih dana jula žilave borbe, dva puta napadao Duvno i najzad, uz sadejstvo dijelova Trećeg bataljona, uspio da crnolegijaše protjera iz njega. Tako je, svakodnevnim krvavim borbama oko Šujice i Duvna, pripreman napad na Livno.

Napad na Livno otpočeo je 4. avgusta u dvadeset dva časa. Od bataljona Prve proleterske u njemu su učestvovali Prvi, Drugi, Treći i Četvrti. Prvi bataljon napadao je na pravcu Kremenjača — tvrđava Atlagića tapija, prema opštini i centru grada. Sa njim je bila i jedna četa mjesnog partizanskog odreda »Vojin Zirojević«. Treći bataljon napada pored ceste Livno — Šujica na manastir Goricu i fabriku cementa; Drugi, sa pravca sela Brina, poljem preko igrališta, između stočne stanice i samostana; Četvrti na sektor na kojem se nalazila stočna stanica i na bunkere između ceste Livno — Sinj i sela Prisoje, do igrališta, pored ko-

jeg vodi cesta za Duvno. Sa sjevera i sjeverozapada napadala su tri bataljona Treće sandžačke brigade na Bašajkovac, Vejs-kulu i Jefrem-kulu i dalje, prema zapadu, na »barake« i bolnicu. U »barakama«, koje su u stvari bile stare austrijske kasarne, nalazila se jedna domobranska satnija.

Drugi bataljon se spustio preko Tušnice planine u selo Grguriće. U razgovoru sa narodom, uglavnom ženama i djecom, saznali smo pojedinosti o zvjerstvima ustaša u Livanjskom polju. Okorjeli zlikovci, koji su se školovali u Pavelićevom logoru u Janka-Pusti, primjenjivali su stečeno »znanje« na golorukom stanovništvu. Djeci su kundacima razbijali lobanje ili su ih bacali u vis pa ih dočekivali na bajonetima. Žene su silovali, zatim im sjekli dojke, pa ih potom još polužive bacali u jame. Stotine, hiljade muškaraca i žena, pretučene maljevima ili izbodene kamama, ubacili su u jame. Krv je danima izvirala iz tih jama. Morali su ih zatrpavati po nekoliko puta.

U Grgurićima i Potkraju te večeri nije bilo odraslih muškaraca. Oni koji nijesu bili mobilisani u Pavelićevu vojsku plašili su se »crne legije«, pa su sa kolima i najpotrebnijim stvarima izbjegli po ograncima Tušnice. Jer, crnolegijaši su pljačkali sve odreda, a često su, iz čista mira, »zabave radi«, ubijali nevine ljude, žene, djecu.

Drugi bataljon je pošao na izvršenje zadatka jedan sat pošto je pao mrak. Privlačenje je počelo kod posljednjih kuća sela Brine, u kojima se nalazio štab bataljona. Pred sumrak, kad su nam članovi štaba pokazivali pravac napada, primijetili smo tamne mrlje uvrh polja, na samim prilazima gradu. Nagađali smo tada da li je to žbunje, ili su bunkeri. Sada smo znali da idemo pravo na te »mrlje«. Išli smo lagano, po suvoj, spŕženoj travi, preko jaraka zaraslih u trnje. Ustaše, koje su izgubile nadu u pomoć Francetića, očekivale su napad. Zato su od pada mraka osvjetljavale teren raketama. Imale su i nekoliko reflektora. U jednom momentu, nasred polja, dok se privlačio, bataljon je osvijetljen kao da je dan. Ali, neprijatelj nije otvarao vatru

Vjerovatno nas je zaklonila živica koja je presijecala polje. Prilikom osvjetljavanja terena izdavano je naređenje da se legne. Ali borci često nijesu htjeli da poslušaju: poneki bi htio da pretrči koji korak naprijed, a neki, opet, smatrali su da im se može prigovoriti ako se zaklone ili legnu.

Dok smo prilazili bunkerima, iza Tušnice je počeo da izbija mjesec. Vrh planine postepeno je dobijao svoje konture. Bili smo ljuti na taj mjesec, jer nam je smetao: nijesmo mogli da se privučemo a da nas ne primijete. Zato smo ubrzali korake.

Čete Drugog bataljona dobile su zadatak da slome otpor neprijatelja i da što prije izbiju u centar grada. Prema pretpostavkama — trebalo je da bataljon zauzme najvažnije objekte u gradu: Treća četa — finansijsku stanicu, Druga četa — pravoslavnu crkvu i osnovnu školu, koja je bila pretvorena u kasarnu, a Prva — trg i hotel »Klarić«.

Tačno u deset časova počela je borba na sektoru Drugog bataljona. Druga i Treća četa izbile su, pod kišom kuršuma, na žičane prepreke. Čete su trpjele bočnu vatru od samostana Gorice. Žičane prepreke brzo su savladane. Preko ograda i bašti dvije čete su se domogle prvih ulica u gradu. U jurišu, Treća četa je naišla na nekoliko manjih grupica koje je, ne zadržavajući se likvidirala. Druga četa neopaženo se provukla između bunkera. Za to vrijeme odvijala se žestoka borba na sektoru Prve čete. Ova četa je naišla na dva reda bunkera na ivici polja. Puškarnice na bunkerima bile su namještene tako da se iz njih kosilo u visini struka. Zato smo morali da polegnemo. Dok je desno krilo u jurišu zauzimalo prve bunkere, lijevo je trpjelo jaku bočnu vatru. Komanda čete odlučila je da se jedan vod rokira lijevo, da bi zahvatio mitraljesko gnijezdo koje se nalazilo na granici između Drugog i Četvrtog bataljona. Valjali smo se po prašnjavoj poljani, dok su iznad nas šištali ustaški rafali. Jedno naše odjeljenje na desnom krilu zašlo je za leđa ustašama. Iz bunkera su se javili:

— Ne pucajte, ovdje ustaše.

Mislili su, vjerovatno, da im ide pojačanje.

Naši su odgovorili pribrano, oprezno se primičući:
— U redu je, i ovdje su ustaše.

Zatim su Radomir Popović i još neki hladnokrvno prišli ulazima u bunkere i ubacili u njih bombe. Puškomitraljesci su tukli bez zaklona, sa poljane. Grupa koju je puškomitraljezom štitio Branko Vučinić pošla je prema srednjim bunkerima, na cijevi mitraljeza. Poslije desetak bombi — ono što je ostalo od ustaške odbrane ili se predalo, ili se sjurilo u grad.

Ali je kuća iz koje su ustaše dejstvovale u bok bataljonu još bila nedirnuta. Dva puškomitraljeza i jedan teški mitraljez tukli su iz nje. Nijesmo smjeli dozvoliti da ostane to gnijezdo, tim prije što je moglo da omete nastupanje i Kraljevčana, koji su već vodili žestoku borbu za stočnu stanicu. Najbliže kući nalazila se prethodnica koju je vodio Petar Radević. Hrabar i iskusan vojnik, na svoju inicijativu poveo je još dva druga, Draga Matkovića i Jovana Božovića, da likvidiraju kuću. Iz živice grupa se privukla kući ispod zida koji ju je opasivao na desetak metara daljine.

— Markiraj — prošaputao je Petar kad su stigli do zida.

Meci su zapraštali po cigli kojom su bili zazidani donji dijelovi prozora. Kad je naša vatra utihnula, prve bombe su uletjele kroz prozor. Još po jedna, i prozori su prestali da govore jezikom vrelog čelika. S druge strane, od ceste, zapraštali su meci po zapadnim prozorima kuće. To je jedna grupa boraca iz Četvrtog bataljona pritekla u pomoć borcima Drugog bataljona. Ali više nije bilo potrebno: nekoliko preživjelih ustaša izišlo je sa rukama uvis. Predali smo ih patroli Četvrtog bataljona, a mi smo potrčali da se uključimo u streljački stroj čete, koja je već bila izbila na rječicu. Dok smo se spremali da likvidiramo nova uporišta, u prvim kućama preko rječice, oko grada se napravio vijenac od vatre i svjetlećih metaka. Svi bataljoni stupili su u dejstvo.

Naša Treća četa, pošto je prešla prve prepreke, u naletu je izbila kod finansijske stanice. U zgradi je bilo osamdeset finansa. Predali su se bez metka. U osnovnoj

školi, gdje su bili smješteni domobrani, na koju je izbila Druga četa, takođe nije bilo borbe. Neko od domobrana opalio je svega jedan metak. Međutim, Božina Petrović je već bio ubacio bombu u susjednu učionicu. Kad je bomba eksplodirala, domobrani su digli ruke uvis. Preko rječice, gdje se nalazio jedan oveći prazan prostor vidjelo se svjetlo. Trebalo je preći preko te čistine do prvih kuća, iz kojih je dejstvovalo nekoliko puškomitraljeza. Borci Drugog voda Prve čete, koji su bili pošli udesno, uspjeli su da se privuku ispod samih prozora i da bombama ućutkaju oba gnijezda. U grad smo ulazili iz nekoliko pravaca. Vezu smo održavali dozivanjem. U grupama po dva, po tri, napredovali smo prema centru grada. No ipak smo se kretali kao po koncu, niko nije izostajao. Pred nama je bio grad, koji od okupacije još nije osjetio slobodu. Mi smo htjeli da mu je donesemo.

Kao da se sve desilo u tren oka. Prva četa već se našla u centru grada. Svi objekti koji se nalaze skoro na istoj liniji bili su zauzeti: hotel »Klarić«, finansijska stanica, osnovna škola i crkva. Prvi put je Drugi bataljon vodio borbu za utvrđeni grad. Ponekad, u razgovorima, raspravljali smo o takvim borbama, ali su naše procjene sadržavale dozu neizvjesnosti. Sada smo ocijenili da je i to ratovanje kao i svako drugo. Samo treba biti uporan i vješt . . .

Do tog trenutka ni jedna četa Drugog bataljona nije imala gubitaka. Neprijatelj nije mogao ni pretpostaviti da se kroz takvu spoljnu odbranu može prodrijeti u utvrđeni grad. Iznenađenje je bilo potpuno.

Kad je Druga četa izbila pred osnovnu školu ustaše i domobrani su ležali u krevetima u šljiviku oko škole. Prethodnica Treće čete srela je na ulici komandanta odbrane Livna, bojnika Križaneca. Na prvi poziv bojnik nije htio da stane, a kada je vidio ko ga zaustavlja, pokušao je da na patrolu baci bombu. Milan Raspopović skočio je na njega i iz ruke mu istrgao odšrafljenu bombu. Jedan ustaša žurio je sa položaja kod samostana u osnovnu školu, da donese municiju. Kad je ugledao patrolu Druge čete, počeo je da psuje i grdi

kako mogu biti tako mirni dok se kod fabrike i na samostanu bije boj. Naši su htjeli da ga uhvate živog. Tek tada je ustaša vidio s kim ima posla. Ne gubeći prisebnost, skočio je na puškomitraljesca i počeo da ga kolje zubima. Jedan borac je hladnokrvno rekao:

— Šabo, okreni mi ga — a zatim je namjestio pušku na slabinu krupne ljudine i opalio. Ustaša se skljokao mrtav.

Zarobljeni bojnik bio je prestrašen. Ipak, kad je vidio da nema kuda, svoje poznavanje terena stavio je u službu našeg bataljona. Rekao je pri tom:

— Gospodo, moja sudbina je u vašim rukama. Slušajte moja uputstva i vi ćete ubrzo zauzeti grad.

Prije toga naši su ga natjerali da pozove sve snage da se predaju. Ali u tome nije uspio, jer su ustaše ubrzo saznale da je zarobljen.

Na trgu, kuda je stigla Prva četa, borci su brzo prodrli u hotel »Klarić«. Da se ne bi čekalo na otvaranje vrata, koja su bila zaključana, razbijen je izlog. U hotelu su stanovali ustaški oficiri i neki njemački inženjeri. Ovi inženjeri, na čelu sa majorom Jorgom, rukovodili su sa eksploatacijom rudnika uglja u blizini Livna. U kući doktora Mitrovića, kojeg su ustaše zaklale sa cijelom porodicom, Nijemci su smjestili svoj štab. Hotel je sada bio potpuno prazan. U njemu smo našli nedirnute krevete, a u salončiću likera. Bilo je i šampanjca sa francuskim etiketama. Jedan vod je ostao u hotelu.

Dijelovi Prve čete takođe su se rasuli po gradu. Trg su osvjetljavale sijalice. A ulicama, uzmuvani i uznemireni pucnjavom, kretali su se ustaše i domobrani. Da bismo ih pohvatali žive, morali smo da pucamo u sijalice, jer nam je svjetlo smetalo. Sačekivali smo ih u kapijama i po uglovima. Iza svakog ćoška čuli su se uzvici: »Dolje oružje!« Preko trga, koji više nije bio osvijetljen, jedna grupa je pošla prema rječici, koja teče kroz grad. Žubor vode podsjetio je borce na žeđ. Poslije večere na ograncima Tušnice nije bilo vode. Borci iz Prve čete, poslije zauzimanja hotela »Klarić«, napili su se malinovog soka, što je žeđ samo pojačalo.

Poslije su našli česmu, napili se i stali pored nje glasno da razgovaraju. Ali im je riječ presjekao rafal iz mitraljeza. Meci su prošištali ispred nosa boraca. To je bila opomena da u gradu ima još osinjaka koji nijesu likvidirani, a ovaj odakle su nas gađali bio je najgori i najjači: kuća doktora Mitrovića, u kojoj se pored Nijemaca sklonilo nekoliko grupa ustaša i ustaške milicije — svi oni koji nijesu smjeli da nam padnu u ruke, jer su njihove bile krvave do ramena. Bojnik Križanec dao je približno jačinu te grupacije, ali mi nijesmo znali da smo im se toliko primakli. Dok su se borci vraćali u sastav voda, prema hotelu, iz jedne pobočne ulice osula je vatra po njima. Pucali su iz žandarmerijske kasarne, koja se nalazila na pravcu Četvrtog bataljona. To je bio drugi osinjak, u kojem su bili žandarmi. I oni su se branili, bili su dobro utvrđeni.

Dijelovi naše dvije čete postavili su se u polukrug oko kuće Mitrovića. Međutim, zid oko kuće bio je visok i utvrđen, tako da se bombama nije moglo ništa uraditi. Borci su bacali benziske flaše, ali one nijesu dopirale do kuće: odstojanje je bilo veliko. Komesar Prve čete dobio je obavještenje od jednog mještanina da se u blizini nalazi zatvor, u kojem je bilo preko sedamdeset rodoljuba. Odlučeno je da se odmah ide na zatvor. On se nalazio u krugu bivšeg suda.

Vuksan Ljumović, komesar, zalupao je na vrata. Otvorio je dremljivi, preplašeni čuvar.

— Gdje su zatvorenici? — upitao je Vuksan povišenim tonom.

Čuvar u prvom trenutku nije shvatio. Prema sijalici u hodniku vidjeli smo kako mu se tresu ruke. Vidio je da nešto nije u redu, jer je okolo pucalo već nekoliko sati. I zato je pitao:

— A s kim imam čast?

— Daj ključeve, budalo, — kaže mu Vuksan ljutito — ključeve od zatvora. Sobe otvaraj, šta čekaš!

Ni on sam nije znao šta čeka, dok neki od boraca priđe i nehotice uperi pušku na njega. On poklekne, ključevi mu ispadnu iz ruku, ali nađe toliko snage da ih podigne i da krene prema sobama u kojima su ča-

mili zatvorenici, čekajući da ih odvedu na gubilište. Vrata su se pootvarala, ali su ljudi i dalje stajali u sobama uplašeni. Naše glasove i prepirku sa čuvarom čuli su, ali još nijesu mogli da shvate o čemu se radi.

— Izlazite — pozvali smo ih. — Ne plašite se, mi smo partizani, proleteri.

Zaplašeni, izmučeni batinama i strahom, ljudi i žene gledali su u nas kao da ne vjeruju svojim očima. Najzad, prvi je krenuo preko praga, a za njim ostali.

— Brže, brže, — bodrio ih je Vuksan. — Nemamo vremena, grad još nije sasvim oslobođen.

Tek tada su zatvorenici shvatili o čemu se radi. Počinju da nas grle, ljube, da plaču i — brzo izlaze na ulicu.

A čuvar zatvora stoji i bulji u nas. Najzad, poslije dužeg oklijevanja, usudi se da bojažljivo progovori:

— A, sad, molim, neka idu unutra. Ja sam odgovoran za njih.

Sad smo i mi počeli da buljimo u njega. Je li ovaj normalan? Kao da smo im došli u posjetu, vidjeli se sa njima, pa sad da idemo za svojim poslom. Da li ova žalosna prilika, koja u ovom zatvoru gleda kako se proliva nevina krv najboljih sinova ovoga kraja, može išta da shvati?

— Klipane, — dobaci mu neko od nas — mi smo partizani. Mi smo najurili ustaše, a ove smo oslobodili.

— Ali . . . — ponavljao je i dalje nesrećni čuvar — ja . . . ja . . . sam odgovoran za njih. Šta ću ja sjutra, mene će na vješala.

— Tamo ti i je mjesto, razbojniče, — dobaci mu neko u prolazu.

Zatvorenici, još zbunjeni, jatili su se pred kućom. Ubrzo smo im dali grupu boraca da ih odvede u štab brigade, a mi smo nastavili čišćenje.

Kuriri koji su vodili zarobljenike i zatvorenike koje smo oslobodili vratili su se nešto prije tri časa. Komandant bataljona, Radovan Vukanović nije bio sa nama. Ostao je u Brini, neposredno pred ulazom u grad. Na Duvnu je bio povrijedio nogu, pa nije mogao da hoda. Iz Brine je održavao stalnu vezu sa bataljonom. Ali i

onako bolestan, nije mirovao. Sa dva kurira i još nekoliko boraca uspio je da zarobi jednu grupu ustaša i jednog oficira. Poslije našeg prodora u grad tražio je od Pavla Jakšića, komandanta Četvrtog bataljona, da pozajmi svoj čuveni top »pito« Trećem bataljonu, koji je imao teškoća oko likvidiranja samostana. Pred svitanje je obavijestio štab Trećeg bataljona da je Drugi u gradu i tražio da se pojača pritisak spolja...

Dok je Drugi bataljon čistio grad iznutra, ostali naši bataljoni, kao i bataljoni Treće sandžačke, vršili su veoma jak pritisak na spoljna utvrđenja.

Prvi bataljon, koji se kretao od Kremenjače prema Atlagića tabiji, već je u 11 časova u noći napao Tabiju, na koju su bačene prve bombe. Prva četa je mnogo prije svanuća pošla desnim pravcem i došla do prvih kuća sa sjeveroistoka. Čitavo vrijeme borba se vodila ručnim bombama. Ipak, u tri sata samo je jedan dio bataljona, onaj koji je zaskočio utvrđene kule, bio na prilazima gradu.

Treći bataljon, koji je napadao sa istočne i jugoistočne strane, na fabriku cementa i samostan, takođe je otpočeo borbu na vrijeme. Pred zoru su dijelovi ovog bataljona bili u neposrednoj blizini fabrike cementa i na nju su napadali bombama. Do tri sata, vremena određenog za povlačenje u slučaju da se dotle ne prodre u grad, bataljon je bio podišao najvažnijim objektima koje je trebalo da likvidira. Četvrti bataljon, koji je napadao na stočnu stanicu i duž druma koji iz Livna vodi za Sinj, uspio je da se neopaženo privuče neprijateljskoj odbrani na trideset do četrdeset metara. Tada je bio primijećen i neprijatelj je na njega otvorio uragansku vatru. Ali borci nijesu odgovorili na nju, pa se neprijatelj čudio gdje je vojska koja se maločas privlačila. Mitraljezac koji je prvi otvorio vatru na Kraljevčane pravdao se svome pretpostavljenom:

— Gospodine nadporučniče, nisam pucao badava. Evo, tu su bili, na desetak metara ispred mene; i odjednom ih nestade.

Borci Četvrtog bataljona slušali su ovaj razgovor iz neposredne blizine. I ležeći su se privlačili neprija-

teljskim položajima. Kad ih je neprijatelj ponovo primijetio, počeo je na njih da baca bombe, ali su one prebacivale streljački stroj Kraljevčana. Vještim manevrom dvije čete bataljon je prije zore ovladao stočnom stanicom, koju je napao s leđa. Ali je pred njim bilo još nekoliko uporišta.

Bataljoni Treće sandžačke prije zore su se spustili kroz kukuruz prema kasarnama, jako utvrđenim. Takva je približno bila situacija u tri časa ujutru 5. avgusta, kada je u gradu odjeknuo zvuk pištaljke jednog od komandira iz Drugog bataljona. Nešto ranije imali smo u bataljonu i prvog ranjenika. Jedan ustaša u civilu sa prozora je, iz lovačke puške, pucao na borca iz Druge čete i ranio ga. Nije ni uspio da opali i sljedeći metak, jer ga je puškomitraljezac Mileta Popović pokosio rafalom.

Zvuk pištaljke značio je da borci Drugog bataljona treba da se okupe na zbornom mjestu kod škole. Svakom borcu je taj signal teško pao. Znali smo da u tri sata, to jest pred samo svitanje, treba da se povučemo ako se grad ne zauzme. Ostali bataljoni nijesu bili savladali spoljna utvrđenja. Prema tome, naređenje treba da se izvrši. Ali je svaki borac postavljao pitanje:

— Može li se reći da grad nije oslobođen? Ako se i brane na spoljnim utvrđenjima, stvarni gospodar grada je jedan bataljon Prve proleterske. — I zato su se, dok smo se okupljali, ređala pitanja:

— Zašto se povlačimo ?

— Zašto napuštamo već zauzeti grad?

— Zar nije bolje ostati cijeli dan u gradu, pa onda iduće noći sadejstvovati sa ostalim bataljonima i grad potpuno osloboditi?

Mišljenje komandi četa bilo je da je neprijatelj manje-više pobijeđen, da su mu presječene sve veze, da smo mi došli do glavnog skladišta municije i da, prema tome, ustaše neće moći dugo da izdrže.

Postepeno, bataljon se okupljao kod škole. Prvi bljesak visio je negdje iznad Malovana kad su se komande četa, uz podršku čitavog sastava, sastale na dogovor.

Obično, u takvim prilikama, treba konsultovati viši štab. Ali se ovdje radilo o minutima. Komandant bataljona, koji bi mogao da pomogne u procjeni situacije, nije bio sa nama. No i da je bio, nije bilo vremena da se šalje predlog štabu brigade i da se čeka odgovor. Ljetna noć je kratka, zora se približavala.

Neko od komandira četa, poluglasno, iznio je svoje mišljenje. Za traženje saglasnosti da se ostane u gradu nema vremena. Međutim, mi smo ušli u grad, oslobodili njegov najveći dio, dok se ostali bataljoni još nalaze na prilazima. Snage koje brane spoljna utvrđenja prikovane su našim jedinicama i ne mogu se osloboditi da nas napadnu. Ako bi to i htjele, mi držimo istaknute objekte, imamo municije i bombi, i možemo se braniti. A naša daljnja borba u gradu olakšaće, bez sumnje, onima koji napadaju spolja... Borci Prve proleterske uvijek treba da misle kako da pomognu jedni drugima. Ako bi ustaše mirovale, ako nas ne bi napadale u toku dana, mi možemo da dejstvujemo na leđa spoljne odbrane. Prema tome, njegovo je mišljenje, grad ne treba napuštati, a u štab bataljona treba odmah slati kurira da obavijesti o odluci. Vjerovali smo da će i štab brigade, kad čuje da se jedan bataljon nalazi u gradu, pojačati pritisak na čitavom sektoru. To što je govorio jedan komandir bila je ideja i želja svakog borca Drugog bataljona. Riješeno je, dakle, da se ostane u gradu.

Odluka komandi četa bila je, u stvari, odluka svih nas. O njoj je poslat izvještaj štabu. Kurir je imao samo toliko vremena da se prije zore izvuče iz grada. Dok je u trku zamicao preko polja, bataljon se ponovo raspoređivao. Opet su posjednuti svi važniji objekti. Vatra nije ni za trenutak prestajala. Bilo je dovoljno da se neprijateljski vojnik pojavi iza ćoška, pa da ga naš metak pogodi.

Bojnik Križanec bio je dao komandama četa detaljne podatke o rasporedu neprijatelja u gradu. Mi smo neke od tih objekata već bili otkrili: kuću Mitrovića i žandarmerijsku stanicu. U kuću Mitrovića, prema izjavi Križaneca, bilo se sklonilo oko dvije stotine usta-

ša i osam Nijemaca, na čelu sa majorom Jorgom. Hrane i municije imali su dovoljno, a u skloništu u samoj zgradi bilo je preko četiri hiljade kilograma eksploziva. Bilo je to dovoljno da ode u zrak trećina grada. Vjerovali su da će im priteći u pomoć Francetić sa svojom »crnom legijom«. Bili su poslali poruku i Italijanima u Sinju. Križanec nam je takođe ispričao da je neposredno pred napad, pred sam mrak, avionom pobjegao livanjski župnik sa nekim trgovcem. Pobjegli su malim dvosjedom, koji se u toku dana spustio na Livanjsko polje.

Druga odluka komandi četa bila je: uzeti što više municije. Sanduke municije i bombi nosili su borci Drugog bataljona u zgrade u kojima je trebalo sačekati dan. A dan se već primicao, rudila je zora iznad kosa Bašajkovca i Tušnice.

Sav taj posao tekao je u tišini, koju su remetili pojedinačni pucnji patrola po uglovima grada. Na našu vatru odgovarali su iz kuće Mitrovića. Njima je, bez sumnje, bilo poznato da su u gradu proleteri. Tukli su iz minobacača nasumice, po južnom dijelu grada.

Dan nas je zatekao u kućama u gradu. Treća četa bila se djelimično smjestila u finansijskoj stanici i još nekim objektima blizu kuće Mitrovića. Čak je jedna grupa boraca pokušala da napadne kuću Mitrovića bombama, ali bez uspjeha. Druga četa se podijelila: jedan dio u osnovnoj školi i oko crkve, a drugi u kućama koje su gledale direktno na žandarmerijsku stanicu. Prva četa smjestila se u hotelu »Klarić«, a djelimično u nekim zgradama oko trga i suda. U takvom rasporedu, snabdjeveni bombama i sanducima municije, čekali su borci Drugog bataljona dalji razvoj situacije.

Borba na spoljnim utvrđenjima počela je da jenjava. Mi smo o tome diskutovali. Ostali bataljoni nijesu imali vremena da saznaju za našu odluku. Ako u toku noći nijesu uspjeli da zauzmu utvrđene objekte, onda će, nema sumnje, morati da se malo odmaknu od neprijatelja. Teško je bilo ostati cijeli dan u neposrednoj blizini utvrđenja kao što su Vejs-kula, Tabija ili samo-

stan Gorica. Kad smo zaposjeli neke objekte u gradu, počeli smo da pjevamo. Kapci na kućama bili su pozatvarani. Građani još nijesu znali kakva je situacija u gradu. Sada, kad se iznad Livna izvila pjesma

»Suzama se boj ne bije,
no se vrela krvca lije«,

kapci su počeli da se otvaraju jedan za drugim. Pjesma je prelazila s kuće na kuću, svuda gdje su se nalazili dijelovi bataljona. A kao odgovor na nju iz kuće Mitrovića slali su nove partije bacačkih mina.

U samu zoru jedna kombinovana patrola Prve i Druge čete pošla je po gradu u izviđanje. U hotelu »Klarić«, gdje se bio smjestio veći dio Prve čete, kreveti su bili netaknuti. Stanovnici hotela potražili su bolje, sigurnije sklonište — bar su oni tako pretpostavljali. Borci su posjedali pored prozora. Kod svakog, na stoliću, nalazila se gomila bombi. Jedna grupa boraca, koji su se kretali po namještenim sobama, odlučila je da legne u meke postelje. Svlačili su uniforme, oblačili pidžame i uvlačili se pod čaršave. A okolo su fijukale granate i dobovali meci. A oni, premoreni i neispavani, pokušavali su da zatvore oči. No, san nije htio da se spusti na njih. Isuviše je bilo meko i udobno da bi se zaspalo. Mi ostali sjedili smo pored prozora, s vremena na vrijeme ispaljivali po koji metak i — čuvali njihov mir. Uskoro je naišao Božo Božović, komandir čete. Obilazeći položaje, »otkrio« je borce koji su ležali.

— Jeste li pri svijesti? — govorio im je, ne vjerujući da su se ljudi skinuli usred bitke i da mirno leškare na mekim dušecima i čistim bijelim čaršavima.

— Pa zar ne znate da je neprijatelj svuda oko nas — nastavljao je komandir, ali već nekako mekše. Kao da se njegovo osjećanje dužnosti sukobljavalo sa osjećanjem za čovjeka, za druga, za njegove muke i umor. Neko je dobacio:

— Pusti ih, bolan, da se malo odmore . . . Ionako ne mogu da spavaju, isuviše im je meko . . . A mi ih evo čuvamo. Imaće vremena da se obuku dok potrošimo ove bombe . . .

Jedan od onih koji su ležali brzo se snašao:

— Znaš, htjeli smo samo da probamo.

Božo je pomirljivo naredio da se ipak obuku, jer je dan, pa smo mogli da se nadamo najgorem. Za to vrijeme vatra oko grada skoro je sasvim jenjala.

Bilo je četiri sata kad smo začuli potmulu grmljavinu topova sa zapada, od Dinare. Znači, Italijani su krenuli u pomoć livanjskom garnizonu, kao što je Križanec i pretpostavljao. No, čim topovi grme, znači da se vodi borba. Neko ih je zaustavio. Saznanje, da i sa te strane pokušavaju da prodru u Livno nije bilo prijatno. To će donekle ohrabriti odbranu grada. Ali vjerovali smo u Dalmatince, naše ratne drugove sa Dinare. Danas, kao i prethodnih dana, oni su se borili rame uz rame s nama. Znali su, svakako, da Livno napadaju proleteri. I vjerovali smo da u borbu unose svu svoju hrabrost i umijeće, svjesni da bi prodor Italijana mogao da znači naš neuspjeh. A sem toga, hrabri su i ponosni borci ti Dinarci, neće dozvoliti da im se sjutra prigovori da su propustili žabare... Nekako nas je umirilo ovakvo rezonovanje.

S danom smo dobili jasniji pregled grada. Od neprijateljskih otpornih tačaka bile su aktivne jedino kuća Mitrovića i žandarmerijska kasarna, na pravcu nadiranja Četvrtog bataljona. Neprijatelj se držao i u barakama kod bolnice, na koje su napadali bataljoni Treće sandžačke brigade. Jedan vod naše Druge čete kolektivno je uzeo na nišan prozore žandarmerijske kasarne i tukao po njima. Vidjeli smo Bašajkovac, džamiju, Atlagića tabiju, Vejs-kulu i toranj samostana Gorica. Međutim, od kuće Mitrovića mogli smo da vidimo samo krov.

U hotel se vratila kombinovana patrola koja je pošla na zadatak u svitanje. Povela je nekoliko zarobljenih vojnika, natovarenih hranom. Bio je to tek ispečen hljeb, još vruć, zatim pečena prasad, pa šećer u kockama. Ta hrana dobro nam je došla, isto kao one bombe sa slagališta. Obezbijedili smo pristojan doručak skoro za dvije čete. Nadali smo se da ćemo sve to pojesti natenane... Jeli smo na smjenu, polako.

Ali hrana kao da nije htjela u usta. Premoreni smo bili, valjda. A možda je bila kriva i ona prokleta malina. Žeđ nas je morila, a ne glad.

Patrola Druge čete dovela je pred hotel nekakvog civila. On je objasnio da je bio u stožeru, ali da nije bio »važan«.

Već se bližilo pet sati. Grmljavina topova na Prologu čula se sve jače. Da li to Italijani napreduju? Na prilazima gradu, na sektoru Prvog i Trećeg bataljona, začuje se prvo po koji rafal, a onda vatra postaje sve gušća. Isto se dešava i na sektoru Četvrtog bataljona, koji je već ovladao stočnom stanicom i sada prilazi žandarmerijskoj stanici. Naš izvještaj da ostajemo u gradu nije ostao bez efekta. Komandant bataljona, Radovan Vukanović, obavijestio je odmah štab brigade i komandante susjednih bataljona i insistirao da se nastavi borba. Dok smo klicali i pjevali, još prije pet časova, ispod Tabije, sa sjeveroistoka, začuo se prodorni glas Pera Ćetkovića, komandanta Prvog bataljona:

— Držite se hrabro, Crnogorci, idemo vam u pomoć!

A odmah zatim, već jasnije, začuo se njegov poziv na juriš:

— Naprijed proleteri, naprijed sokolovi! U Livnu su naši!

Svakom borcu bio je drag taj poklič hrabrog komandanta. To je bio znak da naši bataljoni znaju da smo u gradu. To je značilo da nijesmo sami. Mi smo uvijek voljeli da ratujemo rame uz rame jedni sa drugima. Biti sam, znači uzdati se samo u sebe. A osjećati lijevo i desno druga ili jedinicu, znači imati podršku. Zeko Vojvodić zamjenik komandanta našeg bataljona, probio se u grad i obavijestio nas da je i štab operacije naredio da se napad nastavi i dovrši . . .

Tačno u pet časova jedna četa Prvog bataljona stigla je do džamije, gdje se sastala sa dijelovima našeg bataljona. U isto vrijeme nastala je paklena vatra na svim prilazima gradu. U jednom naletu slomljen je otpor neprijatelja na posljednjim utvrđenjima. I Treći bataljon, poslije zauzimanja manastira i fabrike ce-

menta, glavnim drumom, izbio je u centar grada. Ostale su nezauzete još kasarne na sektoru Treće sandžačke i žandarmerijska kasarna na sektoru Četvrtog bataljona, kao i kuća Mitrovića, najjače neprijateljsko uporište. Moglo je biti nešto poslije šest časova 5. jula kada su borci Prvog, Drugog, Trećeg i Četvrtog bataljona Prve proleterske brigade, koji su se sreli u centru, zaigrali kolo...

Ali bitka za Livno nije bila završena. Žandari su još davali žilav otpor Kraljevčanima. U kasarnama kod bolnice nalazila se čitava jedna satnija, pod komandom ustaških oficira. Prilaz kasarnama bio je vrlo nezgodan — preko gole kose. Iz kuće Mitrovića neprekidno su tukli bacačima po gradu i nanosili nam žrtve.

Kragujevčani su oko pet časova uspjeli da savladaju otpor ustaša u manastiru Gorici. To je, poslije zauzimanja fabrike cementa, značilo da je odbrana grada sa istočne strane faktički likvidirana. Sa četama Trećeg bataljona išao je i štab Prve proleterske. Uvijek su članovi štaba bili neposredno sa jedinicama. I dok je Četvrti bataljon još vodio borbu za žandarmerijsku kasarnu, a Prvi bataljon Treće sandžačke za kasarne oko bolnice, komandant brigade stigao je u grad u kojem se nalazio Drugi bataljon.

U žandarmerijskoj kasarni bilo se utvrdilo oko četrdeset žandara, ustaša i pripadnika ustaške milicije. Prilaz zgradi bio je veoma težak. Iako su puškomitraljesci stalno obasipali vatrom prozore kasarne, a dijelovi Drugog bataljona držali pod vatrom jedan njen dio, borci nijesu mogli da priđu, jer je neprijatelj uporno tukao čistinu koju su morali preći. Tada su se javili dobrovoljci — bombaši, koji su pošli preko ograda i dvorišta. Oni su se prebacili preko ulice i pod jakom zaštitnom vatrom došli do kuća preko puta žandarmerijske stanice. Izišli su na ulicu, tukli zgradu, ubacivali bombe kroz prozore. Neprijatelj je odgovorio takođe bacanjem bombi na ulicu. Bombaši su izazvali požar ubacivši kante sa petrolejom, ali je odbrana uspjela da ga ugasi. Najzad, kad su borci koji su se približili zgradi uzeli na nišan komandanta milicije,

ovaj je bio prinuđen da digne ruke uvis i da izda naređenje da se obustavi vatra. Tako je oko deset časova likvidirano jedno od posljednjih uporišta u gradu. Uskoro zatim jedan bataljon Treće sandžačke brigade uspio je da likvidira »barake« u kojima se nalazila jedna satnija. Sandžaklije su imale i žrtava. Između ostalih, u toku borbi za kasarne poginuo je i komandant bataljona, Momo Pucarević.

Dok su likvidirana posljednja uporišta u gradu, jeka topova na Dinari nije prestajala. Tek oko podne, kad je u Livnu ostalo samo jedno neprijateljsko uporište, kuća Mitrovića, prestala je grmljavina na Prologu.

Drugi bataljon, koji je bio u gradu od jedanaest časova prošle noći, već poslije pet sati srio se prvo sa dijelovima Prvog, a zatim Trećeg i Četvrtog bataljona. Osjetili smo neizmjernu radost u tom susretu. Nekako smo shvatili da nijednog trenutka nijesmo bili sami, ali smo ipak bili srećni kad smo jedni drugima mogli da čestitamo na pobjedi. Osjećali smo se jačima kada su pored nas naši drugovi, naši »rođaci«. Naše »rođaštvo« — prisno drugarstvo između sinova Srbije i Crne Gore — niklo je iz osjećanja bratske ljubavi, u zajedničkoj borbi, u kojoj smo postali braća — i po oružju. Saznanje da se jedan bataljon brigade već nalazi unutra, predstavljalo je za svakog našeg druga iz bataljona na prilazima grada, obavezu da juriša kao nikad do tada. I svi ti borci, naši ratni drugovi, jurišali su bez obzira na rafale i bombe kojima je neprijatelj htio da spriječi njihov prodor.

Dok su bataljoni Prve proleterske i Treće sandžačke vodili borbu za Livno, Druga proleterska brigada, neprekidnim jurišima, onemogućila je sve pokušaje neprijatelja — Francetićevih »crnih legija« i zloglasnih kupreških ustaša — da se probiju ka Livnu i pruže pomoć opkoljenom garnizonu.

Do podne je likvidirana i kasarna kod bolnice. Čitavo Livno, izuzev uporišta u kući Mitrovića, bilo je slobodno. Nešto poslije podne, jedna četa Drugog bataljona dobila je zadatak da zatvori zapadni pravac

prema kući Mitrovića. Da bi se stiglo do bolnice, trebalo je ići preko brisanog prostora, koji su ustaše kontrolisale iz kuće Mitrovića. Jedini zaklon bio je jedan zidić, visok dvadesetak santimetara. Puzeći kroz korov i nečistoću, borci su, bez žrtava, uspjeli da se domognu prostora oko bolnice, koja je bila opasana velikim zidom.

Za to vrijeme jedna četa Drugog i jedna četa Trećeg bataljona napravile su polukrug oko kuće Mitrovića, sa istočne strane. Kuća je bila potpuno blokirana. Ostalo je da se pristupi likvidaciji. To nije bio lak zadatak. Oko kuće je bio visok zid, a unutra, u dvorištu, bili su izgrađeni bunkeri. Sama zgrada predstavljala je pravu tvrđavu. Uoči 6. avgusta, trebalo je da se na kuću izvrši juriš i da se likvidira bombama. Međutim, dok se Druga četa Drugog bataljona prikupljala, među borce je pala minobacačka granata i ranila jedanaest drugova, od kojih su dvojica podlegla ranama.

Da se ne bi pretrpjeli veliki gubici, riješeno je da se kuća tuče iz teškog oruđa, te je u toku 6. avgusta dovučena haubica iz Glamoča. Dejstvo haubice u toku noći nije bilo efikasno. Sem toga, iz kuće Mitrovica nanijeli su gubitke posadi haubice i jednoj četi Drugog bataljona. Zato se čekao dan. U toku čitave noći između 6. i 7. avgusta bili smo budni: ustaše mogu pokušati da se probiju ka Livanjskom polju, iako nije bilo izgleda da se spasu.

Bolje je da ih držimo pod opsadom. Tako nas zatiče dan, 7. avgust. Posada priprema haubicu za dejstvo. Paljba počinje. Jedan, dva, tri... Opaljeno je svega pet granata, koje pogađaju direktno prednji dio zgrade. Granate probijaju zid i eksplodiraju unutra. Oko osam časova, poslije pete granate, na kući se ističe bijela zastava. Kad su bili prepolovljeni, kad su vidjeli da im niotkud nema spasa, odlučili su da kapituliraju. Vjerovatno su računali da će neko od njih preživjeti, ako se predaju.

Kapija se otvara, i blijede, preplašene ustaše, svrstane u redove, izlaze sa rukama uvis. Sreću ih dijelovi Drugog i Četvrtog bataljona i vode u štab brigade,

gdje već zasijeda ratni vojni sud. Među ustašama je poznati zločinac Vodopija, član Pavelićeve tjelesne garde, zatim major Jorga, i mnogi drugi . . .

Livno je slobodno. Bitka je završena. Gradom pod Bašajkovcem odjekuje pjesma njegovih oslobodilaca.

Tek sada možemo da sumiramo rezultate borbe koja traje već tri dana. U kući Mitrovića zarobljeno je dvije stotine ustaša i ustaških funkcionera i osam Nijemaca. U zgradi se nalazilo oko četiri hiljade kilograma eksploziva. Ustaše su namjeravale da, ako im ne bude izlaza, zapale eksploziv i tako dignu jedan dio grada u vazduh. Ipak, bilo im je žao svojih života, a i mi ih preduhitrili.

U borbama za Livno zarobljeno je ukupno oko četiri stotine domobrana, dvije stotine pedeset ustaša i pripadnika ustaške milicije i osam Nijemaca. Ubijeno je oko sto pedeset neprijateljskih vojnika. Zaplijenjeno je: šest stotina pušaka, četrnaest puškomitraljeza, četiri teška mitraljeza i dva bacača. U manastiru Gorici, koji je zauzet u pet ujutru, gvardijan manastira bio se sakrio na tavan, pa je pronađen tek 6. avgusta prije podne. I on je vjerovao da će ih neko spasti, ali čudo se nije desilo. Sada skrštenih ruku šeta po samostanu i gleda kako naši saslušavaju ustaške zlikovce.

Poslije oslobođenja Livna, polovinom avgusta 1942, Drugi bataljon Prve proleterske brigade postavio se na liniji Lovreć — Studenci — Imotski, na putu koji spaja Zadvarje sa Imotskim, preko Studenaca. Bataljon je zatvarao pristup neprijatelja slobodnoj teritoriji, koja se širila od Studenaca i Imotskog prema Livnu i dalje, prema Krajini. Na desnom krilu, na drumu prema Cisti, nalazio se jedan bataljon Srednjedalmatinskog odreda.

Italijani su, uz pomoć ustaša, pokušavali da nas potisnu i da prodru prema slobodnoj teritoriji. Pošto nijesu uspjeli da to postignu malim snagama, pripremili su veliku ofanzivu. Od Splita je pošla dobro opremljena kolona, sa tenkovima i bornim kolima i sa nekoliko diviziona brdske i teške artiljerije. Moglo je biti dva bataljona vojske. Od Imotskog je, prema Posušju, krenuo jedan bataljon ustaša. Bili su to oprobani zli-

kovci iz Pavelićeve škole, ustaše iz Imotskog i Ljubuškog. A mi smo cio ovaj prostor obezbjeđivali samo jednim bataljonom. I taj bataljon bio se razvukao od sela u neposrednoj blizini Imotskog sve do Lovreća, iznad Zadvarja.

Skoro cijela četa bataljona bila je angažovana u izviđanjima i za održavanje veze sa drugim bataljonima Prve proleterske.

Do glavnog napada Italijana čarke su bile svakodnevne. Ali nijesu bile ni zamorne ni opasne. Veliki dio vremena provodili smo u obuci i odmaranju i u radu sa stanovništvom ovog kraja, gdje se osjećao dosta jak uticaj ustaša. Ipak, naš rad nije bio uzaludan.

U isto vrijeme ispitivali smo teren. Bilo nam je drago da se u desetinama ili jačim grupama spuštamo prema selima oko Imotskog. Južno sunce, smokve i vinogradi podsjećali su nas na rodni kraj, koji smo ostavili prije više od godinu dana.

Daleko preko Imotskog blata, na Biokovu, dalmatinski partizani vodili su teške borbe sa jakim italijanskim snagama. Nama su bili dragi ti bučni, prepranuli južnjaci, junaci sa Mosora, Kozjaka i Biokova, koji su tako uporno i hrabro branili sivi dalmatinski krš i plave vode našeg Jadrana. Pritisak naših jedinica na Italijane s ove strane mnogo im je olakšavao položaj. Bili smo spremni da podnesemo krajnje napore, da bismo im pomogli.

Pozadi, iza nas, pružala se slobodna teritorija. Tamo je bio Vrhovni štab i naši ranjenici. Intenzivno se radilo na organizovanju i učvršćivanju narodne vlasti. Svi naši borci bili su svjesni zadatka koji im je postavljen: da tu teritoriju brane i odbrane.

Nalazili smo se u Vinici. Sunce se već naslanjalo na visove biokovskih gora, kad je stigao kurir iz štaba bataljona. Naređenje koje je stiglo komandir je pročitao skoro glasno. U njemu je komandant bataljona upozoravao na pokret jedne veće jedinice ustaša. Naređivao je da četa postavi zasjedu, da napadne i razbije neprijatelja i da ga, po mogućstvu, zarobi i uništi.

Kad je naređenje saopšteno, borci su se pogledali. Bio je to stil naređivanja, i ratovanja, našeg komandanta.

Nekoliko trenutaka vladala je tišina. Svi smo znali i osjećali, kao i uvijek, da se zadatak mora izvršiti. A da li ćemo moći? Sa ustašama, pa i sa »crnom legijom« Francetića, imali smo do sada dosta sukoba. Nijesmo ih potcjenjivali, ali ih se nijesmo ni bojali. Ipak, s obzirom na karakter zadatka, malo je smetao brojni odnos. Kako ćemo ih opkoliti? Da su to bili Italijani, s njima bismo sigurno lako svršili ...

Tišinu je prekinuo komandir. Pogledao je političkog komesara, hitrim pokretom skinuo s glave titovku i udario njome po koljenu. I rekao kratko:

— Ajdemo da uništavamo!

Poznavali smo taj gest našeg komandira. To što je sad rekao značilo je:

— Zadatak je, pogovora nema. Moramo se oprobati, pa kako ispadne.

Nikoga od nas nije ni začudila ni zbunila takva odluka.

Četa maršuje kroz toplu, tihu ljetnu noć. Čuje se pokatkad udarac porcije o kundak ili bombu, ili tiha psovka borca koji se spotakao o kamen. Svuda okolo popci uporno pjevaju svoju noćnu pjesmu. Po koji cvrčak, probuđen batom koraka, sanjivo se umiješa u ovu jedinstvenu melodiju, pa brzo zaćuti. A četa maršuje uzanim puteljkom između kamenjara. Brzo, skoro usiljenim maršom, koliko to mrak dozvoljava.

Pravac kretanja je u međuvremenu promijenjen. Stigao je drugi kurir i donio naređenje da se odmah ide u pomoć glavnini bataljona.

Ustaše su se u međuvremenu sukobile sa Šestim bataljonom, koji ih je u žestokim borbama razbio i natjerao u bjekstvo. Prema Aržanu italijanska kolona vrši sve jači pritisak. A treba da se zadrži po svaku cijenu!

— Da li ćemo uspjeti?

— A slobodna teritorija? A ranjenici?

Pa zar je to prvi put da ratujemo u ovakvom odnosu snaga? Nije, svakako.

Sigurno ćemo ih zadržati. I razbiti!

U polumraku, u svitanje, prepoznajemo ozbiljni, pomalo namrgođeni lik komandanta bataljona. O zadatku govori poluglasno, ali svima. I na kraju:

— ... Nije to ništa, rastjeraćemo mi njih.

Dobili smo obavještenje o dosadašnjim borbama sa Italijanima, koje je vodila Treća četa.

Treća četa stigla je u Lovreć i Mrnjavce 15. avgusta. U prvim borbama zarobila je nekoliko »oružnika« i zaplijenila jedan civilni automobil, koji je išao od Imotskog prema Splitu. Pred mrak, 17. avgusta, dijelove Drugog bataljona počela je da tuče italijanska artiljerija od Zadvarja. U zoru, 18. avgusta, četa je zauzela položaj iznad Lovreća. U ranim jutarnjim časovima italijanska motorizovana kolona, sa tenkovima na čelu, natjerala je naše dijelove da se povuku do sela Mrnjavci. Italijanska kolona išla je oprezno i zadržala se pred Mrnjavcima. Tek 20. avgusta četa je stupila u borbu sa italijanskim motorizovanim bataljonom. Zauzela je dva brežuljka lijevo i desno od ceste — lijevo je bio jedan, a desno dva voda. Cesta je bila prekopana i prezidana. Tenkovi su uzalud pokušavali da pređu barikade. Neprijateljska pješadija, koja je nastupala iza tenkova, dočekana je na bliskom odstojanju. Razvila se borba između tridesetak boraca Prve proleterske brigade i nekoliko stotina Italijana sa tenkovima, artiljerijom i bacačima. Poslije nekoliko časova borbe Italijani su natjerani u bjekstvo. Prema procjeni, na bojištu je ostalo oko osamdeset mrtvih neprijateljskih vojnika.

Pred veče, istoga dana, neprijatelj je, valjda postiđen, obnovio napad. Četa je u međuvremenu dobila zadatak da se povuče i postavi na boljim položajima. Druga linija odbrane organizovana je u Studencima. Po naređenju štaba bataljona, već su bili pristigli i dijelovi Druge čete. Cesta je i ovdje pregrađena, a duž druma su postavljene zasjede. Šumovitim kosama, koje se dižu s jedne i s druge strane druma, nastupali su alpinci. Njihovo nastupanje praćeno je, po običaju,

jakom artiljerijskom i minobacačkom vatrom. Tukli su vrlo precizno, ali je borce Drugog bataljona štitio kamenjar. U isto vrijeme drumom je nastupala tenkovska kolona, uporno nastojeći da se probije preko postavljenih barikada. Negdje pred mrak stiglo je naređenje komandanta bataljona da se dijelovi bataljona povlače pod borbom do sljedećeg položaja, iznad Studenaca. Prije povlačenja jedna četa je izvršila juriš, podržavan iz svih automatskih oruđa. To je unijelo zabunu u neprijateljske redove i usporilo njihovo napredovanje. Borci su se morali povlačiti preko brisanog prostora, koji je tukla neprijateljska artiljerija.

Tako su, usljed jakog pritiska, Studenci, napušteni. Razbiješnjeni gubicima koje su pretrpjeli i otporom na koji su naišli, Italijani su u Studencima zapalili školu. Zatim je nastalo zatišje. Tek sjutradan su nastavili nastupanje. Organizovani su novi položaji na kosama između Studenaca i Aržana. Narod je pomagao proleterima. Seljaci su na nekoliko mjesta raskopali cestu, da bi usporili napredovanje motorizacije. Na desnom krilu Drugog bataljona 21. avgusta ujutru čula se borba. Jedna italijanska kolona nastupala je starim drumom od Ciste prema Aržanu. Sa tom kolonom sukobio se jedan dalmatinski partizanski bataljon. Kad su se prvi tenkovi i pješadija pojavili pod kosom koja dijeli Aržano od Studenaca, borci Drugog bataljona otvorili su žestoku vatru po neprijateljskoj pješadiji. Ipak, neprijatelj je nastupao ka našim položajima koji su dominirali, pa je komandant naredio da se dijelovi bataljona povlače. Još jednom su borci Drugog bataljona organizovali nove položaje u visini samog Aržana. Da bi se domogli Aržana, Italijani su koncentričnom vatrom iz teških oruđa, naročito iz teških bacača, osuli uraganskom vatrom po našim položajima. Istog dana po podne bataljon se povukao na položaje iznad Aržana. Na njima je proveo 22. avgust, trpeći vatru italijanskih topova, bacača i avijacije ...

Italijanske kolone ušle su u Aržano. Na kosama iznad Aržana, prema Livnu, proleteri čvrsto drže položaje. Dijeli nas svega kilometar u vazdušnoj liniji od

italijanskih baterija. Zato ih bez teškoće tučemo iz teških mitraljeza. I naš bacač, kojim tako vješto rukuje Duško Popović, neprestano gađa u dolinu.

Kakav li ih to vojskovođa vodi, kad ih je uvalio u ovu rupu?! Nadomak naših cijevi! A možda njihov komandant već šalje izvještaj svojim starješinama, pa se i do Rima čulo, da je razbio proletere i da maršuje na Livno. A komandant proleterskog bataljona, Radovan, mirno šeta livadicom iza mitraljeskih gnijezda i hladnokrvno, uz smiješak, ponavlja ko zna po koji put:

— ... Nije to ništa. Sprašićemo mi njih kao i uvijek. Odavde će grdni nazad!

Put koji od Aržana vodi prema Livnu prekopan je i miniran. Na glavicama oko druma postavljeni su dvanaest puškomitraljeza, teški mitraljez i bacač. Otprilike jedna četa boraca nalazi se na položaju. Naša, Prva četa, odmara se neposredno iza položaja, u mrtvom uglu. Dok ležimo, slušamo fijukanje granata i bombi koje nam šalju »savoje«. Italijani tuku glavicu direktnim pogocima, ali granate često prebacuju, vara ih vrh glavice. I avionske bombe često »skliznu« sa cilja i eksplodiraju daleko iza nas. Granate se razbijaju o kamenje, komadi zviždе iznad nas. Mi ležimo po ivici jedne njivice, bivšeg krompirišta. Po koji borac, po svom nahođenju, iziđe i osmatra Italijane. Oni se muvaju između kuća, putanjama oko crkve, kod koje se nalazi jedna baterija haubica. Kad zaprašte meci iz naših mitraljeza, svi se sakriju kao da su u jamu propali. Ne bi se reklo da se pripremaju za napad. Jedino se jedan tenk ponekad približi podnožju glavice, pa se i on vrati poljem ka selu.

Nas pomalo ljuti ovo drijemanje u krompirištu. Valjda će već jednom da se krene u napad! Kad se napada, čovjek nekako lakše podnosi ovo fijukanje granata, upravo ga i ne opaža. I ne osjeća se bespomoćnim. A italijanski fašisti zaista nemilice troše municiju, rasipaju je po vrućem kamenjaru. Već je teško razlikovati komađe odvaljenog kamenja od ohlađenih dijelova granata.

Među borcima, pored ivice u jarku, leži i Vaso, poznat u četi kao previše oprezan. Kad izviđa »sumnjive« terene, on vješto puže, kao da je srastao sa zemljom. Oko mu je tada bistro, a uho bilježi i najslabiji šum. Uvijek voli da zna gdje je neprijatelj, »da ne bi bilo iznenađenja«. I sada, čim iznad nas počnu da fijuču komadi rasprslih granata, Vaso vješto pripije lice uz prašnjavo dno jarka. Kad eksplozije prestanu, podižemo glave i pogledamo se. I gotovo uvijek, kao po komandi, upućujemo poglede prema Vasu. A on oprezno podiže glavu, pogleda ispod oka, skoro žmireći, pa kaže:

— Mnogo, bre, imaju ovoga, a?

Mnogo, zaista, Vaso je jedva dovršio rečenicu, a već nailazi nova »partija«. Neko iz dosade broji: »... Pedeset šest, pedeset sedam ... osam, devet ...« — pa se izgubi, ne može sve da ih prati, jer u isto vrijeme eksplodira po nekoliko granata. Sada se Vaso ne čuje. Umirio se. Kad prasnu nova eksplozija, neko baci oveći kamen na njegova leđa. Udarac je bio dosta jak, jer je Vaso vikom skrenuo na sebe pažnju čitave čete. Skoro jauče:

— Drugovi, pomozite, ranjen sam! Bolničarka! Gdje je bolničarka?!

Sada rukom traži ranu na leđima, pa onda gleda dlan. Da li je zaista ranjen, kad nema krvi?

Jedan drug pritrči.

— Gdje si ranjen, jadni Vaso, srećna ti rana?!

A Vaso je još u nedoumici.

— Ma, jesam ranjen, drugovi, ovako me lupilo — i rukom pokazuje gdje je otprilike dobio udarac. Ostali ćute, kao pomrli.

— De, podigni bluzu, da vidimo gdje si ranjen — kaže Časlav Božović, pomoćnik komesara čete.

Tada provali smijeh i razleže se dočićem. Tek tada Vaso shvati da je neko napravio šalu.

Naglo je ustao i zakoračio kao da hoće da pođe. Ali nije mogao da krene. Niti da opsuje, po običaju. Samo se okrenuo pomoćniku komesara i procijedio kroz zube:

— E, komesaru, platićeš ti meni ovo!

Granate ponovo fijuču, ali ih niko ne sluša. I bombe eksplodiraju, i eksplozija tone u užareni podnevni zrak koji treperi iznad bijelog dalmatinskog kamena. I Vaso stoji, kao da nema smjelosti da ponovo zabije glavu u jarak. Najzad mu neko pokaza kamen kojim je »ranjen«.

— Da, da, — kaže on već mirnije — tako mi boga i nije mali, dobro me lupilo.

Umirio se i ponovo zauzeo svoje mjesto. Ali nije zaboravio da još jednom pripriјeti »svome komesaru«. Na kraju se i sam smijao i počeo da broji eksplozije granata koje su i dalje zasipale glavicu.

Naš noćni napad, izveden uz dejstvo svih automatskih oruđa, pokolebao je Italijane. Trebalo je samo da svane jutro, 23. avgust, pa da se napad pretvori u nezadrživi juriš. On je otpočeo poslije dejstva našeg minobacača i paklene mitraljeske vatre po italijanskim položajima. Ovoga puta u njemu je učestvovao cijeli bataljon. Na desnom krilu nalazio se jedan bataljon Dalmatinaca.

Bili su to oni isti — ili njihovi drugovi iz istog odreda — koji su sadejstvovali sa nama u borbi za oslobođenje Livna. Tada su oni na Dinari, kod Prologa, razbili italijansku kolonu koja je, sa šesnaest tenkova, bila krenula u pomoć livanjskom garnizonu. Bili su to već prekaljeni ratnici. U besprijekornom streljačkom stroju, razvijenom u vidu lepeze, jurili su preko polja u pravcu italijanskih položaja, dok su Italijani bježali uz glavice, prema Studencima i Cisti.

Trebalo je da u napadu učestvuju još jedan ili dva bataljona naše brigade, ali su bili isuviše daleko da bi stigli na vrijeme. Italijanska grupacija, koja se bila koncentrisala u Aržanu, nije mogla da odoli našem pritisku. Poslije sat-dva borbe njihova odbrana je probijena. Haubički divizion pobjegao je starim drumom od Aržana prema Cisti. Glavnina snaga, međutim, pošla je glavnim drumom, prema Studencima.

Jedina ozbiljnija prepreka za nas je italijanski tenk. Vršlja cestom i neprestano tuče brisani prostor

kojim nastupamo. Ali smo i njemu doskočili. Lijevom i desnom stranom druma, kroz drače i kamenjar, jurimo ka brdu. Italijani bacaju sve što im smeta pri bježanju. Najprije rance, pa torbice sa municijom, zatim uvijače. I, najzad, puške i kape... Dok smo jurili, sjetio sam se jedne legende o porazu Turaka u brdima oko Podgorice, negdje pred kraj prošlog vijeka. Navodno, jedan jedini živi Turčin stigao je tada u Podgoricu i pričao kako je neko, dok je on bježao kroz šumu, neprekidno vikao »drž, drž«, i u isto vrijeme ga hvatao za čalmu, tako da je na kraju ostao bez nje. U stvari, bili su to cvrčci, koji su pjevali po ljetnoj žezi. A »ruke« koje su ga hvatale bile su — drače. I ovima, crnokošuljašima, desilo se isto. Samo, da li će oni, oko sredine dvadesetog vijeka, imati dovoljno mašte da u nju obuku svoj strah, koji sad izražavaju kuknjavom: »Mama mia«!

I mi smo, u jurnjavi niz kosu, izderali obuću. Oštar je dalmatinski kamen, na njemu se đonovi cijepaju kao da su od hartije... Vodnik i još jedan drug, po naređenju komandira, svraćaju u prve kuće da kupe jedan ili dva para opanaka za one koji su ostali skoro bosi. Pregrupisali smo se iznad seoskih kuća, u namjeri da prema uputstvima komandanta napravimo zahvat. Odjednom iza jednog zidića, udaljenog četiri stotine metara, iskoči zec. Vjerovatno ga je pucnjava istjerala s loga. Božo, komandir, nanišani i obori ga prvim metkom. Dobar komandir, i dobar strijelac. No Italijani su brži i od ovog nesrećnog zeca, koji je sam kriv za svoju smrt...

Tenk se i dalje mota cestom i neprekidno sije užareno zrnevlje po kamenjaru. Ali ne može da nas »dohvati«, jer idemo mrtvim uglom. Sa Studenaca tuče artiljerija, biju minobacači. Geler od jedne bacačke mine dohvati Radovana po ruci. Nije opasno, ali su morali da ga previju.

Žao nam je, ali on, kao da se ništa nije dogodilo, nastavlja da rukovodi jurišem. I opet kaže:

— Nije to ništa...

Granate eksplodiraju daleko iza nas, tamo u rupi, pa čak i po položajima sa kojih smo sišli prije više od jednog sata. Ne mogu oni da shvate da mi tako jurimo. I dok vrše korekturu gađanja, mi izbijamo na kotu 776, s obje strane druma. Imamo šta vidjeti.

Na kojih stotinak metara ispod nas, na dnu zadnje krivine druma koji se spušta prema Studencima, italijanski vojnici stoje u gomili. Prikupljaju se. Ala su glupi, mislimo. Pa zar te njihove vojskovođe ne mogu da procijene da ćemo mi izbiti na glavicu i zajašiti im na vrat! Ima nas petnaestak sa jednim puškomitraljezom, ostalo puške. Privlačimo se oprezno, kroz šumu, do samog nagiba kose, povrh nekih litica. Onda ospemo paljbu. Gomila se uskomeša, kao nadimljeni roj pčela, i rasu po njivicama i šumarcima. Čujemo kako brekću motori, ali se vojnici ne usuđuju da uskoče u kamione. A ni šoferi, »junačine«, ne čekaju, već sa praznim vozilima zamiču ka Studencima. Razbijenoj vojsci pruža pomoć brdska baterija sa Studenaca. Desetine granata ospu oko nas. Poredali smo se ivicom stijene, pa nas prebacuju. Iako su majstori, ne mogu da »uđepu« granate na samu ivicu grebena. Za haubičkim divizionom na starom drumu ka Cisti jure Dalmatinci, ali ne mogu da im presijeku odstupnicu. Nijesmo krivi: bilo nas je malo da bismo mogli izvršiti zaokruživanje. A šteta je, sve smo ih mogli pohvatati. U svakom slučaju — dobili su dobru lekciju.

Na kotu pristižu grupe boraca iz svih četa, ali ne mogu do nas, jer je ispred njih artiljerija napravila baraž. Vodnik iz Prve čete drži u ruci opanke i doziva jednog od nas, koji je ostao bos. Kad se ovaj okrene da pođe po opanke, eksplodira granata, dim obavija vodnika i opanke. Čim se dim podigao, vodnik ustaje između dva kamena, a u ruci mu samo jedan opanak. Onaj drugi odletio, usljed eksplozije. Ali smo ga kasnije našli, i drug se obuo.

— Smiješno ovo ratovanje — veli neko.

Na kosu stiže i komandant bataljona, dobro raspoložen, iako je ranjen. Sa Studenaca više ne gađaju. I baterija je »odmaglila« prema Splitu.

U jednoj uvali iznad Studenaca sastali smo se sa Dalmatincima. Dok se prikupljamo, na Biokovu neprekidno tutnji. Artiljerijska i minobacačka vatra ne prestaju od jutros. Vjerovatno i Biokovci sada broje italijanske raspukle granate, koje Musolinijevi vojnici uzaludno rasiplju po neosvojenom dalmatinskom kršu. A sjutra će se tim ohlađenim komadima igrati dalmatinska djeca. Ili ćemo ih sakupljati da od njih lijemo mašine za naše fabrike . . .

* *
*

Poslije borbi na Aržanu i Studencima, bataljoni Prve proleterske su krajem avgusta logorovali oko Livna. Naš Drugi bataljon nalazio se na području sela Pothuma i Vržerala.

U jedinicama je vrilo kao u košnici. Izjutra vojne vježbe, politički časovi, po podne predavanja i konferencije, spremanje programa za priredbe po selima. U slobodnim časovima, u razgovoru, spontano se nastavljala priča o utiscima iz posljednjih borbi sa Italijanima. Mnogo se govorilo o Dalmaciji. Deset dana borbi i rada vezivalo je naše uspomene za Aržano i Studence, Lovreć, i Zadvarje. I za oštri dalmatinski kamen, preko kojega su se u bijegu spoticali italijanski fašisti.

Bilo je i časova odmora, zabave i šale. Diskutujemo tako o ideološkom uzdizanju. U proradi istorije SKP (b) stalno smo se spoticali na četvrtoj glavi. Proradimo jednu, pa drugu, pa onda nastane diskusija da li je solidno obrađen materijal treće. Bilo bi vrijeme da se pređe na četvrtu, koja je bila najteža. A onda se prisjetimo: ipak treću nijesmo proradili kako treba . . . Najzad i to savladamo i prelazimo, svečano, na četvrtu. Oni pismeniji, školovaniji, nekako shvataju, ali se isuviše diskutuje. Oni kojima »teorija« teže ide, počnu da gunđaju:

— Nama je to teško, treba ponoviti staro . . .

I tako nikako naprijed. Jednog dana dolazi u bataljon jedna drugarica iz štaba brigade.

— Krajnje je vrijeme — veli — da se krene dalje. Vi se stalno vrtite oko istog: morate savlađati i četvrtu glavu, pa ići dalje. Program se mora ispuniti.

Mi to znamo: mi smo proleteri, ispunjavamo svaki zadatak, ako možemo, a ovo nije teže i opasnije od bunkera. Ali, ipak!

Jedan drug, šaljivčina, upita:

— Molim vas, drugarice, a da li se može ratovati bez te četvrte glave? Umori me to, prosto me pojede živoga!

Sad se i drugarica zbuni.

— Može se ratovati — odgovara ona ozbiljno — ali ipak, vi ste proleteri, morate i ovo znati. To jača revolucionarnu svijest.

Drugarica je učena, mi to znamo. Ali nam se čini kao da prijeti: drži se isuviše daleko od nas, a mi to ne volimo.

— Dobro, — kaže drug — razumijem. Pokušaću da shvatim... I tako, po nalogu, i po potrebi, odlučujemo da solidno proradimo četvrtu glavu... Da li smo je proradili — teško je reći!

Duško je došao iz Grahovskog bataljona. Bila je to prva popuna. Krupan, snažan momak, koji je već bio »omirisao« barut. U SKOJ je primljen u Grahovskom bataljonu. Stigao je poslije oslobođenja Livna. Jeli smo skromno. Mesa nije bilo u dovoljnoj količini. A Duško je, tamo oko Grahova, naučio da se dobro hrani. Toga dana bili smo tek ručali. Odmarali smo se u hladu nekih šljiva. Duško je ležao na leđima, sa rukama pod glavom. Mi smo o nečemu diskutovali, i to dosta živo i bučno. A Duško je ćutao. Odjednom reče:

— E, da je mesa!

Diskusija naglo prestane. Svi gledamo u njega.

— Šta si rekao? — pita Vuksan, komesar čete.

Duško osjeti da je na sebe privukao pažnju, i ne bi mu prijatno:

— Ma onako, došlo mi nešto... Mi smo naučili na meso...

— E, moj Duško, — kaže Radomir — i mi smo naučili... A mesa će biti, ako ti puška ne zataji.

Duško se pokazao kao dobar borac. Ali mu nijesmo zaboravili uzdah kod Livna... Kasnije je ćutao i kad je bio gladan: nije bilo zgodno da baš on o gladi govori...

Bilo je trenutaka kad dosade rasprave, a i politička i vojna obuka. Doduše, to su bili samo »trenuci«, ali ih je ipak bilo. Onda se mijenjao program: fudbal, šah, »mica« ili, jednostavno, šale i izležavanja. Tada smo nastojali da se »zaboravimo«, da odmorimo i dušu i tijelo. Pa čak da i mašti pustimo na volju.

A o čemu smo maštali tada, u avgustu 1942. godine, u hladovima jasena i brestova oko Livna? Jednostavno o tome — kako će izgledati sloboda za koju se borimo. Rat je bio krvav, a biće i još krvaviji. I ginuće se, nema sumnje, jer »ne može se osvojiti carstvo na divanu i čibuk pušeći«. Mi smo to dobro znali. Jedan po jedan ginuli su stari dobri drugovi... Maštali smo i o tome ko će šta, ako ostanemo živi, raditi poslije oslobođenja? Svako je birao profesiju za koju je imao ili volje ili smisla. Bilo je trezvenijih, koji su ostavljali da im »drugi odrede profesiju«, a oni će biti spremni da »služe za primjer i da slušaju«. Eto, i o tome primjeru se povela riječ.

— Da li će doći vrijeme kad ćemo moći da prestanemo da služimo za primjer?

To je značilo: da li ćemo, poslije svih ovih napora i odricanja, moći da se malo »odmorimo«. Ne, mi smo proleteri, nosimo srp i čekić na petokrakama, a i jezgro smo naše buduće Armije, te moramo da služimo za primjer. Dakle, svuda, na svakom zadatku, u svakom poslu, u ličnom držanju — uvijek smo morali biti spremni na odricanje. Ako nas šalju u druge jedinice, podvuku da treba mlađim borcima da služimo kao primjer hrabrosti, svjesnosti, skromnosti. Oni koji su to govorili znali su da i mi to znamo, ali je ipak trebalo još jednom podvući. Ako smo ulazili u nove krajeve, opet — primjer. Taj pojam »služenja za primjer« bio se toliko odomaćio među nama da smo ga smatrali nerazdvojivim od naše borbe i života. I tako,

mi smo željeli da to pitanje primjera razmotrimo u »svijetlu pobjede socijalizma«, kako smo govorili.

Jednom drugu, koji je bio nedavno došao u Prvu proletersku, nije bilo jasno da li će, poslije pobjede, imati pravo da se »ipak malo odmori«.

— Ipak, — govorio je — mi ćemo pobjedu izvojevati, poslije nas će doći mlađe generacije, koje će primiti na sebe dio tereta i napora koji mi nosimo.

Drago Matković, mlad, ali hladnokrvan po prirodi, i skroman, ne gledajući u njega, reče:

— Tada ćeš, mladiću, morati i njima da služiš za primjer, da im pokažeš na šta sve čovjek treba da bude spreman da bi doprinio pobjedi socijalizma. Jer oni, ti mladi ljudi koji dolaze, treba da se uče od tebe...

Dok se odmaramo kod Livna i dok nam misli lete niz sunčane ceste na kojima smo bombama presrijetali italijanske tenkove i haubice, odozdo, uz polje, izmiljela je kolona. Modrikasti užareni vazduh treperio je iznad nje i svojim bljeskom rasplinjavao ljudske figure. Znali smo da nije neprijatelj ali je jedna patrola, po dužnosti, upućena niz polje. Kolona se lagano približavala, pratili smo je dogledima. Na borcima smo uskoro primijetili puške i troroge kape.

»Dalmatinci!«

Naša patrola već je stigla do kolone.

— Ljube se! — kliknuo je komandant.

Te riječi bile su kao zapovijest: jurnuli smo prema drumu kojim su išli dalmatinski partizani. Dok smo se primicali putu, prijekom stazom, sav zadihan, dojurio je vođa patrole.

— Biokovci. Dolaze da popune Prvu proletersku — saopštio je.

Brzo smo izbili na put i pomiješali se. Stari, već prekaljeni proleteri, čija je slava grijala srca partizana sa Biokova i podizala mase na ustanak, sreli su Dalmatince sa toplom drugarskom ljubavlju.

— Vi ste proleteri... Prva proleterska...

Mladi komandir sa Biokova, preplanuo od južnog sunca i biokovskih vjetrova, lijep kao djevojka iz priče,

bojažljivo je izgovarao te riječi. Kao da je svakoj htio da odmjeri smisao, da ne pogriješi.

— Jes', drugovi, mi smo proleteri ... Ali i vi ste junaci. Čuli smo već dosta o vašim borbama. Fašisti se, izgleda, nimalo ne raduju susretu s vama.

Lica mladih partizana sa Biokova postala su još živahnija, vedrija.

Na njima se mogla pročitati misao:

— Pa i oni su obični ljudi, ti proslavljeni proleteri. Smatraju nas ravnima sebi ...

Osjećanje nije moglo da ostane u grudima, provalilo je u bujici riječi na usta mladog puškomitraljesca Bepa:

— Slušali smo mnogo o vama i na vašem primjeru pokretali u borbu naše drugove. Malo smo se pribojavali susreta sa vama, ipak. Vi ste junaci, već proslavljeni, pa ... može čovjek da bude i malo gord ... A kako nas toplo, drugarski primate ...

Dok je čovjek u borbi, dok neposredno ratuje, on zna jedino za mržnju prema neprijatelju. Ta mržnja ga tjera da ubija, i on može odlučno, bez zadržavanja, da korači preko leša poginulog druga, pa tek kasnije da se vrati i da ga, sa toplom drugarskom pažnjom, prenese na mjesto vječnog boravka. U času borbe svaka žrtva izaziva još veću mržnju, goni na strašniju osvetu. Nježnost i ljubav za trenutak zataje, kao da zamru. Ali kad borac za slobodu, u sjeni drveta, kroz tople i iskrene riječi svoga druga, upozna nove svjetove — grudi mu se nadimaju radošću i ponosom, a oči magle suzom radosnicom. Zagrljaji su skupi u ovakvom ratu, ali su zato topliji i značajniji.

Divno je bilo posmatrati dalmatinske borce kako su se raspričali kao djeca, jer su u borcima Prve proleterske osjetili svoje istinske drugove i braću.

Čitav sat smo razgovarali. Pričali smo im o našim borbama i pobjedama, zanimali se njihovim trorogim kapama, a oni, razdragani, sa ushićenjem su govorili o razbijanju fašističkih kolona, o jedinstvu naroda Dalmacije i o modrim vinogradima ispod Biokova.

— Čuli smo da su Crnogorci pobili more fašista. Junaci ste, kažu, vi Crnogorci. Srbijance mnogo hvale. Kažu da su to najvještiji borci u nas.

Govorio je to Ante iz Podgore, bivši mornar, koji je plovio okeanima, »ludi Ante« (zvali su ga tako zbog prevelike hrabrosti), nevješto skrivajući pogled, koji mu se nije odvajao od srpa i čekića na našim zvijezdama.

— A 'oćemo li i mi ponijet srp i čekić? — nije mogao odoljeti da ne upita.

— Pa vi ste ga već zaslužili svojom borbom... Čim dođete kod nas, razumije se.

— Pa dabome — osmjelio se mladi Makaranin — ni mi vam nismo na perju spavali za ovo vrijeme.

Radost je zahvatila Biokovce i spontano se prenijela na nas. Mi smo bili radosni što se ovi mladi, suncem opaljeni borci, dobro osjećaju u našoj sredini.

Zapjevali smo složno, glasno. Bila je to pjesma o radosnom susretu, pjesma o bratstvu, o borbi za slobodu. Ona otvara nove vidike, nosi u nove svjetove. Onda ide ispred prethodnice i utire put do bunkera.

Akordi pjesme zamrli su tek kad je mladi, crnooki komandant ustao i, izvinjavajući se, rekao da treba da krenu. Išli su u štab Prve proleterske, gdje će biti raspoređeni po bataljonima. Na rastanku svaki je izražavao želju da dođe u naš bataljon.

— Vi ste svi prijatni i veseli...

— I nisu nimalo gordi, ovi proleteri — kao za sebe je dodala jedna mlada djevojka, zvali su je Danka.

»Svejedno u koji bataljon, drugovi. I kod drugova Srbijanaca naići ćete na topao prijem. Naša ljubav i sloga jačaju kako jača mržnja prema neprijatelju. A za junaštvo, vidjećemo... Oprobaćemo se...«

*

Prva proleterska brigada, poslije borbi za Livno, Aržano, Posušje i oko Grahova, kreće preko Oštrelja u Petrovačko Polje. Bili su to posljednji dani septembra 1942. godine. Dok smo se sa Oštrelja spuštali prema Petrovačkom Polju, na Sanici i Bihaću vodile su se borbe. U prvim selima Petrovačkog Polja nestalo pra-

šnjivog druma kojim smo išli. Dočekali su nas sa zastrtim ćilimima i svježim planinskim cvijećem. Omladina, borci, narod — sve je izišlo da nas sretne. Nas proletere . . .

Stotine zagrljaja. Starice trče da nas poljube. Čvrst stisak ruke hrabrih ratnika Krajišnika. Idemo kao u bunilu, opijeni srećom . . . Srca su nam ispunjena radošću i ponosom.

Ima li veće nagrade za djelo koje činimo — od ovih srećnih, nasmijanih lica, od ovih toplih, iskrenih zagrljaja? Ovdje, sada, još jednom, osjećamo koliko je velik i odgovoran naš zadatak.

Nema riječi kojima možemo da izrazimo svoja osjećanja. Zato i ne govorimo, već pjevamo, i grlimo se. I u mislima svojim zavjet dajemo da ćemo se boriti za slobodu . . . Govori nam srce naroda, koje se otvorilo, koje pjeva kad bi moralo da plače, koje kuca za nas i za sve svoje borce. I naše srce snažno kuca za taj narod.

Zdravo, ponosna Krajino!

Za tebe, za tvoje njive i livade, za modre šume i voćnjake, za bijele marame tvojih kćeri, za tvoju hrabrost i toplinu, za mladost i borbenost — evo naših života!

Komesar bataljona ne može da nađe riječ. I zato komandant kaže: »Ako može da se umire po sto puta, za ovaj narod vrijedi toliko umirati«. To je odgovor proletera.

»Sinovi i kćeri Krajine! Borimo se za istu stvar: za našu i vašu slobodu. Evo nas, da se svrstamo u jedan stroj sa vama, da bijemo zajedno krvnika koji hoće da iščupa ovo plemenito srce, ogromno narodno srce koje plamti ljubavlju za slobodom . . .«

Borac, proleter, na svoju inicijativu, penje se na podzidu:

»Hvala ti, narode Krajine. Znamo da je neprijatelj popalio tvoje domove, ranio tvoje srce. Ali, evo nas, da zamijenimo sinove onima koji su ih izgubili na bojnom polju . . . Dajte i nama vašoj braći i sinovima, vezene marame kojima kitite svoje najmilije: da ih no-

simo i da se ponosimo; i da sa njima ginemo za ruke koje su ih vezle, za oči koje su ih suzama zalivale. Sve za jedan, zajednički cilj: za našu i vašu slobodu!«

Rojevi dječaka i djevojčica, krajiških pionira, jate se oko nas. Poslije pozdrava i milovanja traže nam parče hartije i olovke, da uče. Uče ta djeca surovu školu rata, ali između dvije bitke, koje su tako često po ograncima Grmeča, pismeniji sinovi Krajine uče ih da čitaju i da pišu. A ona nevještom rukom slažu slova u ime čovjeka koji je postao legenda: ime Tita.

I napisane, ili nenapisane, riječi pretvaraju u pjesmu: »Druže Tito, ljubičice b'jela . . .«

Odmalena uče ova djeca da sriču ime Tita. I Koste, i Šolaje, i Mladena sa Kozare. I mnogih drugih junaka, koji su pali na braniku slobode, ali koji žive djelom i uspomenom.

Razdragani pioniri hoće da pokažu da su i oni dio naroda koji se bori. Pričaju nam o junačkim podvizima Proleterskog bataljona Zdravka Čelara. Stotine boraca toga bataljona poginulo je oko Motajice. Ali, raste broj njihovih osvetnika.

A djeca, ova djeca bez djetinjstva, pjesme o svojim junacima pjevaju, i hranu za proletere nose.

Krajino, bijela haljino, mi smo postali dio tebe!

* *
*

Poslije boravka na Tičevu i oko Grahova, gdje smo se nekoliko dana prepucavali sa četnicima i Italijanima, dobili smo zadatak da hitno idemo za Bravsko. Neprijatelj je ponovo ušao u Ključ. Tako je zabijen klin u slobodnu teritoriju. Ključ je ponovo trebalo osloboditi.

Na Bravsko smo stigli vozom, pred veče 1. oktobra. Odmah po dolasku imali smo bataljonsku političku konferenciju. Posjetio nas je član politodjela Prve proleterske. Govorio nam je o najnovijim događajima u svijetu, o situaciji na istočnom frontu. I na kraju, o najbližim zadacima koji stoje pred nama: trebalo je osloboditi Ključ. Taj zadatak je dobila Prva proleterska.

Noćili smo na Bravskom. Narod Petrovačkog Polja učinio je sve da nam boravak bude prijatan.

Sjutradan smo se spustili iznad Ključa. Već 3. oktobra krenuli smo na zadatak. Dva dana bataljoni su se zadržali u selima iznad Ključa. U njima nije bilo nikoga, jer su ustaše propagandom i prijetnjama natjerale narod — muslimane da napusti svoje domove i da se skloni pod njihovo »okrilje«, u Sanski Most. Teško su djelovali napušteni domovi. Bogati voćnjaci čekali su ruke koje će ih obrati. Voće je padalo i trulilo po zemlji... Mi smo žurili. Uspjeli smo da nabrzinu pojedemo obrok, i već u prvi mrak spuštali smo se od Vojića i Hasića na cestu Ključ — Sanski Most, preko koje je trebalo izbiti na plato Breščice. Drugi bataljon je imao zadatak da preko Breščice napada sa sjeverozapada na Sklop i Tomaševića grad, gdje su se nalazila glavna utvrđenja ustaša. Ostali bataljoni trebalo je da napadnu sa zapada, istoka i sjeveroistoka.

Peli smo se sporo uz vrletni kamenjar. Odmah po izlasku na plato dočekalo nas je oštro kamenje i trnje. Borci su posrtali u mraku, trnje je grebalo po rukama...

Predstave o položajima neprijatelja nijesmo imali. Samo su naši štabovi znali rejon u kojem se nalaze utvrđenja, ali u mrkloj noći uopšte nijesmo mogli da se orijentišemo. Prethodnice su se držale dviju staza koje su vodile prema Sklopu, ali to nije bilo dovoljno. Naišli smo na dvije njive koje su predstavljale brisani prostor. Ustaše su osjetile naše kretanje, pa su otvorile paklenu vatru. Polegali smo po uzoranoj njivi, pa su meci prelijetali preko nas. Oni što su tek došli u našu brigadu vrte se tamo-amo ne znaju da puze i da se privlače. Mi smo uvijek vodili računa o »novacima«, da ne bi zbog neopreznosti nastradali. Svaki od nas bio je zadužen za po nekog od njih u toku borbe. Streljački stroj je tako postavljen da između dva stara borca bude po jedan novi. Njive smo prešli bez gubitaka. Sada je već bilo lakše: štitio nas je kamen. Ali je neprijatelj, po šuštanju grana, već bio načisto da mu podilazimo. Zato je neprekidno tukao po kamenjaru. Najed-

nom su na desnom krilu, kod naše Druge čete, zapraštale bombe. Prethodnice bataljona »najašile« su na same bunkere. Drukčije i nije moglo biti. Mi smo se neprekidno kretali naprijed, ne znajući koje nas odstojanje dijeli od neprijatelja. A neprijatelj je čekao sa otkočenim mitraljezima. Prve bombe proletera natjerale su ustaše da napuste nekoliko bunkera. Onda su i one odgovorile bombama. Jedni druge nijesmo vidjeli. Ali, mogli smo da vidimo plamen koji je vrcao iz cijevi naših i njihovih automatskih oruđa. Na centru, gdje su se nalazili dijelovi Prve čete, bunkeri su bili nešto uvučeni. Napredovali smo a da se još nijesmo sukobili s njima. Na kraju, jednom uvalom i mi smo stigli do bunkera. Najedanput je zapucalo i sprijeda i sa bokova. Pritajili smo se. Morali smo da napadamo u vidu lepeze. Poletjele su bombe. Oni su odgovorili. Uskočili smo u prve bunkere. Sa nama je bio komesar čete. U jednom trenutku našli smo se lice u lice sa ustašama, jer su one izvršile protivnapad. Ali ovog puta nijesu uspjele. Mi smo držali tri bunkera i dočekali smo ih bombama... Uskoro je do nas doprla vijest: na desnom krilu naše čete, gdje se ona naslanjala na Drugu četu, poginuo je Savo Radovanović. Bacio je bombe, likvidirao bunker, ali kad je htio da uskoči, ubio ga je iz mašinke ranjeni ustaša...

Na desnom krilu, kod Druge čete, krkljalo je kao u loncu. Neprekidno su eksplodirale bombe, naše i njihove, ali su se ustaše čvrsto držale. Za vrijeme predaha, između rafala, osluškivali smo da li se borba čuje na drugim stranama oko Ključa. Nije se čula. Dopirali su samo pojedinačni pucnji. Nešto nije bilo u redu... Šta to može biti? — pitali smo se. Ipak, noć je duga, bilo je još vremena, zato smo mi obavljali svoj zadatak kao da su svi napadali. Na našem desnom krilu ustaše su izvršile protivnapad. Nijesu uspjele jer su ih borci Druge čete dočekali bombama. Čak su i bolničarke napustile svoj posao i učestvovale u borbi. Čitavu posadu jednog bunkera likvidirala je Branka Vučinić sa dvije bombe...

Na našem lijevom krilu čuli su se pozivi proletera na juriš. Radomir Popović, sa jednom desetinom Prve

čete, prodro je duboko preko Sklopa, prema Tomaševića gradu. Napredovali su čistinom, jer su ustaše na prilazima Gradu bile posjekle šumu. Ali, to nije dugo trajalo. Izgleda da je posada na Sklopu i Tomaševića gradu dobila pojačanje, pa su ustaše izvršile protivnapad. Naši dijelovi su se pod borbom povukli na polazne položaje, u visinu ostalog streljačkog stroja. Na lijevom krilu nalazio se komandir čete. Miloš Božović, komesar čete, koji se nalazio u centru, počeo je da se nervira: na lijevom krilu nešto nije u redu. Gdje je komandir, zašto je prestala borba? Pošao je duž streljačkog stroja i stigao do voda na lijevom krilu. Tražio je komandira. Rekli su mu da je još dalje, sa desetinom koja se povukla ... Ljutio se Miloš i počeo da glasno izdaje naređenja. Sjedio je okrenut leđima bunkeru, nije se sklanjao. Branko ga je opomenuo da ustaški bunkeri nijesu daleko ni desetak metara, ali se on nije obazirao na to. Između dva rafala ustaše su čule razgovor. Rafali svjetlećih metaka potekli su iz ustaških bunkera. Miloš je, pogođen u vrat, samo priklonio glavu. Nije izustio ni riječi. Branko ga je prihvatio i položio ispod kamena, da ga onako mrtvog ne rešetaju mecima.

Borba na drugim položajima oko Ključa i dalje se nije čula. Prema vatri smo zaključili da ustaše na Sklopu dobijaju pojačanje. Po dogovoru sa zamjenikom komesara pošao sam na lijevo krilo, da vidim šta je sa komandom čete. Dok sam išao pored stroja, meci su fijukali oko mene. Ali nijesam imao vremena za sklanjanje. Trebalo je naći komandira ili komesara. Kad sam procijenio da sam blizu njih, počeo sam da dozivam Miloša. Javio se Branko:

— Miloš je poginuo.

Njegove su riječi propratili novi rafali iz ustaških mitraljeza. Po govoru su određivali položaj i onda nasumice gađali.

Borba je počela da jenjava. Uskoro se začuo topot cokula, zatim žamor, a onda vriska ustaša. Prelazile su u napad. Napad smo dočekali vatrom. Nijesu probile naše redove. Ali, već se primicala zora. Sami, bez podr-

ške ostalih jedinica, nijesmo mogli učiniti ništa. Dobili smo naređenje da se povlačimo. Usljed jake neprijateljske vatre nijesmo mogli da iznesemo dva mrtva druga, Sava i Miloša. Samo smo sa njih skinuli oružje, isprave i znake . . .

Istim stazama kojima smo se privlačili, povlačili smo se sada ka koti 528. Već u svitanje prešli smo cestu Ključ — Sanski Most i našli se na položajima sa kojih smo sinoć pošli. Bolio nas je neuspjeh. Naročito nam je teško padalo što smo na položaju ostavili dva mrtva druga. Bili smo ogorčeni na naše druge bataljone — zar da nas tako ostave! Ipak, vjerovali smo da nije krivica do njih. I zaista, sjutradan smo saznali istinu: vodiči, možda i neprijateljski raspoloženi, zaveli su naša dva bataljona, tako da su zakasnili za napad...

Dva dana smo ostali u praznim selima iznad Ključa. Borba za Ključ morala se ponoviti.

Ponova smo napali u noći između 6. i 7. oktobra, i to na istom pravcu, pošto smo poznavali teren. Ali je štab bataljona primijenio drugu taktiku. Privukli smo se u toku noći ustaškim utvrđenjima, zauzeli položaje u neposrednoj blizini i čekali zoru. Na našem lijevom krilu, prema Sani, nalazili su se dijelovi Trećeg bataljona. Bataljoni koji su napadali s juga i zapada počeli su da dejstvuju u toku noći. Mi smo ćutali. U samu zoru, kada je bilo najhladnije, borba na prilazima Ključu s juga kao da je malaksala. Prvi znaci sunca iza Ljubinske planine obasjali su Sklop i Tomaševića grad. Mi smo se pritajili iza prirodnih zaklona u kamenjaru. Ustaše, uvjerene da je opasnost još jednom prošla, počele su da se dižu iz bunkera, da se kreću i pjevaju. Jedan mek glas pjevao je: »Svani zoro, ne svanula skoro«. A mi smo čekali naređenje za napad . . .

Uskoro smo iz preko dvadeset puškomitraljeza osuli plotun po bunkerima. Ustaše nijesu imale vremena da se late oružja. U to su se začuli rafali ispod Sklopa, sa našeg lijevog krila. To su dejstvovale čete Trećeg bataljona. Neprijatelj se ovome nije nadao. Za trenutak se ustaška komanda zbunila, ali se uskoro pribrala. Osjetili smo njihovu namjeru: proboj!

Neprijatelj je najopasniji kad se probija. Zato je štab bataljona brzo donio odluku: zasjede. Teren je bio kao stvoren za taj način ratovanja. Pokrili smo po dubini sve staze koje preko Breščice vode ka zapadu. Ali, i ustaška komanda je mislila. Našli su malu brešu na sponi između našeg lijevog krila i desnog krila Trećeg bataljona. Na padinama istočne strane Breščice, kroz gustu šumu, vodi kozja staza. Tom stazom krenula je glavnina, a njihova lijeva pobočnica naišla je na naše zasjede. Od te pobočnice niko se nije probio: ko nije poginuo, bio je zarobljen. Satima smo ih lovili po kamenjaru i šumi. Ipak, glavni dio garnizona uspio je da se izvuče. Ostavili su dva teška oruđa i u paničnom bjekstvu umakli prema Sani, preko koje su se prebacivali ko je kako mogao.

Naša prva briga bila je da potražimo mrtve drugove, koje smo ostavili tri dana ranije. Našli smo ih opljačkane, samo u rublju. Plotuni proletera iznad njihovih humki bili su pozdrav komesaru i desetaru iz Prve čete Drugog bataljona.

Naš bataljon je dobio zadatak da goni neprijatelja. Ali neprijatelja nije bilo. Prethodnice bataljona izbile su oko podne na Vrhpolje, gdje su se već nalazile jedinice jednog bosanskog partizanskog odreda. Bio je 7. oktobar 1942. godine. Neprijatelj je bio protjeran prema Sanskom Mostu. Ali borba za Ključ nije bila završena . . .

Dobili smo naređenje da se vratimo u sela iznad Ključa. Trebalo je da se odmorimo nekoliko dana. Živjeli smo po napuštenim kućama. Sljedovanje smo dobijali sa slobodne teritorije, od Petrovca. Ali bilo je oskudno. Zato nam je tih dana glavna hrana bilo voće. Kad borac izgladni, peo se sam na šljivu i jeo. Od toga nijesmo pravili problem. Šljive su bile neobrane, plodovi su padali i gnjili. Znači, nema štete ako se čovjek najede. Apelovali smo na sastancima da se ne lome grane, jer će te voćke i dogodine donijeti plod . . .

Bili smo navikli da dok boravimo po selima razvijamo političku aktivnost. Ovdje to nijesmo mogli: sela su bila prazna. Jednog dana u komandu čete došao je jedan drug sav radostan. Obavijestio je da je u nekom

zaseoku iznad samog Ključa našao starca sa ženom. Znači, ipak ima neko ko nije napustio selo. U komandi čete se vijećalo: šta da se radi? Odlučili smo da se pošalje nekoliko drugova da razgovaraju sa starim. Trebalo je nešto »raditi« ...

Stari Muharem primio nas je ljubazno.

— Evo, — rekao je — nijesam pobjegao. Rekli su da sve živo koljete. A ja i moja stara smo se naživjeli. Teško mi je bilo da ostavim ovu kućicu i našu kozu ... Pa, ubijte me, ako ste takvi kao što se priča.

Šta smo mogli sa starim? Kako da započnemo razgovor? Na njegove riječi smo se nasmijali. Adžo nas je posmatrao ispitivački. A onda mu je Petar Matović, komesar čete, rekao:

— Ako tako misliš o nama, onda je bolje da ne razgovaramo ...

Počela je duga priča. Adžo se nije plašio da nam kaže šta je sve čuo o nama. Po njegovom mišljenju, stvari su izmišljene. On se uvjerio da smo mi »normalni« ljudi. A zašto se borimo — još nije znao. To smo mu dugo objašnjavali ... Dok smo razgovarali, povremeno bi viknuo na ženu da ne sluša »muške, vojničke razgovore«. A ona, okretna starica, povukla bi se i počela da vabi svoju hraniteljku, bijelu sansku kozu, koja je ko zna kako zalutala ovamo ...

Tako je počelo sa starim Muharemom. Vijest da se u napuštenom selu nalazi jedan starac sa ženom i — kozom brzo se pronijela u čitavom bataljonu. Uskoro su i borci susjednog bataljona saznali za to. Otada su počele svakodnevne posjete starome Muharemu. Svi smo se utrkivali da mu ukažemo što veću pažnju. A stari je sve to primao srdačno, već se bio potpuno odomaćio s nama i govorio nam je ono što je mislio ... Jednog dana pred vratima kuće pojavio se intendant bataljona. Predstavio se zvanično i izjavio da u ime rukovodstva bataljona treba da starom muslimanu preda jednu kravu. Stari ga je primio s nepovjerenjem. Prvo njegovo pitanje bilo je:

— A odakle vam je?

Dugo je intendant morao da ga ubjeđuje da krava nije »opljačkana«, već da je iz sljedovanja koje bataljon dobija sa slobodne teritorije. Na kraju je stari pristao da uzme kravu i dugo se zahvaljivao »plemenitoj komandi« koja i o njemu, nemoćnome, vodi brigu... Ali je, posredno, stavio do znanja da je sit političkih ubjeđivanja, i da je već »potpuno razabrao za šta se proleteri bore«. Izgleda da su mu dosadila svakodnevna ubjeđivanja. Ipak, poklon je prihvatio kao nagradu za svoju trpeljivost i razumijevanje prema »drugarima«.

U tim danima, u pauzama između prepucavanja naših isturenih dijelova prema Vrhpolju, rodila se, izgleda, i pričao o »turskom prasetu«. Ponekad su naši intendanti griješili. Činili su to, naravno, u želji da za vojsku nabave hranu. Prema njihovom shvatanju, cilj je opravdavao sredstvo, ako drugog izlaza nije bilo... Ali, ponekad su i starješine jedinica, četa i bataljona, preuzimale inicijativu za snabdijevanje. Tako se, izgleda, i ovoga puta desilo. Jedna četa iz Prve proleterske išla je kamionom od Ključa prema Bravskom, gdje se nalazila glavnina bataljona. U putu je srio komesar više jedinice. Borci su poznali komesara, koji je jahao na konju, i zaustavili su kamion. Dok su razgovarali sa komesarom, stalno su »pokrivali« unutrašnjost kamiona, ređajući se pored ograde. Možda komesar ne bi ništa ni primijetio da odjednom iz kamiona nije dopro neki neobični glas. Komesar je pritjerao konja uz ogradu kamiona, pokušavajući da vidi šta ima iza boraca. Ali, nije uspio. Tada se »predmet« sam odao: groknulo je svinjče. Komesaru su se usne razvukle u osmijeh, ali se uzdržao:

— Ko je ovdje starješina? — pitao je.

Komandira nije bilo. Javio se komesar čete.

— Je li to u kamionu svinja?

Mlađi komesar, disciplinovan, nije imao kud: priznao je... A onda je bujicom riječi počeo da objašnjava da je to »tursko prase«, koje su našli u selu. Komesar se nasmijao. Pa muslimani ne gaje svinje. Mlađi komesar se našao u škripcu.

— Bogami, druže komesaru, našli smo ga u selu, pred jednom od muslimanskih kuća... Raspitivali smo. Čitavo selo je čisto muslimansko... A oni su izbjegli.

— Zdravo, drugovi, — pozdravi komesar — i ne zaboravite da muslimani ne gaje svinje...

Zatim obode konja, nastavljajući put. Mlađi komesar je gledao za njim uplašeno, zamišljajući ishod ovog dijaloga. A borac do njega, koji je »vršio« dužnost intendanta, reče:

— Dobro smo se izvukli...

I tako je »tursko prase« nastavilo put prema slobodnoj teritoriji...

Nekoliko dana bili smo mirni. Odmarali smo se u Majkićima i Hasićima, a glavna hrana bile su nam šljive. Već su nam dosadile. Imali smo još jednu nepriliku: nije bilo duvana. Za nas pušače to je bio nerešiv problem. Borci su u slobodnim časovima išli po kukuruzištima, gdje su nalazili po neki izdanak duvana, koji smo kasnije miješali sa bukovim lišćem, samo da bi nam »zadimilo«...

Odmor su nam poremetili Nijemci. Već 10. oktobra počeli su da vrše ispade iz Sanskog Mosta, pa su 11. stigli čak do Obljaja, na drumu Sanski Most — Ključ. 12. oktobra Nijemci su pošli jakim snagama. Bili smo prinuđeni da se povučemo iznad Hasića, Vojića i Kopljenića. Na vrhu padine, iznad ovih sela, bataljoni su obrazovali položaj. Na lijevom krilu, lijevo od ceste Ključ — Bravsko, nalazili su se bataljoni Treće krajiške brigade.

Već u rano jutro 13. oktobra njemački streljački stroj je krenuo prema našim položajima. Cestom prema Bravskom pošli su tenkovi. Bilo nam je jasno: Nijemci hoće u Petrovac. Oko deset časova štabovi bataljona dobili su poruku od štaba brigade: Nijemci se ne smiju pustiti. To je poručivao vrhovni komandant. I mi sami bili smo svjesni da smo ovih dana dosta »popuštali« Nijemcima i ustašama... Cijelog dana je trajala žestoka borba. Tenkovi su pokušali da naprave brešu u našem rasporedu. Ali već oko podne jedan tenk je zapaljen flašama benzina. Posada tenka je pobijena. Bo-

žina Petrović, borac Drugog bataljona, koji je zapalio tenk, bio je smrtno ranjen. Uskoro je izdahnuo na Bravskom. Kao i uvijek, i sada se, u najtežim mukama, jer je sav bio izrešetan, držao hrabro. Dugo smo raspravljali kako je poginuo. Da ga možda nije pogodio metak naših jedinica sa lijevog krila? No svejedno, njega više nije bilo među nama. A Nijemci su, videći kako je prošao čelni tenk, odustali od pokušaja da prodru cestom. Pred veče je Drugi bataljon, uz podršku Krajišnika, prešao u protivnapad. Nijemci, iscrpeni žestokom borbom tokom čitavog dana i poučeni pretrpljenim gubicima, počeli su da odstupaju. Uskoro se odstupanje pretvorilo u pravo bjekstvo. Gonili su ih naši dijelovi sve do Vrhpolja na Sani.

Za vrijeme borbi oko Ključa i na Bravskom desetine omladinskih radnih brigada brale su kukuruze u Sanici i u zapadnom dijelu ključke kotline. Poslije borbe susreli smo se s njima. Do duboko u noć orila se pjesma u razigranom kozaračkom kolu.

Sjutradan su se bataljoni Prve proleterske spustili ka Ključu i u dolinu Sane, gdje su sačekali početak novembra.

U SREDNJOJ BOSNI

Prvih dana novembra 1942. godine u bataljonima Prve proleterske brigade bilo je veoma živo. Poslije borbi na Ključu i Sanici, na Grahovu i Plavnu, čitava brigada se okupila u Petrovcu. 1. novembra 1942. formirana je Prva proleterska divizija. Tih dana formirano je još nekoliko divizija Narodnooslobodilačke vojske, što je značilo da počinje nova, veoma značajna etapa u razvoju naše Armije.

U sastav Prve proleterske divizije ušle su Prva proleterska, Treća proleterska sandžačka i Treća krajiška brigada. Sa bataljonima Treće sandžačke ratovali smo rame uz rame već nekoliko mjeseci — na pruzi Sarajevo — Mostar, na Prozoru, na Livnu ... Sa Trećom krajiškom sadejstvovali smo u nekoliko borbi: oko Sane na Bravskom, na Vrhpolju. Uvjerili smo se da su oni isprobani i hrabri borci, a posebno nam se sviđao njihov način jurišanja. Imali su običaj da vikom u jurišu uliju strah u kosti neprijatelju, što je često značilo pola uspjeha. »Rodi, godino, — rodila ti pšenica!« — slušali smo njihove pokliče ispod Bravska. I radovali smo se vedrini i hladnokrvnosti sa kojom su ulazili u borbu, kao i naredbi o formiranju Prve proleterske divizije, u koju dolaze i borci Treće krajiške brigade.

Formiranje naše Prve proleterske divizije podudario se sa još jednim, za nas veoma značajnim događajem. Vršene su pripreme za predaju zastave Prvoj proleterskoj brigadi. Primanje zastave iz ruku vrhovnog komandanta, druga Tita, značilo je za nas priznanje za naš dotadašnji doprinos razvoju narodne borbe i naše narodnooslobodilačke armije.

U jedinicama je čišćeno oružje, borci su uređivali svoje uniforme, vježbali smo paradni korak za defile pred vrhovnim komandantom. Kulturno-prosvjetni odbor brigade, pod rukovodstvom književnika Jovana Popovića, pripremio je program u čast primanja zastave i ulaska Treće krajiške i Treće sandžačke proleterske u sastav Prve divizije. Na nama, kao »najstarijima« stajalo je da organizujemo proslavu...

Još jedan događaj unio je tih dana živost u naše bataljone. Nova partija boraca, nova popuna, stigla je za Prvu proletersku. Popuna naše brigade uvijek je predstavljala za nas veoma krupan događaj. Stari borci Prve proleterske ginuli su ili odlazili za rukovodioce novoformiranih jedinica. Trebalo je brigadi neprestano ubrizgavati svježu krv. Ona je strujala kroz naše bataljone, unosila svježinu i jačala našu vjeru u konačnu pobjedu. Prva velika popuna primljena je još prvih dana 1942. godine, u istočnoj Bosni. Stotine mladih boraca iz Foče, Vlasenice, Srebrenice i iz crnogorskih jedinica stupile su u redove Prve proleterske. Zatim, poslije oslobođenja Livna. Prekaljeni borci iz Dalmacije, politički i vojnički osposobljeni za naše redove, stupili su u Prvu proletersku. Iz Grahovskog odreda »Cvijo Orešković« takođe smo dobili jaku popunu. Svi ti borci, mada su sa bojažljivošću ulazili u naše bataljone, našli bi u kratkom roku svoje mjesto i postajali članovi naše jedinstvene porodice.

I sada, prvih dana novembra 1942. godine, dobili smo značajnu popunu. Bili su to sinovi Dalmacije, dobrovoljci iz okoline Šibenika i Dalmatinske zagore, koji su oduševljeno pošli u Prvu proletersku. Danima smo razgovarali sa tim dobrim mladićima, vježbali ih, učili ih.

I kad je došao dan da se s nama svrstaju u stroj pred drugom Titom, oni su već osjećali da su postali dio velike, snažne, borbene porodice proletera ...

Bio je 7. novembar 1942. godine.

Na poljani, pored druma koji od Petrovca vodi prema zapadu, postrojila se Prva proleterska brigada. Svrstali smo se u karu. U centru je stajao štab brigade. Bio je to komandant brigade, Danilo Lekić Španac, sa komesarom Mijalkom Todorovićem Plavim.

Kroz izmaglicu, koju je stvarala jesenja kiša, praćena snijegom primijetili smo kako se približava drug Tito.

— Smrt fašizmu, drugovi!

— Sloboda narodu — uzviknuli smo gromko.

U sredini kvadrata, koji su obrazovali bataljoni Prve proleterske, stajao je naš vrhovni komandant. Pored njega, u rukama jednog proletera, vijorila se crvena proleterska zastava ...

Sve oči su bile uprte u Tita i zastavu koja je pravila blagu sjenku iznad njegove glave ...

Čuli smo tada Titove riječi ... Govorio je o pobjedi oktobarske revolucije, o borbi naprednih snaga u svijetu protiv fašizma, o rezultatima borbe naše brigade ... On je odlično poznavao sve naše pobjede, sve naše napore i brige. Obratio se novim borcima brigade, onima koji su juče stavili srp i čekić na svoje titovke, a nama, starim borcima brigade, stavio je u zadatak da ih vaspitamo, da im pomažemo ...* I da nastavimo borbu koja još predstoji ...

U njegovim rukama zavijorila je zastava. Komandant Lekić ju je primio, poljubio i predao prvom bar-

---

* »... Neka vam Prva proleterska bude škola, a stariji drugovi primjer. Učite se od starijih drugova i budite ponosni što ste postali borci te brigade. Vi ćete u toj brigadi naći porodicu, jedinstvenu, monolitnu; naći ćete ne neku vojničku disciplinu, staroga tipa, nego drugarsku disciplinu, koja proističe iz svijesti svakog borca.«

(J. B. Tito, iz govora održanog 7. novembra 1942. god. prilikom predaje zastave Prvoj proleterskoj brigadi u Petrovcu.)

jaktaru Prve proleterske, Voji Radiću. Lice druga Tita blistalo je od neke unutrašnje radosti. Ta radost i uzbuđenje prenijeli su se na štab Prve proleterske, na barjaktara brigade, na sve nas . . .

Zahvalio se komandant brigade Lekić i rekao da će nam riječi našeg vrhovnog komandanta davati snagu i da će nas pokretati u dalje borbe za konačno oslobođenje naših naroda. Te riječi kao da je komandant izvukao iz naših srca i misli — dugo i spontano smo klicali drugu Titu.

Dan se razvedrio, a nad Petrovačkim Poljem zaorila se pjesma. Drug Tito je odlazio razdragan, ispunjen vjerom u svoje borce, u Prvu proletersku . . .

Nekoliko sati kasnije marširali smo paradnim korakom kroz Petrovac. S balkona dvospratnice u centru grada posmatrao nas je naš vrhovni komandant. Bio je to prvi defile Prve proleterske brigade pred vrhovnim komandantom.

Uveče smo proslavili primanje zastave i praznik stvaranja naše divizije . . .

Pred prepunom dvoranom Doma kulture u Petrovcu izveli smo naš program. Vlado Rolović, komesar Prvog bataljona, pozdravio je borce Treće krajiške brigade i narod iz Petrovca i okoline. Do kasno u noć orila se pjesma u Petrovcu.

Sjutradan, 8. novembra, krenula je Prva proleterska na svoj novi, dugi put. Čekali su nas Sitnica i Jajce, Kotor-Varoš i centralna Bosna. Zalepršala je crvena zastava, a iza nje, u koloni, zaorila se pjesma..

Napad na Sitnicu izveden je u noći između 19. i 20. novembra 1942. Njemu je prethodio dug i težak marš od Petrovca. Maršovalo se po dubokom snijegu. Velik broj boraca, naročito borci koji su došli u brigadu kao popuna iz dalmatinskih jedinica, nije imao dobre obuće. Bilo ih je mnogo koji nijesu imali ni šinjela. Nikola Vela, borac sa Biokova, gazio je duboki snijeg u poderanim opancima i pocijepanim čarapama. Od nekog starog šinjela iz komore napravili smo mu obojke. Branko Vučinić, delegat voda, koji se neposredno »brinuo« o Nikoli, tješio ga je:

— Još danas, Nikola, pa će i te muke proći. Večeras ćeš se i ti obuti na Sitnici.

Nikola se samo smješkao.

— Nije to ništa strašno, drugovi, — govorio je. — Izdržaću ja. Nemojte da se toliko sekirate zbog moje obuće.

Za sve vrijeme marša, koji je trajao čitav dan, nijednom se nije požalio da mu je teško ili da mu noge zebu. A mi smo znali da mu je vrlo teško i da trpi. No nijesmo mu mogli pomoći, jer rezervne obuće kod nas tada nije bilo.

U toku marša prethodnice brigade, Prvi i Četvrti bataljon, vodile su nekoliko puta borbe sa četničkim grupama koje su pokušavale da nas zaustave. Sve te borbe svršavale su se bjekstvom četnika i sklanjanjem u zabačena sela.

U zoru 19. novembra svi bataljoni brigade izbili su u sela oko Sitnice.

Sitnica leži na putu Mrkonjić-Grad — Banjaluka i sa Čađevicom predstavlja tromeđu puteva koje se račvaju prema Jajcu, Ključu i Banjaluci.

U to vrijeme Sitnica je bila jako ustaško-njemačko uporište, koje se naslanjalo na Manjaču, gdje su se slegli četnici Drenovića. U stvari, bio je istureni punkt za odbranu garnizona u Banjaluci.

Zadatak naše brigade bio je da likvidira ovo uporište, dok je na Čađevicu napadala Treća krajiška brigada. Zauzimanjem Sitnice trebalo je da se proširi slobodna teritorija, da se stvore bolji uslovi za rastjerivanje četničkih bandi sa Manjače i da se, u isto vrijeme, omogući nadiranje naših snaga prema Jajcu, na koje se takođe pripremao napad.

U neposrednom napadu na Sitnicu trebalo je da učestvuju četiri bataljona Prve proleterske: Drugi Treći, Četvrti i Šesti. Prvi bataljon trebalo je da štiti prilaze Sitnici od Banjaluke.

U prvi mrak, kad su bataljoni krenuli u napad, na prilazima su neke od njih dočekali četnici. Tako je Prvi bataljon najprije stupio u borbu, ali je uskoro rastjerao četnike i izbio na cestu u rejonu Ratkova.

Na centralnu grupu utvrđenja, koja su opasivala džamiju, napadao je Drugi bataljon. Lijevo od njega, sa zapada, Četvrti kraljevački. Desno od Kraljevačkog, sa sjeverozapada, Treći kragujevački. Četvrti bataljon napadao je sa sjevera i sjeveroistoka.

Podaci o utvrđenjima na Sitnici bili su vrlo oskudni. Znalo se samo toliko da postoji veoma jak sistem bunkera i utvrđenja. O neprijateljskim snagama znali smo takođe malo. Govorilo se da ima nekoliko stotina domobrana, kojima komanduju Nijemci i ustaše, i nešto četnika. Međutim, ti podaci nijesu bili ni približno tačni. Nijemci su bili naredili da se pojača odbrana Sitnice. Neposredno pred naš napad u Sitnicu i Čađevicu je došao jedan domobranski zdrug*. Bili su to sve ustaški nastrojeni vojnici, koji su prošli specijalnu obuku za borbu protiv partizana — u Štokerauu, u Njemačkoj. Komandni kadar bili su Nijemci. Tako je neprijateljski garnizon u samoj Sitnici brojao blizu hiljadu ljudi, među kojima je bilo pedesetak Nijemaca, nešto ustaša i jedna četnička grupa na čelu sa Drenovićem. Koliko su četnici i ustaše bili sigurni u svoj sastav odbrane najbolje pokazuje to što se u Sitnici nalazio Drenović sa ženom i djetetom, jer je računao da mu je tu jedino sigurno sklonište na čitavom ovom sektoru.

Čitav teren Sitnice bio je dobro utvrđen. Stara džamija, građena od kamena, pretvorena je u pravu tvrđavu. Položaji su pripremljeni za kružnu odbranu, a vojska je raspolagala ogromnim količinama municije, sa mnogo mitraljeza i sa nekoliko haubica.

Noć između 19. i 20. novembra bila je hladna. Snijeg je tek bio prestao da pada, ali je magla pokrivala čitav teren. Iako se po snježnoj bjelini dobro vidi, te noći jedva smo mogli da nazremo druga ispred sebe.

Prvi je stupio u kontakt sa neprijateljem naš Treći bataljon. Dok je prilazio Sitnici sa sjeverozapadne strane, bataljon se, kao i Prvi u Donjem Ratkovcu, sukobio sa četnicima, ali ih je razjurio, tako da se nije zadr-

---

* Domobranski zdrug odgovara jačini brigade.

žavao. Umjesto sa zapada, prišao je Sitnici sa juga, preko Straževice i kote 925. U stvari, vodič je zaveo s puta cijeli bataljon. Bio je napadao velik snijeg, a magla ometala orijentaciju.

Približavajući se Sitnici, u koloni, čitav bataljon je izbio pred jednu golu zaravan, na kojoj je bilo nekoliko desetina dobro utvrđenih i pokrivenih bunkera. Pošto je snijeg bio visok, bunkeri se nijesu uopšte razlikovali od ostalog terena. Neprijatelj je vrebao iz bunkera i sad je otvorio vatru na iznenađenu kolonu. Jedino što je u tom času ostalo štabu Trećeg bataljona bilo je da izda naređenje za juriš. Natrag se nije moglo, jer je snježna bjelina, i pored magle, omogućavala neprijatelju da kosi svuda okolo gustom mitraljeskom vatrom. Štab je razvio bataljon u strijelce i naredio juriš. Trebalo je golim grudima jurišati na ždrijela švapskih bunkera, koji su bili posijani po zaravni kao pečurke. Iz svakog otvora vrebale su mitraljeske cijevi. Prethodnicu bataljona činila je Druga četa. Na lijevom krilu bila je Omladinska četa, pa zatim Treća na krajnjem desnom krilu. Jedna četa nalazila se još u pobočnici, jer je bataljon bio u pokretu. No i ova četa je naišla na spoljni sistem bunkera, tako da je morala prihvatiti borbu. Bataljon se razvijao u stroj i pripremao za juriš pod žestokom vatrom neprijateljskih mitraljeza. Svaki borac bio je bombaš. Mitraljesci su nosili mitraljeze na rukama i tako tukli. U prvom naletu bataljon je, uz velike gubitke (preko deset mrtvih) uspio da likvidira prvi sistem bunkera na prilazima Sitnici. U jurišu je poginuo i komandir Omladinske čete.

Za to vrijeme stupio je u borbu i Drugi bataljon. Izbio je neposredno pred sistem bunkera koji su sačinjavali centralni odbrambeni rejon. U centru grupe bunkera nalazila se stara džamija. U napad su krenule dvije čete. Četvrti bataljon je nešto zakasnio, opet krivicom vodiča. U dvočasovnoj borbi čete Drugog bataljona uspjele su da likvidiraju sve bunkere koji su se u polukrugu, sa jugozapadne strane nalazili oko džamije. No, to je bilo vrlo teško: trebalo je svaki bunker napadati bom-

bama. Prilazilo se po čistini, pokrivenoj visokim snijegom. Nešto kasnije, kako je noć odmicala, dunuo je ledeni vjetar, a vidljivost je postala odlična. Tako su nišandžije iz bunkera vidjele kao na dlanu borce koji su se privlačili. A mi nijesmo vidjeli bunkere dok im nijesmo stigli pred otvore. Poslije dva sata borbe ubačena je u borbu i Druga četa Drugog bataljona. Bataljon je ovladao bunkerima na samoj glavičici i spojio se sa dijelovima Šestog bataljona, koji su takođe likvidirali bunkere sa istočne strane. Dok je Drugi bataljon vodio borbu za bunkere, stigao je i Četvrti bataljon i izvršio juriš prema centru, na same haubice. Haubice su cijelo vrijeme tukle po Drugom bataljonu, iz neposredne blizine. Zahvaljujući prodoru koji je izvršio Treći bataljon i borci Drugog bataljona na desnom krilu, Kraljevčani su uspjeli da brzo zauzmu i očiste petnaestak bunkera oko ceste, neposredno ispred haubica. Nastavljajući napredovanje, Četvrti bataljon je izbio pred same haubice. U jednom naletu posada je zarobljena, ali je prije toga bila onesposobila topove, tako da ih nijesmo mogli upotrebiti. Treći bataljon je nastavio likvidiranje okolnih utvrđenja, ali je naišao na sistem utvrda koji do tada nijesmo poznavali. Rovovi i bunkeri bili su postavljeni na zadnjem nagibu grebena. Borci bi zauzeli prednju ivicu grebena i računali da su tako ovladali dominantnim položajem i da je otpor neprijatelja slomljen. Međutim, tek tada bi na njih osula paklena vatra, jer je težište otpora bilo organizovano na suprotnom nagibu grebena. Usljed ovog iznenađenja bataljon je i pretrpio velike gubitke . . .

Oko jedan sat poslije ponoći čitav sistem bunkera je likvidiran. Ostala je samo džamija, u kojoj su se bili utvrdili Nijemci, ustaški oficiri i nešto četnika. Dok smo se pripremali za definitivan juriš, jedan drug iz Drugog bataljona čuo je plač djeteta u bunkeru. Uvukao se i iz bunkera izvukao uplakanu i prestrašenu djevojčicu od oko tri godine. Bila je to kćerka zloglasnog četničkog »vojvode« Uroša Drenovića. Sat-dva prije toga, u tom bunkeru, sa ustaškim oficirima, pored tople peći, nalazio se Uroš sa ženom i djetetom. Kad je

otpočeo napad na Sitnicu, on je zaboravio na ženu i dijete, i sa grupom svojih pristalica uspio da se provuče između naših bataljona, koristeći maglu i jaruge. Drenovićeva žena, kako smo kasnije saznali, sklonila se sa ustašama i Nijemcima u džamiju.

Bez teškog oružja, napad na džamiju predstavljao je samoubistvo. Međutim, nije se smjelo dozvoliti da zbog te džamije, ma koliko bila utvrđena, propadne akcija i budu uzaludne naše žrtve. Čete Drugog bataljona krenule su na juriš. Prvi juriš izveden je bombama. Ali je bilo teško ubaciti bombe, jer je trebalo prići džamiji, a okolo se vidjelo kao po danu. Ustaše i Nijemci kosili su sa bliskog odstojanja. Samo Treća četa Drugog bataljona imala je za pola sata devet mrtvih. Veliki gubici za jedan bataljon u kojem su bili sve stari komunisti i skojevci. Svi ti drugovi bili su dragocen dar. Ali, druge nije bilo: Sitnica je morala pasti. Poslije prvog napada počeli smo da prilazimo džamiji vukući se po snijegu po kojem se, od velike hladnoće, hvatala ledena skrama. Noge i ruke su se kočile, jer su borci proveli ležeći u snijegu preko pet časova. Sada smo mogli da shvatimo ono što su nam govorili seljaci iz okoline kad su doznali da idemo na Sitnicu:

— Ako uzmete Sitnicu, Banjaluka je vaša!

Ustaše su nam, očekujući napad, po seljacima bile poslale neku vrstu poruke:

— Sitnica je linija Mažino za odbranu Banjaluke i Zagreba. Prije će pasti Banjaluka nego Sitnica.

Jedan seljak, dobrovoljac iz prvog svjetskog rata, rekao je drugovima iz Četvrtog bataljona:

— Ako zauzmete Sitnicu, pokloniću vam vola. I biću srećan . . .

I vola je kasnije zaista poklonio . . .

Borci Drugog bataljona, uz sadejstvo dijelova Četvrtog bataljona, vršili su sve jači pritisak na džamiju i privlačili se sve bliže. Više se nije smjelo jurišati. Štab Četvrtog bataljona naredio je tada svom bacačkom odeljenju da stupi u dejstvo. Bacačko odeljenje Drugog bataljona takođe je angažovano. Nišandžije na

našim bacačima bile su majstori svoga posla. Dok su prve dvije granate pale van zidina, treća i četvrta su pogodile u samu džamiju. Borci su se bili privukli džamiji i bacili prve bombe kroz otvore koje su načinile bacačke mine, čuli su iznutra jauke. Otuda su tražili da se prestane sa vatrom. Ali, mi još nijesmo bili sigurni da su oni spremni da se predaju. Počelo je dozivanje i provjeravanje. Tada je desetar iz Drugog bataljona, Radomir Popović Blizanski uletio unutra sa mašinkom i viknuo da se predaju. Neki ustaški oficir pokušao je da odšrafi bombu, ali mu je desetar istrgao iz ruke a njega udarcem oborio na zemlju. U pomoć mu je priskočilo i nekoliko domobranskih oficira, koji su već ranije bili spremni da se predaju, ali im ustaše i Nijemci nijesu dozvoljavali.

Prvi zraci svjetlosti omogućili su nam da steknemo predstavu o bezobličnoj masi koja je ležala na gomili sanduka u zidinama džamije, jaučući i tražeći pomoć.

Svega nekoliko boraca Drugog bataljona bilo je ušlo u džamiju i počelo da izvlači one koji su preživjeli, kad je neko viknuo:

— Pazi, žena!

Ispod vojničkog ćebeta virile su samo noge u ženskim cipelama. Kad je ćebe podignuto, ugledali smo mlađu ženu, građanski odjevenu, mrtvu. Bila je to žena »vojvode« Drenovića, koja je pred našim pritiskom pobjegla sa ustaškim oficirima u džamiju. Sramno bratimljenje ustaša i četnika završilo se zajedničkom pogibijom. Pred strahom za svoju glavu, majka je zaboravila i na svoje dijete. Bilo je bolje: dijete je ostalo živo. Kasnije je predato na čuvanje narodnim vlastima, ali je Drenović poslao emisare iz Banjaluke da mu ga dovedu. Naravno, niko nije spriječio da mu se dijete preda.

Pored velikog broja mrtvih i ranjenih, u džamiji je bilo i dvadesetak preživjelih, uglavnom oficira i podoficira, među njima je nekoliko Nijemaca. Najviše Nijemaca izginulo je od eksplozije naših bacačkih mina. Među zidinama nalazila se ogromna količina municije, nekoliko bacača, teških mitraljeza, mnogo hrane.

Kako je dan osvajao, slika krvavog sukoba postajala je jasnija. Bilo je to pravo ljudsko razbojište. Na desetine leševa, njihovih i naših, ležalo je rasuto po snijegu, ispred bunkera, u rovovima. Snježne bjeline bilo je nestalo: svuda gar i ugaženi iskravljeni snijeg...

Zarobljeno je preko sto pedeset domobrana. Preko stotinu ustaša, Nijemaca i domobrana ležalo je mrtvo. Ostali su, kao Drenović, uspjeli da iskoriste naše nepoznavanje terena i da se provuku kroz naše redove.

I Prva proleterska imala je teške gubitke. U tri bataljona, Drugom, Trećem i Šestom, bilo je preko trideset mrtvih. Treći bataljon imao je najteže gubitke: preko petnaest mrtvih i veliki broj ranjenih. Drugi bataljon — deset mrtvih i četiri-pet ranjenih. Među ranjenima bila je bolničarka Olga Bešić, koja je za cijelo vrijeme borbe previjala ranjene drugove neposredno pred otvorima bunkera. Čak i kad je ranjena, nije htjela da napusti svoje mjesto. I druge bolničarke stajale su cijele noći uz rame strijelcima, dodavale im municiju, a u međuvremenu previjale ranjenike... U Šestom bataljonu poginula je od jedne bacačke mine čitava komanda čete i još nekoliko drugova. Pola sata prije njihove pogibije, kad smo zauzeli bunkere ispred džamije, bili smo se spojili i toplo pozdravili. Miša Šterk, vodni delegat, ispravio se iz nepokrivenog bunkera na dvadesetak metara od džamije i doviknuo nam veselo:

— Malo nam je ostalo, nećemo zoru sačekati.

Mislio je na likvidaciju džamije. Ali on taj bliski drug, vedar i duhovit, nije dočekao zoru. U bunker je pala ustaška bacačka mina i ubila ga sa još pet drugova.

Dok smo mi vodili tešku borbu na Sitnici, Treća krajiška očistila je Čađevicu. Već od ranog jutra Prvi i Četvrti bataljon primili su borbu sa njemačkim tenkovima, koji su bili pošli u pomoć garnizonu na Sitnici. Tenkovi su zaustavljeni i odbijeni. Borba sa snagama iz Banjaluke, prema sjeveru, još se čula kad je na Sitnicu stigao komandant divizije, Koča Popović. Kada su mu rekli kolike su žrtve date za Sitnicu, u očima su mu

zablistale suze ... Prisustvovao je sahrani drugova, koje smo položili u nekoliko zajedničkih raka.

Zadovoljni što smo izvršili zadatak, ali ispunjeni tugom za tolikim palim drugovima, svrstavali smo se u kolonu. Trebalo je da idemo prema Jajcu. Okrećući se da još jednom pogledamo poprište borbe, govorili smo:

— Krvava Sitnica!

Sitnica i Čađevica su naša slobodna teritorija. Kasnije je oslobođeno i Jajce.

*

Prva proleterska divizija, poslije prvih borbenih uspjeha, prešla je prvih dana decembra Vrbas i Ugar i izbila u rejon Skender-Vakufa i Korićana. Prva proleterska, Treća krajiška proleterska i Treća sandžačka proleterska, koje su sačinjavale Prvu diviziju, maršovale su prema Kotor-Varoši, Tesliću i Prnjavoru, u području srednje Bosne, koje se sjeverno od Uzlomca proteže sve do Save.

Prva proleterska brigada je odmah otpočela sa pripremama za napad na Kotor-Varoš. Dva bataljona brigade, Prvi i Četvrti, dobili su zadatak da presjeku komunikaciju Kotor-Varoš — Banjaluka i tako spriječe dolazak pojačanja već opkoljenom garnizonu u Kotor-Varoši. Ovaj garnizon predstavljao je isturenu tačku njemačke odbrane u Banjaluci.

Da bi izvršili zadatak, bataljoni su se od Gornjeg Lipovca spustili prema selu Babićima, koje je sa tri strane opasano rijekom Vrbanjom, dok ga sa kopnom veže uzani zemljouz što se proteže prema jugu. Južno od rijeke krivuda željeznička pruga, a desno, odmah uz rijeku, kolski put.

Četvrti bataljon je sa glavninom ostao oko Lipovca, da bi spriječio eventualni napad Nijemaca i četnika s leđa. Četnici, nemoćni da sami vode borbu sa nama, ponekad bi nas napali s leđa u trenutku kada vodimo borbu sa Nijemcima.

Selo Babići, opasano zaleđenom Vrbanjom, nije imalo više od dvadeset kuća, sagrađenih od pruća i

maltera. Kuće su sakrivene po gustim voćnjacima i baštama. Kad gora ozeleni, vjerovatno se jedva primjećuju. Kad su borci Prvog bataljona, nešto prije mraka, stigli u selo, napolju nije bilo žive duše. Pošto su stalno strijepili od Nijemaca, ustaša i četnika, koji su tuda često vršljali, seljaci su se s prvim mrakom zatvarali po kućama, jer je svako kretanje po selu ili paljenje svjetla moglo da ih stane života.

Već u prvi mrak bataljon je postavio zasjede oko ceste i pruge. Od seljaka, koji su sa strahom otvarali vrata, pozajmljeno je nešto alata za raskopavanje ceste i rušenja pruge. Protivkolsko odjeljenje brigade, sa protivkolcem od trideset sedam milimetara, koje je bilo pridodato bataljonu, iskopalo je na brzu ruku položaj za svoje oruđe. Moralo se raditi brzo, jer je svaki trenutak bio dragocjen: borba na Kotor-Varoši bila je već počela. Nijemci su mogli da naiđu svakog časa. Oni su u Banjaluci imali jake motorizovane snage i veliki broj tenkova, pa je bilo sigurno da će intervenisati da bi odbranili svoj istureni položaj. Pruga i cesta morale su se porušiti u roku od dva sata, do početka glavnog napada na grad. Na tom poslu angažovao se skoro čitav bataljon. Jedna polovina rušila je cestu na desnoj obali, a druga je ostala da ruši prugu. Bataljonu su pomagali i radnici što su radili na željezničkom mostu na Vrbanji, koji su stanovali u jednoj baraci pored ceste.

Teško je bilo rušiti prugu golim rukama. Nije bilo ključeva ni specijalnog alata. Borci su, na smjenu, lomili zavrtnje jednim malim maljem. Kad bi se šine na jednom mjestu odvojile, po tridesetak boraca podizalo ih je sa pragovima i čitavu konstrukciju prevrtalo u Vrbanju. To je još nekako išlo. Daleko je teže bilo na cesti iskopati jarak preko kojeg tenkovi ne bi mogli da pređu. I sve to sa nekoliko krampova. Borci su, svjesni odgovornosti prema svojim drugovima koji su se borili za Kotor-Varoš, ulagali krajnje napore. Krivina kod sela Babića, na nekih trinaestak kilometara vazdušne linije od Banjaluke, bila je te noći veliko »radilište«, na kojem su svojski bili zapeli — proleteri

S vremena na vrijeme iznad »radilišta« bi zazviždali četnički meci. Ipak, to nije bilo opasno, jer bradonje nijesu imale hrabrosti da se približe.

Prekopavanje ceste još nije bilo završeno kad su se od pravca Banjaluke pojavila četiri tenka. Kod rova su se zaustavili. Tenkisti se nijesu usudili da pređu preko prvog rova, iako još nije bio mnogo dubok. Posade, opet, nijesu smjele da napuste tenkove da bi ispitale mogućnosti jer su borci Prvog bataljona, onako iz mraka, napali na tenkove bombama i vatrom iz puškomitraljeza. Uskoro je jedan oštećen. Tenkovi su počeli da se okreću u mjestu da bi se uputili ka Banjaluci. Nešto kasnije, iz pravca Kotor-Varoši čula se huka motora. Nijemci su nastojali da se iz grada probiju prema Banjaluci. Pokušaj Nijemaca nije uspio. Poslije kraće borbe bili su prisiljeni da se vrate u opkoljeni garnizon.

Od Lipovca se naziralo svitanje. U toku noći po okolnim brdima napadao snijeg, pa je snježna bjelina ubrzala rađanje dana. Sa rijeke je duvao hladan, oštar vjetar i razgonio maglu. Bilo je hladno, vlaga i mraz prodirali su do kostiju. No borci nijesu mislili na to da se ogriju. Zauzeli su položaje na smrznutoj zemlji, polijegali iza zaklona i čekali neprijatelja.

Nijesu morali dugo da čekaju. Od pravca Banjaluke začula se huka tenkovskih motora. Uskoro se iza krivine pojavila kolona tenkova, u punom gasu. Žurilo im se u Kotor-Varoš, gdje se još vodila borba između njemačko-ustaškog garnizona i tri bataljona Prve proleterske. Prvi tenk je stigao pred iskopani rov i zaustavio se. Ostali su zastali na odstojanju od desetak metara.

Na lijevoj obali rijeke, dvadeset do trideset metara od ceste, iz voćnjaka nanizanih duž nje, vrebale su mitraljeske cijevi proletera. Između njih, na istom odstojanju od neprijatelja, bio je postavljen i protivtenkovski top Prve proleterske.

Uskoro se sa ceste začula njemačka komanda:

— Izlazi iz tenkova!

Komandant kolone izdao je vojnicima zapovijest da odmah poprave prekopani drum. Kupole na tenko-

vima počele su da se otvaraju, i iz njih su se pojavili šljemovi na glavama tenkista. No, to je trajalo samo kratko: rafali iz naših mitraljeza natjerali su tenkiste da uvuku glave i da ponovo spuste poklopce na kupolama. Kad već nijesu mogli da iziđu, okrenuli su cijevi svojih topova prema položajima Prvog bataljona i zasuli ih ubitačnom vatrom. Nastao je neravni dvoboj. Osam teških tenkova, sa topovima i mitraljezima, sipalo je vatru po improviziranim položajima bataljona. Jedini protivkolac bataljona prihvatio je borbu. Njegovi pogoci su bili vrlo precizni. Ali, bez dejstva! Male granate su se odbijale od debelog oklopa grdosije. Protivkolac je imao malu količinu municije. Svaka granata bila je dragocjena. Zato je nišandžija Pejović tražio najosjetljivija mjesta na tenkovima. U tome je i uspio: već treća granata pogodila je jedan tenk u sredini kolone pravo u gusjenicu. Ovo je još više razjarilo Nijemce. Svu vatru iz sedam topova i sedam mitraljeza usmjerili su na položaj našeg protivkolca. Brda su ječala od pucnjave i eksplozija, granate su sjekle grane na voćkama rušile krovove na trošnim seoskim kućama. Posada je, međutim, i dalje mirno ostajala pored svog oruđa i tražila osjetljiva mjesta na njemačkim tenkovima. U kratkim razmacima između eksplozija granata čuli su se rafali mitraljeza Prvog bataljona, koji su se prosipali po kupolama tenkova, da tenkisti ne bi pokušali da iziđu.

Najzad, protivkolac je prestao da dejstvuje: nišandžija Pejović ležao je mrtav pored svog omiljenog topa, a ranjeni članovi posade bespomoćno su gledali još tri preostale granate. Ipak, njemački tenkovi nijesu mogli naprijed. Pred njima se bio otvorio duboki rov, koji se nije mogao preći. O izlasku iz tenkova nijesu smjeli ni da pomisle...

Dok su oko rijeke u Babićima odjekivale eksplozije granata, njemačka pješadija, koja je u međuvremenu stigla od Banjaluke, krenula je preko rijeke, da bataljonu zatvori jedini izlaz sa poluostrva, pravac ka Lipovcu. Na Lipovcu su zapraštale bombe i zaštektali mitraljezi. Napadali su zajedno Nijemci i četnici. Po-

ložaj Prvog bataljona u jednom trenutku izgledao je bezizlazan: borci su ležali priljubljeni uz smrznutu zemlju, jer im tenkovi nijesu dozvoljavali da dignu glave. A gore, na Lipovcu, dijelovi Kraljevačkog bataljona vodili su žestoku borbu sa jakom neprijateljskom kolonom. Bataljon se našao, kako su borci govorili, na »ostrvu smrti«. Gore, na Lipovcu, borba je neprestano trajala. Položaji su po nekoliko puta prelazili iz ruku u ruke. Najzad je Prvi bataljon odvojio jednu svoju četu i uputio je kao pojačanje Kraljevčanima, da bi zadržali položaj na koji su navaljivale sve jače njemačke i četničke snage.

U međuvremenu, u toku najžešćeg okršaja, od Kotor-Varoši su se pojavila dva manja tenka koji su uspjeli da se izvuku iz grada. Kotor-Varoš su bataljoni Prve proleterske bili oslobodili odmah poslije svanuća. Posada ova dva tenka htjela je da se probije ka Banjaluci. Pošto je na tenkove otvorena vatra, oni su se nešto povukli, a posada je iskoristila mrtvi ugao i kroz šumarke uspjela da se izvuče prema Banjaluci. Ni teški tenkovi, i pored svih napora, nijesu mogli da nastave put. Poslije nekoliko časova borbe napustili su bojno polje i vratili se za Banjaluku. Krenuo je nekako i onaj oštećeni.

Šta se u međuvremenu događalo na Lipovcu? Trećeg decembra, oko sedamnaest časova, Četvrti bataljon je izbio na prostoriju Lipovac — Babići. Dijelovi bataljona porušili su u toku noći jedan dio pruge sjeverozapadno od Babića. Glavnina bataljona bila je posjela položaje koji dominiraju prugom i cestom, uglavnom brdo Lipovac i još neka uzvišenja. U svitanje četvrtog decembra, dok su se cestom kretali njemački tenkovi, koji su se sukobili sa Prvim bataljonom, njemačka pješadija je pokušala da ovlada položajima Četvrtog bataljona. Prvi napad Nijemaca bio je odbijen. Tokom čitavog prijepodneva Nijemci su bjesomučno navaljivali. Četvrtom bataljonu stigla je kao pomoć jedna četa Prvog bataljona. Poslije nekoliko žestokih protivjuriša, Nijemci su odbačeni. I tenkovi su odmiljeli za Banjaluku, ne izvršivši zadatak. Pred veče, kad su bor-

ci Prvog i Četvrtog bataljona smatrali da je borba za taj dan završena, jedna veća skupina četnika, oko dvije stotine, probila se iza leđa naših bataljona i zaposjela kotu 758, neposredno iznad sela Lipovca. Četvrti bataljon bio je neposredno ugrožen. Borci su bili premoreni, promrzli, gladni. Ali to nije smetalo da se preduzme kontraakcija. Štab bataljona brzo je reagirao. Podigao je na noge čitav bataljon, razvio ga u potkovicu i krenuo u napad. Namjera je bila da se do vrha potkovica zatvori i da se tako pohvataju četnici. Napredovalo se teško, jer je u toku dana padao snijeg uz jak vjetar, koji je napravio nanose. Četnici su sa kote počeli da se spuštaju prema selu. Za početak napada našeg bataljona bio je određen znak: izbacivanje bijelih raketa sa svih pravaca. Četnici su, naravno, znali šta to znači. Otvorili su vatru nasumce, ali borci Četvrtog bataljona nijesu odgovarali vatrom. Umjesto da pucaju, oni su lagano podilazili. Oko dvadeset časova čitav bataljon je izbio na kotu i uhvatio se u koštac sa četnicima.

Razvila se borba prsa u prsa. Četnici su pružili žestok otpor. Borci Četvrtog bataljona počeli su da prave klinove i da ih tako razdvajaju u manje grupe. Poslije dvočasovne borbe četnici su potpuno razbijeni. Bježali su u manjim grupama prema Čelincu, pod okrilje Nijemaca i ustaša.

Zahvaljujući upornoj borbi Prvog i Četvrtog bataljona, koji su podnijeli najveći teret borbe za Kotor-Varoš, grad je bio oslobođen. Njemačko-ustaško uporište na sponi između Banjaluke i Teslića više nije postojalo. Komunikacija je bila slobodna. Preko nje su navirale brigade Prve proleterske divizije.

Nijemci ipak nijesu mirovali. Teško im je padala činjenica da im je presječena veza sa dolinom Bosne, od Teslića prema Doboju ...

Već 6. decembra jedna jača kolona ponovo je pokušala da se domogne Kotor-Varoši. Četvrti bataljon bio je dan ranije pregazio Vrbanju i krenuo pravcem Tomići — Topići. Pravac je bio: četničko uporište Jošavka, ispod Skatavice i Uzlomca. Poslije čarki sa četnicima, borci su rastjerali njihove zaostale grupe. Ona-

ko promrzli i mokri, jer su gazili rijeku, morali su skoro čitavu noć da u grupama patroliraju kroz selo. Borac bi na trenutak skoknuo u kuću, skinuo mokru obuću, napario noge i opet spreman izlazio da se pridruži desetini koja je držala stražu.

Kad su čete Četvrtog bataljona 6. decembra u dvije kolone, krenule prema selu Skatavici i selu Osječkom, na vidiku se pojavila kolona. Bili su to Nijemci, jedna oveća grupa, koji su se kretali prema Skatavici. Od Jošavke, sa kote 517, spuštala se, isto prema Skatavici, kolona od nekoliko stotina četnika. Obje kolone, idući uporedo, kretale su se prema planini Skatavici, s namjerom da se probiju u Kotor-Varoš. Neprijatelj nije bio primijetio naše jedinice. Četvrti bataljon se nešto povukao i posjeo položaje na raskrsnici puteva koji vode prema Osječkom i Skatavici, na koti 563, gdje je prihvatio borbu. Nijemci su naišli na zasjede koje su po dubini bile postavljene prema Osječkom, skoro kilometar ispred glavnih položaja. Zasjede su sačekale Nijemce na bliskom odstojanju i potpuno ih iznenadile, tako da su se ovi razbježali. Tek kada su se Nijemci pribrali i otvorili paklenu vatru, zasjede su se lagano, pod borbom, povlačile prema glavnini bataljona.

Oko devet časova obje kolone, Nijemci i četnici, otpočele su snažan napad na položaje bataljona. Neprijatelj je mogao brojati četiri do pet stotina pušaka, a u Kraljevačkom bataljonu nije bilo više od sto četrdeset boraca. Mnogi su bili promrzli, pa su praktično bili nesposobni za borbu. Neprijatelj je izvršio tri juriša jedan za drugim. Ali Četvrti bataljon nije popustio. Uskoro je počela da dejstvuje jedna njemačka baterija haubica sa Čelinca kod Vrbasa. Dvadeset minuta trajala je bjesomučna artiljerijska paljba. Borci Četvrtog bataljona zalijepili su se za zemlju. Izgledalo je kao da su izginuli. Kad je paljba artiljerije prestala, Nijemci su krenuli u napad. Tada su borci Četvrtog bataljona »oživjeli«. Nijemci su okrenuli leđa i lagano počeli da se povlače. Četnici su se bili umirili na nekim kosama nedaleko od naših položaja. U jednom trenutku zavladala je tišina. Tada je artiljerija sa Čelinca po-

novo počela da tuče po položajima bataljona. Ovoga puta paljba je trajala duže, a granate su padale precizno, kao da ih je neko rukom »udijevao«. Od silnih eksplozija borcima je zujalo u ušima. Kad bi eksplozija granata utihnula, četnici su zvali proletere i psovali ih. Ali se nijesu usuđivali da ponovo napadnu. Mali Baća, puškomitraljezac, prkosio je artiljeriji. Bez naročitog zaklona, iz jednog udubljenja na ledini, odakle je imao odličan pregled njemačkih položaja neprekidno je tukao i tako držao Nijemce prikovane za polazne položaje. Dok su granate eksplodirale, Baća se zabavljao brojanjem Nijemaca koje je »nanizao«. Četnici nijesu uspjeli da ostvare svoju zamisao — da bataljon napadnu s leđa, jer je taj pravac već od ranog jutra bio posjeo jedan vod bataljona. On je bio dovoljan da zaustavi nekoliko stotina četnika. Poslije šestočasovne borbe neprijatelj je bio prinuđen da se vrati tamo odakle je pošao. Bataljon je imao tri mrtva i tri ranjena. Nijemci su, prema onome što se moglo vidjeti, odnijeli najmanje petnaest leševa.

Bilo je to i previše napora za jedan bataljon, čiji borci za posljednjih nekoliko dana nijesu mogli pošteno da pojedu ni jedan obrok. Bataljon je, po naređenju štaba brigade, povučen u sela Hrvaćani i Savići, kao rezerva. Bilo je to 7. decembra poslije podne. Međutim, već 8. decembra oko podne, na jednom brežuljku iznad sela Vakufa, pojavila se kolona od dvije stotine Nijemaca. Sva automatska oruđa bataljona upućena su na kotu 546. Bataljon se razvio lijevo i desno od ove kote i pripremio za odbranu. To Nijemci nijesu primijetili. Dok su se Nijemci grupisali na brežuljku južno od Vakufa, jedna njihova kolona krenula je sjeverno, prema selu Obodniku. Tada su sva automatska oruđa bataljona stupila u dejstvo. Iznenađeni bočnom vatrom, Nijemci su se, ne opalivši ni metka, dali u bjekstvo. Čete Četvrtog bataljona prešle su u napad i potjerale ih. Nekoliko puta Nijemci su pokušavali da se srede za organizovani otpor, da bi obezbijedili povlačenje. Pritisak bataljona to im nije dozvolio. Borci su naišli na neko-

liko mrtvih Nijemaca, ostavljenih. Živi su spasavali svoje glave . . .

Kod sela Vrbasa Nijemce je sačekala jedna naša zasjeda. I ona im je nanijela osjetne gubitke, ali do njihovih mrtvih nije uspjela da dođe, pošto su na tom terenu već mogli da intervenišu tenkovi.

Bijesni zbog poraza koji su pretrpjeli dan ranije, osjećajući neposrednu opasnost za svoj garnizon u Banjaluci, Nijemci su ponovili napad 9. decembra u sedam sati ujutro. Iz sela Vrbanjci, preko sela Dobrovci, napadali su na prostoriju na kojoj se nalazio Četvrti bataljon. Sada je njemačka kolona bila dvostruko veća nego dan ranije. Učestvovala je i jedna brdska baterija i šest aviona. Avioni su od samog jutra tukli bombama i mitraljirali položaje bataljona. Prvi napad pješadije bataljon je odbio. Nijemci su natjerani u bjekstvo. Ali, nijesu odustali od svoje namjere. Pojačali su artiljerijsku vatru, sada iz sela Vrbanjci. U međuvremenu im je stiglo i pojačanje. Tada su ponovo krenuli na juriš. Napadali su u dva pravca: jednom kolonom prema selu Hrvaćani, prema koti 498, a drugom prema selima Savići — Vakuf i koti 546. Četvrti bataljon je ubacio u borbu sve što je moglo da nosi pušku. Preko dva časa trajala je neravna borba. Neprijatelj je uspio da svojim lijevim krilom potisne desno krilo Kraljevčana. Tako je ugrozio desni bok bataljona. U toj situaciji jedino rješenje bilo je — povlačenje. Bataljon se povukao prema selu Galići. Artiljerijska vatra nije prestajala čitavo vrijeme. Odbrambeni položaji Četvrtog bataljona bili su prosto prekopani. Naročito teško bombardovanje trpjela je Rudarska četa, koja je branila Hrvaćane. Selo je bilo skoro potpuno uništeno. Bombardovanju i napadima pješadije odolijevala je Rudarska četa nekoliko časova. Najzad, poslije nekoliko uzastopnih žestokih napada, nadmoćniji neprijatelj je uspio da ovlada položajima rudara na koti 498. To je natjeralo bataljon da se povuče . . . Ali, Nijemci više nijesu napadali. I oni su u tim borbama pretrpjeli velike gubitke. Orijentisali su se prema jugozapadu, ka Vrbanji, da bi tako izbjegli dalje borbe. Njihov cilj bio

je Kotor-Varoš. Najzad su naše snage morale da se povuku iz grada.

Borbe koje su vodili Prvi i Četvrti bataljon ostale su u sjećanju svakog borca. Bile su to borbe, kao i mnoge koje su vodili bataljoni Prve proleterske, naporne i krvave. Ali su bile obilježene uspjesima kojima se radovao svaki borac. U Naredbi štaba Prve proleterske brigade, kojom je odato priznanje borcima Kraljevačkog bataljona, stajalo je: »Koristimo ovu priliku da odamo priznanje našem Četvrtom bataljonu, čiji borci, starješine i politički radnici već devet dana vode neprekidnu borbu pod teškim uslovima: dugog maršovanja, neredovnog smeštaja i slabe ishrane«. I štab Prve proleterske divizije uputio je zahvalnicu boraca Kraljevačkog bataljona. Bilo je to zaslužno priznanje.

Dok su Prvi i Četvrti bataljon i dalje vodili borbe za odbranu Kotor-Varoši, mi smo logorovali na zapadnim ograncima Uzlomca, prema Skatavici. Mogli smo da čujemo borbu naših bataljona, naročito Kraljevačkog. Međutim, naš zadatak je bio samo da ovom bataljonu obezbjeđujemo leđa, u slučaju da neprijatelj naiđe od Crnog vrha. Ali se neprijatelj nije pojavljivao. Tako smo imali vremena da se bavimo svojim problemima.

Prvi problem bio je — obuka novih boraca, koji su u brigadu došli dok smo boravili u Petrovcu, negdje oko 1. novembra. Bili su to mahom mladići, koji do dolaska u Prvu proletersku nijesu bili prošli vatreno krštenje. Osim borbe na Sitnici, i manjih čarki oko Kotor-Varoši, nijesu učestvovali u većim okršajima. Pa i na Sitnici, u jeku žestokih noćnih juriša i protivjuriša na ustaška utvrđenja i bunkere, ti mladići još nijesu bili shvatili opasnost.

Sada, za vrijeme boravka na Uzlomcu, trebalo im je posvetiti posebnu brigu. Svaki od nas, od komesara čete do borca, dobio je zadatak da se brine o jednom od njih. Moj »štićenik« Stipe već je u Dalmaciji bio »omirisao« barut. Ali ipak još nije bio prekaljen za teške borbe kakve je vodila naša brigada. U žestokoj borbi na Sitnici, koja je trajala cijelu noć, bio je pored mene u streljačkom stroju . . .

Bio je to seljak iz Dalmatinske zagore. Pokret je pomagao od samog početka. U odred je stupio sredinom 1942. godine. Odatle je dobrovoljno došao u Prvu proletersku. Bio je sirov, snažan i izdržljiv. Nosio je trorogu kapu dalmatinskih partizana, sa izrazito visokim »rogovima«. Činilo mi se da su se oni mogli primijetiti i kad se nalazio u zaklonu ... I on je imao slabu obuću. Ali je ćutao. Pred početak borbe na Sitnici, 19. novembra, i njemu smo obećali da ćemo ga obuti. I tada je ćutao. A kad smo na Sitnici prešli cestu i puzeći pošli ka ustaškim bunkerima, podsjetio sam ga na obećanje:

— Stipe, noćas ćemo te obuti.

— A možete me i sa'raniti, — rekao je on dobroćudno, kao da je to sasvim normalna stvar.

— Ne boj se, ne pogađa svaka ...

Stipi je ovo bila prva borba za utvrđeno mjesto. Išli smo na jako utvrđeno neprijateljsko uporište, gdje je trebalo osvajati bunker po bunker. Borba je bila više nego žestoka. Neprijatelj se žilavo branio. U jeku bitke, već pred zoru, dok smo se približavali posljednjem uporištu ustaša, staroj džamiji, Stipe je počeo da podiže glavu i izviruje.

— Ma nikako ne vidim odakle tuče onaj mitraljez — govorio je.

Uto nam je čitav rafal prošištao iznad glava. Uhvatio sam Stipu za glavu i zabo mu je u snijeg.

— Vrag ti odnio te tvoje rogove ... Hoćeš ludo da izgubiš glavu. Ne gledaj odakle pucaju, nego se privlači ...

I Drago Matković, koji je bio sa njegove lijeve strane, počeo je da grdi Stipu što se isuviše pokazuje. A Stipe nikako nije shvatao šta se događa ... Međutim, nama su jedan za drugim ginuli najbolji drugovi i borci. Ruke i koljena bili su nam se već ukočili od hladnoće. Kad nas je novi rafal zasuo iz džamije, Stipe se privio uz Draga. Ovoga puta neprijatelj je gađao preciznije: meci su nam fijukali povrh samih glava, a po koji bi završio svoj put u snijegu neposredno ispred

nas. Mladi borac je ovoga puta puzio, priljubivši glavu uz snijeg. U pauzi između dva rafala okrenuo se meni:

— As ti boga, pa ovo se ne šali. Može stvarno i da ubije.

Izgleda kao da je tek sada shvatio da ratuje...

— A šta si ti mislio? Ipak, ne pogađa svaka — umirivao sam ga. — Samo moraš da se čuvaš.

— E, bar da dođem do cipela — vajkao se Stipe, nekako više za sebe.

Sitnica je bila zauzeta. Stipe nije poginuo. I dobio je cipele...

Sada, na Uzlomcu, pojedinačno smo razgovarali sa svakim novim borcem. Stipe je jednog jutra, poslije razgovora, određen na stražu. Stražarsko mjesto nalazilo se na jednom ćuviku u šumi, na stotinak metara od bivaka. Sa tog pravca, prema našim ranijim izviđanjima i podacima, nije prijetila naročita opasnost. Ipak, zadatak je bio zadatak, a mi smo bili u ratu...

Sat kasnije pošla je patrola da obiđe stražarska mjesta.

Išli smo oprezno prema Stipi, koji je sjedio licem okrenut prema Jošavki, kao što mu je bilo rečeno. Nije nas čuo dok smo mu prilazili. Kad smo bili na dvadesetak metara iza njega, uočili smo kako sjedi. Bio se pognuo naprijed, kao da je zauzet nekim poslom. Tek kad smo se sasvim približili i kad je čuo krckanje grana pod našim nogama, Stipe se okrenuo. Ali nije odmah ustao. U rukama je držao jednu čarapu. U čarapi su bile igle za pletenje i malo klupče vunenog konca na zemlji pored njega. Krpio je čarape.

— Stipe, bolan, šta to radiš?

Za trenutak se zbunio.

— Evo, drugovi, koristim ovo vrijeme da zakrpim bičve. Rekoh — ionako nema ništa, pa...

Nije bilo ničega, ali smo ga ukorili i objasnili mu šta znači biti na straži.

Kasnije, poslije ove jedine lekcije, mogli smo se slobodno osloniti na njega. Bio je jedan od najbudnijih stražara i patroldžija u bataljonu...

I još jedan »novak«, kako smo ih ponekad zvali, dobio je tih dana specijalno zanimanje. Bio je to Grga. Omalen, debeljuškast, krivih nogu, nekako je sav izgledao »ćoškast«, ali je bio iskren i dobroćudan. Bio je nepismen. Ranije je služio kod nekog bogatijeg seljaka kao čoban, nikad nije bio sit, a uvijek maltretiran i prezren. Gazda ga je nazivao glupakom. Ali kad je narod u Dalmaciji počeo da se diže na oružje, Grga se pokazao trezven i inteligentan. Shvatio je šta okupator hoće, a isto tako i ciljeve naše borbe. Gazdi je rekao:

— Čuvaj ti sam, ja odoh da se bijem.

Ovaj ga je odvraćao, ali nije pomoglo. Grga je stupio u odred, odakle je uskoro upućen u Prvu proletersku brigadu. Došao je k nama dok smo bili u Petrovcu. Odredili smo ga u bataljonsku komoru, pošto je, kako je i sam priznao, bio »vičan tim poslima«. Po oslobođenju Kotor-Varoši našli smo u gradu bogatu biblioteku. U stvari, to su bile knjige koje su ustaše zaplijenile od poštenih ljudi, od kojih su najveći broj strijeljali. Knjige su bile smještene u jednoj staroj zgradi odmah pored štaba (stožera). Odlučili smo da tu priliku iskoristimo i da formiramo bataljonsku biblioteku. Jer, knjiga nam je bila potrebna ne manje od obuke ili municije. Borci su po torbama uvijek »gučili« po koju knjigu, ali smo sada donijeli odluku da pređemo na »viši stepen«, na biblioteku. Poslije dužih razgovora sa intendantima, uspjeli smo da za tu svrhu dobijemo jednog konja i dva sanduka, u stvari neke impregnirane ustaške kofere. I tako smo biblioteku, i kofere, i konja povjerili našem Grgi. Dok sam mu »svečano« predavao »tovar«, Grga me stidljivo opomenuo:

— Druže Jovane, pa ja sam nepismen.

— Ako, Grgo, — odgovorio sam. — Uskoro ćeš biti pismen. I nećeš biti samo konjovodac, nego ćeš jednog dana postati bibliotekar bataljona. Za sada pazi da knjige ne pokisnu. I uopšte, pazi ih kao oči u glavi. I nikome nemoj da daješ bez moga znanja.

Čini mi se da je naš Grga bio srećan što je dobio takav zadatak. I mi smo imali puno povjerenja u njega.

Znali smo još da će se sada dobro potruditi da nauči da čita i piše. I nijesmo se prevarili.

Naš boravak na Uzlomcu bio je završen. Bataljoni koji su vodili borbe sa njemačkim i ustaškim snagama prema Banjaluci — bili su protjerali neprijatelja. Trebalo je krenuti dalje, na sjever ... 14. decembra 1942. godine krenule su kolone Prve proleterske brigade niz Uzlomac, prema Jošavki i Šnjegotini.

Jošavka, leglo četnika, bila je krvavi dokumenat o četničkoj izdaji i njihovim zločinima. Nekoliko mjeseci ranije četničke horde zarobile su nezaštićenu partizansku bolnicu u kojoj je ležao i doktor Mladen Stojanović. Ranjenike i bolesnike su poklali. I sam Mladen, jedan od organizatora ustanka u Krajini, pao je kao žrtva četničke kame ...

Sada je jedna šačica tih bradatih izdajnika čekala, čučeći na glavicama iznad Jošavke, da nas »rastjera«. Četnici su u stvari bili istureni odred njemačkih snaga, koje su pošle od Banjaluke da nas zaustave. Nije bilo borca u Prvoj proleterskoj brigadi koji nije osjećao ne samo mržnju nego i odvratnost i prezir prema tim izrodima.

Niz Uzlomac, sa kojeg puca divan vidik na brežuljkastu srednju Bosnu, spuštali smo se pjevajući. Kao da pred nama nije bilo neprijatelja ...

A taj neprijatelj — svih boja širio je laži o proleterima. Stanovništvo je, zaplašeno njegovim terorom, često i povjerovalo tim lažima. Zato su prva sela ispod Uzlomca bila prazna. Muškarci su se, kako smo kasnije utvrdili, krili po šumarcima oko kuća. Jer, iako su četnici sve pokušavali da bi narod odvojili od nas, nijesu uspjeli da ove seljake odvuku sa sobom i svrstaju u svoje »korpuse«.

Preplašeni, oni su drhtali na snijegu i sakriveni posmatrali šta radimo.

A mi smo — pjevali!

I već u Šnjegotini, kroz koju su prolazili dijelovi brigade, upustili smo se u razgovor sa onima koji su ostali po kućama. Bili su to, uglavnom, starci i starice, koji su »odživjeli svoje«, kako su nam sami govorili. I

ndilovali smo djecu, koja su prva bila spremna da na našu lijepu riječ odgovore osmjehom . . .

Zaustavili smo se u Donjoj Šnjegotini, gdje smo predanili. Već oko podne začulo se prepucavanje oko Jokića brda. To je naš Prvi bataljon došao u kontakt sa neprijateljem.

Prvi bataljon je prešao Uzlomac kao zasebna kolona. Ped sam mrak je stigao ispod Donje Šnjegotine. Ispred bataljona, kosom Jokića brda, kretali su se četnici, poslati da presretnu naše kolone. Četničke čete imale su imena po mjestima: Crnovrška, Vrbaska, Banjalučka. Prvi bataljon je, po našem starom običaju, prema četnicima primijenio taktiku unošenja panike, dok je, s druge strane, prema zarobljenima postupao blago. Ovo drugo je na prvom koraku dalo pozitivne rezultate, jer su njihovi komandanti, posljednjih dana, očekujući naš dolazak, razvili protiv nas vrlo živu propagandu, tvrdeći da ubijamo svakoga na koga naiđemo. Bilo je tu priča da siječemo noseve i uši, da ljude žive pečemo, da crkve palimo. Najčešće su srpskom življu partizane predstavljali kao ustaše: kolju sve što je srpsko, pale kuće, a žene siluju pa onda ubijaju. Tako smo od samog početka morali da vodimo računa o dva momenta. Prvo, da svojim postupcima rastjeramo strah kod mirnog stanovništva. I drugo, da specijalnom taktikom, ubacivanjem manjih grupa u četničku pozadinu, unesemo paniku u njihove redove. Osim toga, bilo je dogovoreno da upotrebljavamo, naročito u noćnim borbama, mnogo raketa, raznobojne svjetleće metke, koje su borci tih dana brižljivo raspoređivali u šaržere automatskih oruđa. To je četnike, kako smo se kasnije zaista uvjerili, toliko zbunjivalo da uopšte nijesu pokušavali da daju otpor. P vi bataljon je u noći između 14. i 15. decembra primijenio tu taktiku protiv četnika na Jokića brdu. Kada su počele da se pale rakete i nižu svjetleći meci svih boja, četnici su bezglavo pobjegli preko sela, vičući na sav glas:

— Ide vojska bijesne Mare, niko joj se ne može oduprijeti! Spasavajte se, ljudi, kako ko može!

Ko je bila ta bijesna Mara nijesmo nikada saznali. Ali je, vjerovatno, živjela u nekom predanju kao čudovište protiv kojeg se ne vrijedi boriti...

U selu ispod Jokića brda četnici su u toku noći ostavili svu svoju komoru, a oni su pobjegli iza Dubrave ka Crnom vrhu. U komori je bilo pečenih prasića, pilića, rakije, voća. Tako je Prvi bataljon, i bez intendanture, dobio odličnu večeru.

Dok je bataljon još za dana vodio borbu, mi smo se spremali za pokret. Nekoliko časova prije toga razgovarali smo sa seljacima, koji su u neko doba počeli da se vraćaju kućama. Prvo pitanje koje nam je postavio jedan postariji seljak bilo je:

— Jeste li vi komunisti?

— Ima među nama dosta komunista — glasio je odgovor. Ali su njegove predstave o komunistima bile takve da smo njemu i još nekolicini pridošlih seljaka čitav sat objašnjavali smisao pripadnosti Komunističkoj partiji, njenu ulogu, i ciljeve, i karakter naše borbe.

— A da li je istina da crkve palite, vjeru gazite? — pitao je sada drugi.

I na to pitanje morali smo da odgovaramo potanko, jer smo znali da neprijatelj koristi svaki naš potez, svaku našu i najmanju grešku, da bi ovaj mirni živalj pridobio za sebe. Imali smo već velikog iskustva u strpljivom objašnjavanju ciljeva naše borbe.

— Ali, — govorio je nepovjerljivo i srdito jedan starac — ovdje su već bili ti vaši »proleteri«, oni Čelarovi, znate. Oni su bili protiv onih koji nijesu htjeli da se bore.

— A kakvi su bili ti ljudi koji nijesu htjeli da se bore, šta su propovijedali? — pitao je naš borac.

— Pa... govorili su da ne treba da se ide u borbu, da budemo mirni, jer se protiv sile ne može... To su govorili... To su bili neki seljaci, ali nijesu ništa vojsci činili. A protiv sile se ne može golim rukama...

Dugo smo o tome razgovarali. Ubjeđivali smo ih da smo i mi Srbi, ili Crnogorci, da među nama ima i muslimana, i da se i oni bore protiv okupatora, da nijesu

svi muslimani ustaše. Na kraju, kad smo već morali da se oprostimo od njih, jedan naš drug je rekao:

— ... Pa šta da vam više govorimo. Nas, evo, vidite. Imamo li rogove, jesmo li u srodstvu s đavolom? Recite slobodno, ne bojte se!

Ljudi su se malo zastidjeli. Pitanja više nije bilo...

Ali mi smo znali da je to samo početak, da ćemo morati još mnogo da uradimo da bismo ovim nepismenim ali promućurnim seljacima pokazali kakvi smo i za šta se borimo. Svuda gdje smo bili smješteni, vodili su se slični razgovori. Svaki mali skup oko grupe naših boraca dobijao je karakter konferencije. I svuda su nas radoznalo posmatrali. Za njih su, pošto su ovdje živjeli samo Srbi, jedini krvnici bile ustaše. I sada, kad su se uvjerili da se i mi »krstom krstimo«, kolebali su se i bilo im je teško da nas svrstaju u red sa neprijateljem. A mi nijesmo nimalo neprijateljski izgledali...

— A da li znate da se četnici sporazumijevaju sa ustašama, samo da bi uspješnije vodili borbu protiv nas?

To pitanje padalo je kao malj. Zar je to mogućno — Srbin ide ruku pod ruku sa ustašom? Bilo ih je teško ubijediti u to, jer su to četnici svakako krili od njih. I oni su vodili neku politiku... Na kraju smo im rekli:

— Dobro, uskoro ćete vidjeti da li smo mi bili u pravu ili ne...

Već na prvom koraku došli smo do zaključka da će naša bitka na ovom terenu biti ozbiljna i teška. I to politička bitka, koja je ovdje bila isto toliko važna koliko borba preko puške. Ali smo mi u tu bitku ušli, uvjereni da ćemo je dobiti...

Dok smo primali večernji obrok, pred sam pokret, ponovo je zapucalo na Jokića brdu. To su dijelovi Prvog bataljona prelazili u napad. Četnici su po kojim metkom odgovarali izdaleka, pa su ti meci, fijučući, prelijetali iznad sela. Mi smo mirno sjedili na gredama ispred kuća i večerali. I čitali strah sa lica uplašenih seljaka.

— Evo, ovi dođoše i zamutiše — kao da su govorili njihovi pogledi. — A svaka borba donosi nesreću...

Zatim smo se spremili da idemo, ako zatreba, u pomoć Prvom bataljonu. Usput smo se šalili na račun »dobrodošlice«. Nije loše što su zapucali, čuće se o našem dolasku. Žene su nas začuđeno posmatrale.

— Idete li, sinko, tamo gdje se puca? — pitala je jedna starica.

— Idemo, majko.

— Pa se smijete i šalite, kao, pribogu, da idete u po'ode. Joj meni, kukavnoj, a glave izgubiti možete...

Objasnili smo joj da mi tako idemo u borbu. Znamo mi da ćemo na kraju pobijediti. Pa ako poneki i pogine, drukčije ne može ni biti...

— Čudne vojske, bogo mili, — vajkala se žena. — Idu u smrt, a smiju se i pjevaju... Bog vas čuvao, djeco moja...

Prvi bataljon nije imao potrebe za našom pomoći. Zato smo zanoćili u jednom zaseoku Šnjegotine.

Sljedećeg jutra, u samo svitanje, začuli su se pucnji. Prema Jokića brdu, na kojem se nalazio Prvi bataljon, pošli su četnici i Nijemci. Bio je dovoljan jedan bataljon Prve proleterske da sve te kolone razbije i natjera u bjekstvo. Četnici su razjureni odmah. Ostavili su dosta mrtvih i ranjenih. Nijemci su pobjegli u zgradu osnovne škole, odakle su se cio dan branili. Tek navečë su se izvukli pod zaštitom mraka. Petnaest Nijemaca bilo je zarobljeno ili ubijeno. Četnike niko nije prebrojavao. Zarobljenima su oduzimali puške i odmah ih puštali kućama. Štab bataljona je naredio referentu saniteta da ranjene četnike previje, zatim je mobilisao nekoliko kola i u pratnji seljaka uputio ove ranjenike prema Banjaluci, u bolnicu. Ovo se još istog dana pročulo po čitavom kraju. Simpatije seljaka već su bile na našoj strani.

Tako je prvi pokušaj Nijemaca i četnika da zaustave naše nadiranje prema Prnjavoru brzo propao.

Drugi pokušaj učinili su četnici iznad Jošavke.

Iznad šumske pruge, koja se provlači dolinom Ukrine, na jednoj isturenoj kosi bila se ušančila oveća gru-

pa četnika. Bili su to, kako smo kasnije utvrdili, mahom mještani i četnici iz zloglasne Crnovrške čete. Takve svoje čete oni su po potrebi nazivali i »korpusima«. Kad su zapucale njihove prve puške, prethodnice Drugog bataljona nalazile su se u pokretu, u jednom šljiviku. Nije bilo potrebe da se zastaje. Druga četa našeg bataljona, uz podršku još jednog voda, poslije dvočasovne borbe, natjerala je četnički »korpus« u panično bjekstvo. Četnici se nijesu zaustavili do Čelinca.

Pred našim bataljonom put je bio slobodan. Kretali smo se prema selima Vijačani i Branešci. Bili smo na lijevom krilu brigade.

Prugu smo prešli u sami mrak. Imali smo vremena da u hodu razmišljamo o našim prvim koracima u srednju Bosnu . . .

Srela nas je oštra zima. Srela su nas zabrinuta ili preplašena lica. I — švapski i četnički rafali. Moglo bi se reći: stanje redovno . . . A mi smo išli i vjerovali smo u sebe, u našu borbu, u naše rukovodstvo. I u ovaj narod, vrijedan i pošten, koji zna da razlikuje istinu od laži. I bilo nam je toplo oko srca . . .

Noć nas je nosila prema srcu srednje Bosne. Patrola prethodnica bila je odmakla od glavnine. Zato se komandant bataljona, koji je išao sa Prvom četom, ljutio što nema veze sa nama. A nama se desila jedna nezgoda, koja nas je natjerala da požurimo. Dok smo prelazili preko zaleđenog potoka, sa uskog brvna, koje je zamjenjivalo most, jedan drug se oklizunuo i pao u vodu. Samo mu je puška ostala suva. Kad smo ga izvukli počeo je naglo da se smrzava, jer je bio do grla mokar, a temperatura je bila ispod — 10 stepeni. Do prvih kuća bilo je najmanje pola sata hoda. Zato smo trčali. Nijesmo bili sigurni da li ima četnika u kućama prema kojima smo išli. No, iako ih ima, utoliko gore po njih. Mi moramo unutra, da spasimo druga koji svakog trenutka može da dobije zapaljenje pluća. Tako smo u trku stigli do prvih kuća. Četnika nije bilo. Dremljivi domaćin, koji nam se nije nadao u ovo doba, pokazao je veliku brigu za mokrog druga. A komandant, kada je glavnina stigla, dobro nas je izgrdio.

Kakva je to prethodnica koja ne drži vezu sa glavninom! ... Kad je vidio borca zavijenog u ćebe i kad smo mu objasnili zašto smo žurili, malo se smirio ...

Ujutru, poslije odmora, išli smo u izviđanje. Kad su se naše prethodnice pomolile na kose iznad Vijačana, vidjele su crne prilike kako u grupicama skakuću po snježnom terenu i idu u pravcu Kokora. Neko je iz zaseoka u kojem smo noćili pred zoru odnio vijest četnicima da smo se primakli Vijačanima. I oni su, naravno bježali. Pobjegli su tako naglo da su mnogi i puške ostavili.

U prvim zaseocima Vijačana naišli smo na nekoliko starica. Ljudi su se, kao i u Šnjegotini, bili sklonili po šumarcima i stajama, dok vide šta će biti ...

Naša prva briga bila je da ih vratimo kućama. Jer, vrlo je teško seljaku kad stoji sakriven u žbunu, nedaleko od svega što ima, i čeka da mu biješ, ili pobiješ, porodicu ili da mu zapališ kuću. To su radili i Nijemci, i ustaše, i četnici. I ovi seljaci su za to znali, iako se njima to još nije dogodilo. A sada, evo, došli su »n'akvi proleteri«, o kojima oni malo znaju.

Šta li će ovi da rade? U nas su, sakrivene iza živica i staja, bile uprte stotine očiju ...

Jedna četa stigla je pred kuću čija su vrata bila širom otvorena. Otresita žena, četrdesetih godina, muvala se između kuće i štale, skoro bez ikakvog cilja.

— Pomoz' bog, snašo.

— Bog ti dobro dao, vojniče.

— A gdje ti je čovjek, bona?

— Vala ... tu je negdje ... za mâlom, šta li.

— Reci ti njemu, živa bila, neka izlazi. Nikome mi ništa nećemo. A da malo progovorimo, ne bi bilo zgorega ...

Zastali smo i posjedali po balvanima rasutim po dvorištu. Komesar čete se odvoji i obrati ženi skoro šapatom:

— Ajde ti, snašo, zovi svoga čovjeka, da se ne mrzne po ovome snijegu. Pa ovo je njegova kuća, red je da nas sretne kao domaćin ...

Žena je gledala u njega. Mora biti da je brzo mislila.

— Savo je njegovo ime — reče. — Možda ... da ga vi zovnete.

Da li je već sticala predstavu o nama? Ili su seljaci bili obaviješteni od svojih susjeda u Šnjegotini da nijesmo nikome ništa uradili? Ako je rekla ime svoga muža, svakako je željela da ga mi zovemo.

I mi smo ga zvali, iako ga nijesmo vidjeli. Uskoro se iza staja pojavio krupan, sredovječan seljak u crnom gunju. Išao je neodlučno prema nama. Komesar mu je pružio ruku.

— Kako si domaćine?

Savo nije odmah odgovorio. Gledao je u njega, zatim u nas ostale: kao da nas je prebrojavao ... Najzad je progovorio:

— Kako bog i sila 'oće, eto kako sam. A vi? Kako vas ono zvahu? ...

— Partizani, proleteri — rekao je komesar. —

— Sjedni, pa da razgovaramo. Znaš, mi mislimo da jedan dio čete noći ovdje, u tvojoj kući.

— Pa, kad je takvo naređenje ... — rekao je oklijevajući. — Vojska mora negdje da se skloni, jakako. Pošto sam mu bio najbliži, obratio se meni:

— Kako ono reče da se zovete?

— Proleteri.

— Pa dobro, šta radite? Koljete li?

— Ne koljemo — kažem kratko.

— A ja sam bio četnički odbornik. Istinu vam kažem. Sad me ubijte.

— Nećemo te ubiti — velim ja smijući se. — To nam ne bi ništa koristilo. A šta će njima, četnicima, odbori?

— Da im sakupljaju prasiće i piliće — kaže Savo kao iz rukava. — Eto zašto.

— E, vidiš, mi ne stvaramo odbore za to. Naši odbori su vlast, oni vode narodne brige.

Pošto se uvjerio da mu je glava još na ramenima i da će mu, vjerovatno, i ostati, Savo se malo odobrovoljio.

— A ima li, bolan, Turaka među vama?

— Turci su u Turskoj. A muslimana, ovih naših, ima.

Savo se postepeno oslobađao straha. Pričali smo mu natenane o našoj borbi, o ustašama, o četnicima, o njihovoj ulozi, o politici Pavelića koja je vodila uništenju ne samo Srba nego i svih poštenih ljudi u napuštenoj Nezavisnoj, zatim o četničkim zločinima.

— Jesi li čuo za Mlađena sa Kozare?

— Bezbeli, jesam. Još od prije rata. Bio je dobar doktor.

— Eto, vidiš. Dizao je narod na ustanak protiv ustaša i Nijemaca. A četnici su ga ubili onako ranjenog. Kao lešinari, dotukli su ga. Je li to časno?

Nije mogao da se ne složi sa nama.

Dan je već odmicao, bilo je vrijeme ručku. Ljudi iz gornjeg zaseoka, u kojem smo bili zastali, počeli su da se vraćaju jedan po jedan. Nakon dva sata ispred Savove kuće okupili su se stanovnici skoro čitavog sela. Reklo bi se da su od prvog časa zavidjeli Savu što se tako brzo snašao. No Savo je izgleda bio takav čovjek...

Iskoristili smo ovaj skup. Pričali smo seljacima o našoj borbi, o izdaji četnika, o zlodjelima ustaša. I komentarisali borbu koju su dan ranije vodili bataljoni Prve proleterske brigade ispod Šnjegotine i Jošavke. Izgleda da su naše pobjede, koje su nama izgledale neznatne, na njih ostavile dubok utisak. I naši postupci prema ranjenim četnicima.

— A ovi samo piju i kralju pjesme pjevaju — rekao je jedan seljak dok smo im govorili o našoj akciji. Mislio je na četnike.

— Pa oni i sa ustašama idu zajedno, samo od vas kriju.

— Zar je to istina? — govorili su. Mnogi nijesu mogli da vjeruju. Trebalo je da dokazujemo ono što smo tvrdili. I mi smo to činili iznoseći činjenice, strpljivo, uporno.

Usred razgovora, koji je postajao sve življi, Savo me povuče za rukav i pozva u stranu.

— Dođi, bolan, da ti nešto pokažem.

Odveo me iza staje u neko žbunje. Tu, u žbunju i nekom gustom šiblju, stajalo je nekoliko bačava, ni jedna niža od dva metra.

— Vidiš — reče. U ove četiri je bila rakija. Sada su samo dvije pune. Ove druge dvije sam otvorio, pa je rakija iscurila.

Gledao sam u njega ne shvatajući o čemu se radi. On je primijetio moju zbunjenost, pa je požurio da mi objasni.

— Četnici su rekli da vi sve uništavate, da lomite, da prosipate . . . Meni je bilo žao, za ovo sam se mučio. I rekoh: e baš, Savo, kad je tako, ne daj da se oni slade, nego ti sam udri. I tako, dvije otvorih. Druge dvije bi mi žao. Mislim, opet: valjda nijesu takvi, neće biti istina sve što ovi pričaju, ostaviće i oni nešto, makar za sebe . . .

— Budalo! — bilo je jedino što sam u tom trenutku mogao da mu kažem. — Tako su te nasamarili . . . prosto ti pamet popili . . .

Nije odgovorio, već je iz žbuna, izvukao merdevine i prislonio ih uz jednu bačvu.

— Popni se — skoro je zapovijedio.

Popeo sam se i pogledao. Bačva je skoro do vrha bila napunjena svinjskim mesom i slaninom, još u salamuri.

— Ima Savo još toga, ako ti je milo znati. A i oni bradati dosta su uzeli, nešto kao porez . . . A sada će te i vi, sigurno.

— Mi — rekoh — porez ne uzimamo. Ako možeš da za pet-šest ljudi daš ručak ili večeru — toliko. A vi ćete se kasnije u selu dogovoriti da nešto odvojite za naše jedinice. Koliko ko može — znamo da je teško...

— Eh — rekao je nekako uvrijeđeno — za pet-šest! Može Savo da cijelu jednu četu drži tri dana i da mu se ne pozna. I da budem pravi domaćin . . .

Vratili smo se do čete.

— Možeš da razgovaraš sa komesarom — rekoh.

Pogledao me upitno.

— Ko — me — sar . ., šta mu je to sad?

Objasnio sam mu ulogu komesara.

— A zar komandir nije najvažniji? On komanduje.

Morao sam da mu objasnim nadležnosti komandira i komesara. Na kraju je pristao da razgovara sa komesarom, iako je za njega komandir bio veći autoritet. Njemu je ponovio svoje predlog da tri dana izdržava četu. Komesar se zamislio, rekao je da će da vidi sa intendantom bataljona i zahvalio se domaćinu.

Savo je rekao:

— Dobro, vi se dogovorite. Ja mogu — i 'oću... A sad, komesaru, kako bi bilo da vojska popije po čašicu rakije?

Niko nije zvanično zabranjivao alkohol, ali se vodilo računa o tome da vojska ne pije. Bilo nam je poznato šta su Nijemci i ustaše radili sa svojim vojnicima. A znali smo i za onu staru parolu iz austrougarske vojske: »Rum — šturm«! Mi smo kao primarno postavljali pitanje svijesti. Nikada ljude nijesmo pokretali u borbu pomoću alkohola.

Sve ovo komesar je objasnio Savu. Ali ovaj nije mogao da shvati, ili bar ne sasvim.

— Lijepo — rekao je — ljudi ne treba da piju. A zar vojnik, živ čovjek, koji svakog časa može da pogine, ne smije ni da okusi, da bi se malo zagrijao na ovome mrazu. Ja u tome, brate, ne vidim ništa rđavo!

Naš komesar bio je vrlo partijan, čak malo krut, kako smo mi znali da mu kažemo. Ipak, na Savovo navaljivanje, pristao je da se borcima dâ po čašica rakije, »za dobrodošlicu«.

— Ali nemoj da daješ jaku, to ubija snagu.

Savo je, po svojoj računici, znao šta će dati: ono što je najbolje.

I tako smo prije obroka popili po čašu-dvije...

Još iste večeri, po odluci bataljonskog biroa, održan je sastanak četne partijske ćelije. Imali smo da razmotrimo nekoliko važnijih pitanja. Najvažnije: odnos prema narodu srednje Bosne. Trebalo je razvijati aktivan politički rad. Zatim, pomoći mladim borcima, koji još nijesu imali prilike da djeluju politički. Za to

ih je trebalo osposobiti: morali smo prvo njih same uzdići politički, a zatim ih učiti na praksi. I zato je, kao za borbu, bila potrebna obuka. Često duža i teža, jer je Prva proleterska najčešće imala teže političke nego vojničke zadatke... Za politički rad sa narodom određene su specijalne grupe u svim četama. Sljedećeg jutra održao je sastanak i kulturno-prosvjetni odbor bataljona. Trebalo je nešto uraditi i na tom planu. Na našem »reportoaru« imali smo nekoliko kraćih komada, koje smo obično prikazivali po selima. Kočićev »Jazavac pred sudom« bio je na čelu liste, jer ga je narod u Bosni razumijevao i prihvatao.

Uvježban je bio i kraći komad »Seljak i june«, koji je opet imao svoju određenu misiju. Ipak, sa Davidom Štrpcem prolazili smo najbolje.

Već idućeg dana razišli smo se u grupama po selima. Seljaci Branešaca i Vijačana, ukoliko nijesu bili aktivni četnici, vratili su se kućama. Obrazovan je privremeni seoski odbor, koji je imao zadatak da organizovano pribavlja hranu za vojsku.

Naš domaćin Savo bio je dobro raspoložen. Pred veče je rekao komesaru da bi htio da ide u Kokore. Predlog je obrazložio jednostavno:

— Ja znam da ćete vi ići dalje. Sjutra ćete možda biti tamo. Htio bih da odem i da kažem ljudima da se ne plaše. Ako nešto ne sumnjate u mene...

Ako je bio četnički jatak ili dostavljač, mogao je da ih približno tačno obavijesti o našim snagama. Ali mi nijesmo imali razloga da strahujemo od toga, jer je nekoliko brigada Prve proleterske divizije pokrivalo teren od Crnog vrha pa sve do Teslića. Neprijatelj je to znao, u to nije trebalo sumnjati. Ako ne detaljno, a ono po lokaciji jedinica. Prema tome, ovaj naš Savo ne bi mogao da nam naškodi. A da koristi — može. I zato se štab bataljona, koji se bio smjestio u blizini, složio da ga pustimo.

Savo se vratio kasno. Bio je umoran, ali vedar. Pričao nam je da je narod na Kokorima i Devetinama, gdje su se četnici još motali, uglavnom obaviješten o našem držanju prema stanovništvu. Čak je i među ak-

tivnim četnicima nastao sukob. Pojedini četnici, iz Forkapinog odreda koji nijesu odobravali četničku saradnju sa ustašama i Nijemcima, već su se kolebali. Bile su to dobre vijesti. Nije bilo razloga da ne vjerujemo Savu, jer smo ista obavještenja dobijali i od drugih seljaka ...

Agitatori su imali pune ruke posla.

Štab bataljona je odlučio da patrole kombinuje tako da u njima ima i politički zrelijih drugova, koji će primiti ulogu agitatora. Imali smo obavještenja da se oko Crnog vrha kreću četničke izvidnice. Trebalo je ispitivati teren. I zato su jače patrole, od po pet-šest boraca, stalno krstarile terenom. Usput smo navraćali u kuće i razgovarali sa narodom. Obično se razgovor završavao pozivom da nešto založimo. No to je zavisilo od zadatka i vremena koje nam je stajalo na raspolaganju. Obično smo odgovarali:

— Navratićemo pri povratku.

Vraćali smo se obično predveče, poslije obavljenog zadatka. Patrola bi se dijelila u dvije grupe. Jedni su ulazili u kuću, dok bi drugi ostali da osmatraju. Zatim smo se smenjivali.

Ponekad bi manje grupe silazile prema Kokorima i Devetinama, i Crnom vrhu. One su rijetko imale vojničke zadatke. Obično su upućivane da politički djeluju.

Uskoro smo morali da raspravljamo jedan problem koji se pojavio u vezi sa radom tih grupa i patrola. Sazvan je i partijski sastanak, a zatim četna konferencija. Bila je riječ o »pikiranju«. »Pikirantima« smo nazivali one borce koji su na vlastitu inicijativu, bez dozvole, zalazili po kućama da bi nešto pojeli. Međutim, borci su rijetko kad tražili da im se dâ da jedu. Oni bi razgovarali sa domaćinima, obično na njih ostavili dobar utisak, pa su seljaci smatrali za svoju dužnost da ih ponude. Ponekad su seljaci to činili, vjerovatno, i iz straha i pretpostavljajući da ovi zalaze k njima da bi nešto pojeli. Protiv »pikiranja« smo bili vrlo energični. Ali su ti razgovori i zalaženja po kućama, opet, davali skoro redovno dobre rezultate. A naši borci nikada nijesu zalazili samo zato da bi se najeli. Uostalom, tih

dana nijesmo bili gladni ... Vjerovatno smo na seljake ostavljali dobar utisak, jer je bilo slučajeva da se borci nijesu mogli odgovoriti pozivu.

Jedan takav slučaj desio se kod Turjanice. Iz Brezičana, gdje smo tih dana logorovali, upućena je jedna jača patrola prema Turjanici, rječici koja teče ravnicom. Po običaju, od seljaka smo prikupljali obavještenja, razgovarali sa njima i upoznavali ih sa ciljevima naše borbe. Jedan imućan seljak, katolik, porijeklom Poljak iz Galicije (narod ih zove Galicijani), zainteresovao se za naše pričanje i ostao u razgovoru sa nama skoro sat Na kraju nas je upitao:

— A jeste li vi protiv vjere i običaja?

Objasnili smo mu kako gledamo na religiju, na običaje, i on je, kako smo zaključili, bio zadovoljan. Na kraju je rekao:

— Znate, nama je za nekoliko dana Božić, pa sam htio da vas pozovem ... Naravno, ako to nije protiv vaših ubjeđenja, ako vam nije nezgodno ...

Obećali smo da ćemo ga posjetiti ako budemo imali vremena. Računali smo: u njegove običaje ne treba dirati, a njegovo prijateljstvo i simpatije tako možemo steći ...

Ipak, na partijskom sastanku i četnoj konferenciji oštro smo kritikovali pojave nedostojne komunista i proletera, pogotovu sada kad se trebalo boriti za simpatije svakog čovjeka.

22. decembra proslavili smo prvu godišnjicu formiranja Prve proleterske brigade. Prvo smo na konferencijama sumirali rezultate borbi i rada za proteklu godinu. Zatim smo po svim selima održali političke konferencije sa narodom. Proslava se završila priredbom koju je pripremila naša amaterska grupa. Radovalo nas je što je narod bio vrlo zadovoljan. Bilo je to prvi put od kapitulacije Jugoslavije da su ljudi igrali i veselili se ... Poslije priredbe, sljedećeg dana, već su počele pripreme za pokret. Sa prostorije Hrvaćani, Lišnja, Vršani, Vijačani, gdje su se nalazile jedinice Prve proleterske 25. januara krenula su tri naša bataljona prema Tesliću. Pripremao se napad na Teslić.

Dok smo išli dolinom Ukrine gazili smo po suvu Ali kad smo se odvojili od rijeke, prema Kulašima, naišli smo na dubok snijeg. Bilo je hladno. Jedino brzi marš mogao je da nas zagrije. Zato smo se ljutili ako bi komora bataljona, koja je išla ispred nas, zastala i tako zadržala naše kretanje.

Zastali smo u Kulašima. Poslije napornog marša, koji je trajao cijeli dan, trebalo je da zanoćimo na tom terenu. Ljudi su izlazili pred nas, raspitivali se o našoj borbi, žalili se na ustaše i četnike.

Osjećali smo da od nas traže zaštitu. Naš politički rad i borbe zatalasali su ovaj živalj: sretali su nas kao prijatelji, iznosili pred nas mlijeko, srdačno se rukovali. U Kulašima smo našli jednog intelektualca. Bio je musliman, inženjer agronomije, sin nekog bega. Boravio je kod kuće. Kad smo mu postavili pitanje zašto nije sa ustašama, odnosno zašto ga nijesu prisilno mobilisali kao stručnjaka, odgovarao je slobodno:

— Rekao sam da sam bolestan. I uvjerenje sam iz Prnjavora nabavio...

Bio je to mlad čovjek, koji je želio da ostane po strani od svih zbivanja, da bi sačuvao glavu. Sigurno je bio imućan, mogao je da potplati ljekare i razne Pavelićeve stručnjake — to u NDH nije bio težak posao — da bi ga ostavili na miru. Od nas nije zazirao: sačekao nas je sasvim mirno. Pa i mi smo prošli ne dirajući ga. Nije nam ništa smetao...

Zanoćili smo u jednom zaseoku Dragolovaca. Tu smo imali jedan nemio događaj. Stigli smo negdje predveče. Komanda čete, pošto je intendatura bila daleko, pozvala je seljake i rekla im da će vojska biti raspoređena po kućama, pa da svaki domaćin spremi nešto za večeru onima koji će kod njega da prenoće. Desetak nas zanoćili smo kod jednog seljaka za kojeg smo bili načuli da je u dobrim odnosima sa četnicima Tešanovića. No to nas nije naročito zanimalo, jer je takvih, svakako, bilo više na ovom terenu. Međutim, kad je trebalo da nam spremi večeru, izjavio je da nema ništa sem »malo graha«. Po stajama i pomoćnim zgradama moglo se, međutim, zaključiti da je vrlo imućan. Sjetili smo

se Sava iz Vijačana, koji je bio daleko siromašniji, a tražio je da nekoliko dana izdržava čitavu četu. Znači, sa ovim, zaista, nešto nije u redu. To je bilo dovoljno da ga Žarko, vodnik, koji je ionako bio plahovit, uzme na zub. Pozvao ga je, stao ispred njega i upitao ga oštro:

— Šta misliš za večeru borcima?

Gazda je osjetio oštrinu u Žarkovom glasu, na trenutak se uplašio, ali je i dalje nastojao da se prikaže ravnodušnim.

— Ono što imam, gospodine vodniče. A osim pasulja nemam sad ništa pri ruci.

Nikad nijesmo vršili pritisak na seljake, ostavljali smo njihovoj dobroj volji da spreme što mogu. Sada je, međutim, bilo očito da nas ovaj čovjek mrzi. Da li je imao kakvu zaštitu, ili nije mogao da se uzdrži da pokaže šta osjeća prema nama — to Žarka u tom trenutku nije zanimalo. Unio se seljaku u lice. Nije ništa govorio. Seljak je mahinalno ustuknuo, iako je bio snažna ljudina. Žarko se malo smirio, ali je rekao povišenim tonom:

— Spremićeš pristojnu večeru, jer znam da možeš. Je li ti jasno?

Izgleda da mu je bilo jasno. Rastrčao se po kući, vikao je na žene, kojih je bilo nekoliko, i večera je ispala sasvim pristojna.

Poslije večere htjeli smo da nekako »popravimo« atmosferu. Iako je bio mrzovoljan, domaćin je sjedio i slušao naša obrazloženja. Zapazili smo da je preplašen. Na kraju smo mu rekli:

— Desiti ti se neće ništa. Žalimo za ovaj grub odnos, ali si izazvao čovjeka. Vodi računa o tome da ne odlaziš nikuda od kuće dok smo mi ovdje.

Poslušao je. A ujutru, još smrknut, pružio je ruku Žarku. Ovaj je prihvatio.

Sljedećeg dana, šumskom prugom stigli smo do iznad samog Teslića. Dolje, u ravnici, tekla je Ukrina. Na njoj se vidio led.

Rasporedili smo se u nekim kućama iznad kotline, gdje smo ostali čitav jedan dan. Oko Teslića su vodili borbe bataljoni Treće krajiške brigade. Bila je to pri-

prema za napad na Teslić, koji je trebalo da se izvede 1. januara 1943, na Novu godinu.

Grad su napadali Četvrti i Šesti bataljon. Četvrti sa sjevera i zapada, a Šesti sa istoka, uz rijeku.

Drugi bataljon je u prvi mrak 1. januara prešao prugu istočno od Teslića. Morali smo prelaziti u grupama, jer je blindirani voz stalno patrolirao. Komanda ustaško-domobranskog garnizona u Tesliću vjerovatno je osjećala šta se sprema. Naš bataljon je imao zadatak da se prebaci preko brda jugoistočno od Teslića i da štiti pravac od Tešnja.

Zora nas je zatekla u selu Planje, gdje je trebalo da se smjestimo. U toku noći, dok smo maršovali, vodič je nekoliko puta pogriješio. Zato smo izgubili dosta vremena, i sa njim je komandant bataljona imao oštru raspravu. Nijesmo bili načisto da li ne zna ili nas namjerno dezorijentiše. Tek kad smo mu při prijetili, našao je pravi put.

Za to vrijeme borba na Tesliću postajala je sve žešća. Grmjela je neprijateljska artiljerija, eksplodirale su bombe, a mitraljeski rafali se slivali u beskrajnu simfoniju, od koje su ječala brda.

Teslić je bio dobro utvrđen. Za pripremanje njegove odbrane dalo se mnogo otkako su naše snage bile ovladale najvećim dijelom srednje Bosne. U gradu se nalazila jedna domobranska pukovnija od dvije hiljade domobrana. Bilo je još oko sto pedeset ustaša, oko dvije stotine žandarma i nešto finansa. U svemu, u gradu je bilo pod oružjem blizu dvije i po hiljade ljudi. Svi oni bdjeli su na straži »Nezavisne« i »velikog« Rajha, koji je iz ovog područja izvlačio velike materijalne koristi, pošto je to jedan od najbogatijih šumsko-industrijskih rejona Bosne.

Odbrana grada oslanjala se na dva reda utvrđenja: spoljni i unutrašnji pojas. Spoljni pojas sastojao se od bunkera i rovova, kilometar-dva ispred grada. Bunkeri su bili povezani saobraćajnicama, koje su formirale čitav sistem. Bile su podešene ne samo za potrebe odbrane nego i za stanovanje. U svakom od njih nalazio se teški matraljez i posada od desetak vojnika. Spoljni

sistem odbrane, osim toga, bio je naslonjen na prirodna terenska istaknuta uzvišenja oko čitavog Teslića. Tako je sistem odbrane činio jedinstvenu liniju koja je obezbjeđivala povezanost vatre i dejstva. U tim utvrđenjima bili su uglavnom domobrani. Unutrašnji pojas, pak, sastojao se od niza utvrđenih tačaka na samim prilazima gradu. U njima su bili smješteni mitraljezi i topovi manjeg kalibra. Posadu su činili ustaše i žandarmi. U njih je komanda odbrane imala više povjerenja. Računali su: ako domobrani popuste i spoljna odbrana bude probijena, napadači će biti dočekani koncentričnom vatrom, koja će ih zaustaviti. I u samom gradu sve čvršće zgrade bile su zaposjednute i utvrđene, snabdjevene automatskim oružjem: zgrada ustaškog stožera, artiljerijska kasarna, škola i druge. U njima su posadu činili žandarmi. U gradu se nalazio i jedan divizion artiljerije: četiri haubice, četiri brdska topa, jedna baterija od četiri protivtenkovska topa i dva topića »pito«. Imali su i pet bacača mina. Posada je raspolagala i jednim blindiranim vozom, koji je od naoružanja imao teške mitraljeze i protivkolce. Voz je predstavljao vrlo opasan odbrambeni objekt, jer je u svakom trenutku mogao da interveniše tamo gdje je u danom momentu bilo najpotrebnije.

Prilaženje naših snaga Tesliću nije ostalo nezapaženo. Nijemci su, krećući se od Doboja, pokušali da intervenišu i da odbace naše bataljone. Jedna jača neprijateljska kolona sukobila se 31. decembra sa dijelovima Treće krajiške brigade, ali je bila odbačena preko Usore.

Četvrti bataljon je čitav dan 1. januara išao od sela Račana. Pred veče, nešto prije mraka, stigao je na prilaze Gornjem Tesliću.

Ovako dug marš bataljon je izveo da bi odbrana i Tesliću bila iznenađena. Njeni izviđači su tokom dana svakako ispitivali teren oko grada. Naših jedinica nije bilo. I mogli su da jave svom komandantu da je oko Teslića sve mirno.

Naši bataljoni, međutim, iako prilično udaljeni od Teslića, mogli su, kako to obično rade proleteri, da

prevale odstojanje, što neprijatelj nije mogao da predvidi, i da iskrsnu pred prvim linijama odbrane u trenutku kad se on najmanje nadao. Tako je bilo i ovog puta.

Međutim, Četvrti bataljon je naišao na nepredviđenu situaciju: na prilazima Tesliću nalazili su se četnici, koji su čuvali mostove i prolaze. To je bez sumnje bio dogovor sa Pavelićevim garnizonom u Tesliću.

Jedna četnička jedinica bila je posjela drveni most na Usori, preko kojeg je Četvrti bataljon trebalo da prođe. Bila je to prva prepreka koja se morala ukloniti. Sa vojničkog gledišta nije to predstavljalo nikakvu teškoću. Ali će borba otkriti položaj naših snaga, koji je trebalo držati u tajnosti. Barem do početka neposrednog napada. Ipak, drugog izlaza nije bilo. Četnike je trebalo otjerati.

Taj zadatak dobili su rudari. Jedan vod, pod komandom Petra Stupara, morao je gaziti rijeku da bi zaobišao četnike. Borci su gazili zaleđenu rijeku, poneki čak do prsiju. Bila je već noć, pa ih četnici nijesu mogli primijetiti. Nešto kasnije čula se eksplozija nekoliko ručnih granata, dva tri rafala — i sve se utišalo: most je bio očišćen. Četnici su pobjegli u Teslić. Bataljon je sada nastupao ka utvrđenjima. Borci su, poslije marša od osam časova, bili mokri od snijega koji je padao cijelog dana. Bili su umorni i gladni. Ali vremena za sušenje i odmor nije bilo: trebalo je napadati Teslić.

Dok se bataljon oprezno privlačio utvrđenjima, iz dubine, od Teslića, pojavio se blindirani voz. Izviđao je prema Gornjem Tesliću, jer se u gradu čula kratka pucnjava na mostu. Bataljon se kretao prugom. Na zapovijest, borci su se rasuli s jedne i druge strane pruge i polijegali. Mašinovođa je prošao kolonu, ali niko nije dao glasa od sebe: komandant je naredio da se voz ne napada, da se bataljon ne bi otkrio. Tako je posada blindiranog voza, ne našavši ništa, uskoro okrenula suprotnim pravcem, prema Tesliću. Svakako je nosila izvještaj da je »sve u redu«. (To se dogodilo i na pravcu od Jelaha: dok su Drugi i Šesti bataljon prelazili

prugu, voz je prešao od Teslića ka Jelahu. Borci su se posakrivali pored pruge i voz je mirno nastavio put.)

Dok se blindirani voz udaljavao prema gradu, za njim su se lagano kretale čete Četvrtog bataljona. Uskoro se bataljon prebacio južno od pruge i ceste Gornji Teslić — Teslić. Već oko 22 časa dijelovi bataljona našli su se na domak spoljnog pojasa utvrđenja, na nekih trista do četiristo metara ispred grada.

Za napad su određene dvije streljačke i Prateća četa bataljona. Bilo je nešto preko sto boraca. U streljačkom stroju, bez šuma, privlačili su se borci bunkerima. Stigli su na trideset do četrdeset metara ispred otvora iz kojih su gledale mitraljske cijevi. Kroz polumrak, prema snježnoj bjelini, neprijatelj je primijetio siluete prvih boraca, koji su se još kretali stojeći. »Nešto ima«, bio je zaključak posade u bunkerima. Ali još nijesu bile sigurne da je to ozbiljan napad. Zato je stupio u dejstvo samo jedan teški mitraljez. Meci su fijukali iznad glava boraca, jer je mitraljez tukao nasumice. Streljački stroj je legao i pritajio se. Nije opaljen ni jedan metak. Nije se čuo nikakav šum. Mokri i promrzli, borci su sada puzali po ugaženom blatu. Odjednom je patrola jedne čete primijetila neku priliku kako se tetura prema njoj. Kada je obavijestila komandu, prethodnica je dobila zadatak da ne puca, već da uhvati živa čovjeka. Ali su prsti na obaračima bili djelimično promrzli, nijesu se mogli kontrolisati: jedan mlad borac, koji je u bataljon stupio desetak dana ranije, pritisnuo je obarač. Puška je planula, a prilika se srušila na zemlju. Ne obzirući se na mogućnost da ih neprijatelj primijeti, nekoliko boraca je pritrčalo i bacilo se na onog koji je pao. Odbrana je čula pucanj, ali na njega nije odgovarala.

Uhvaćeni je bio pijan. Rekao je da je narednik. Natjerali su ga da ustane i predali patroli, koja ga je odvela u štab, neposredno iza prvog dijela streljačkog stroja. U štabu je rekao da je on »čuveni narednik Miki Maus« i da je išao »u izviđanje«. Oružje mu je bilo — flaša rakije! Pošto se malo smirio i otrijeznio dao je podatke o bunkerima, o posadi i o čitavom sistemu

utvrđenja i odbrane. Te podatke iskoristio je »Lala« — sam se privukao narednikovom bunkeru i na prepad razoružao njegovu posadu. Još nekoliko bunkera zauzeto je bez metka, na prepad. Po bunkerima su se valjali pijani vojnici, koji su još slavili Novu godinu. Zauzimanje prvih bunkera bilo je signal za opšti napad. Na prilazima gradu razlegla se komanda:

— Juriš, proleteri!

Streljački stroj je krenuo u napad. Krila bataljona izvršila su munjevit prodor i iz pozadine napala velik broj bunkera. Koristeći mrak, posade bunkera su uspjele da se provuku i umaknu prema gradu.

Domobrani su pucali pojedinačno, neorganizovano. Uskoro je čitav sistem bunkera bio zauzet.

Borci su u bunkerima našli izobilje hrane i pića. Posade su slavile Novu godinu »na licu mjesta«, na isturenim tačkama odbrane. Najveći broj puškomitraljeza, teških mitraljeza takođe je ostao po bunkerima. Svaki drugi borac Kraljevačkog bataljona naoružao se puškomitraljezom.

Dok je trajao predah, pokupljeno je sve oružje. Borci su uspjeli i da pojedu ponešto, onako stojeći. Na sektoru rudarske čete takođe je izvršen prodor. Rudari su se bili privukli prvom bunkeru, uskočili u njega, među posadu, uhvatili komandira grupe bunkera i tražili od njega da izda vojnicima naređenje da se predaju.

— Samo otvorite žestoku vatru iznad nas — rekao je satnik — i sve će biti u redu. Tako će oni u gradu smatrati da smo se branili...

Predlog satnika je usvojen. Jedna čitava satnija zarobljena je bez borbe. Rudari su se dobro naoružali.

Od početka napada nije bilo prošlo više od pola časa, a spoljna linija odbrane bila je potpuno likvidirana. Streljački stroj bataljona izbio je na samu periferiju grada.

Bilo je sve tiho. Najedanput, iz utvrđenja koja su neposredno opasivala grad otvorena je uraganska vatra. Stotine raketa osvjetljavale su prostor kojim su se privlačili Kraljevčani, a iz desetina teških i lakih mi-

traljeza prosuli su se smrtonosni đerdani svjetlećih metaka. Neprijatelj je htio da pokaže da je »na mjestu«. Polegali po vlažnoj zemlji, borci Četvrtog bataljona nijesu odgovarali na »pozdrav«. Štab bataljona je vršio pregrupisavanje četa. Postavljen je samo jedan teški mitraljez, koji je s vremena na vrijeme prosipao rafale po neprijateljskim utvrđenjima.

Zatim su borci krenuli u napad. Iz preko pedeset automatskih oruđa bataljon je otvorio jaku vatru, kojoj neprijatelj nije mogao da odoli. Odbrana je napustila položaje i povukla se u dubinu. Naši nijesu štedjeli municiju: gazili su svuda po njoj.

Ali, napad nije prošao bez žrtava. Pao je vodnik Stupar, koji je sa svojim vodom omogućio bataljonu da pređe Usoru, pred napad na Teslić.

Napad bataljona orijentisao se sada prema crkvi i fabrici. Streljački stroj nije prestajao sa žestokom vatrom. Nije bilo kutka ispred njega do kojeg nije stigao metak. Takvoj vatri i takvom odlučnom naletu teško se bilo suprotstaviti. Bježeći, neprijatelj nije uspio da dobije podršku svoje artiljerije, koja je tukla nasumce, daleko preko linije bataljona.

Skoro čitava artiljerija bila je smještena u crkvenom dvorištu, opasanom visokim zidom. Prednji dijelovi bataljona uspjeli su da u naletu prodru u samo dvorište. Brzo su savladali posadu i zauzeli artiljeriju. Tu su se i zadržali. Bataljon se razvio po vodovima, jer je broj boraca bio mali za tako rasuto naselje.

To je neprijatelju omogućilo da predahne i da se sredi. Brojno daleko nadmoćniji, još dobro naoružan, vjerovatno je osjetio jačinu naših snaga. To tim prije što je Šesti bataljon, koji je napadao s juga, uz Usoru, naišao na jako utvrđene tačke, koje još nije mogao da savlada. Bataljoni Treće krajiške, određeni za napad, bili su zakasnili. Tako je praktično borbu za Teslić vodio sam Četvrti bataljon.

Neprijatelj je to najzad shvatio. I krenuo je u protivnapad. Prvi njegov napad, podržan paklenom vatrom iz svih oruđa, bio je odbijen. Odbijen je i drugi napad. Borba je vođena na bliskom odstojanju: u mra-

ku su raspoznavali jedni druge. Treći juriš Kraljevčani nijesu mogli da izdrže. Napad ustaša potpomogao je blindirani voz, koji se kretao sredinom grada, pošto tuda vodi pruga. Poslije pola sata borbe prsa u prsa — bataljon je odbačen na prilaze grada.

Komande četa okupljale su borce koji su pristizali iz raznih pravaca. Trebalo je prilično vremena da se svi okupe. Za to vrijeme štab bataljona je vijećao iza jedne glavičice.

Bilo je tri sata poslije ponoći. Druge jedinice, koje su morale da učestvuju u napadu na grad, nijesu se javljale. U gradu bi se začuo po koji pucanj, ili zvižduk pištaljke: i neprijatelj se prikupljao. Artiljerija je počela ponovo da tuče, ali daleko preko položaja bataljona. Uskoro je u štab bataljona stigao zamjenik komandanta Milan Antončić Velebit, koji je do tada prikupljao borce. Snužden, obavijestio je štab bataljona da je prilikom povlačenja, u gradu ostala jedna drugarica, četna bolničarka. Bila je sigurno zarobljena, jer je izgubila vezu. Tražio je od štaba jednu grupu bombaša i jedan puškomitraljez da ide da izvuče zarobljenu drugaricu. Članovi štaba se nijesu složili sa njegovim predlogom. Nastavili su da razmatraju situaciju. Boraca u bataljonu nije bilo mnogo, ali je njihova udarna moć, sa naoružanjem kakvo su imali, bila velika.

Odlučeno je: udariti svom snagom.

Jedna četa treba da krene cestom grada, ponovo ka crkvi i fabrici, na artiljeriju. Druga da ide desno. da napadne neprijateljski lijevi bok.

Puškomitraljesci su krenuli naprijed. Za njima su po dva borca nosili municiju. Ostali su bili naoružani bombama: puške nije trebalo upotrebljavati. Tako je sto boraca Kraljevačkog bataljona krenulo u obračun sa preko dvije hiljade neprijateljskih vojnika, koji su se bili utvrdili u gradu!

Nikada do tada Četvrti bataljon nije organizovao takvu uragansku vatru kao te noći. Na vrlo uski prostor, kojim se grad proteže po dužini, dejstvovalo je, bez zastoja, preko četrdeset automatskih oruđa. Brda oko Teslića, između kojih je ukliješten grad, odjekivala

su kao da je neprekidno grmjelo. Skoro u trku borci su ponovo izbili u crkveno dvorište, posjeli topove i okrenuli ih na preostala gnijezda otpora.

Neprijatelj je bio obezglavljen. Stotine domobrana, ustaša, žandarma muvale su se tamo-amo i nalijetale na naše borce. Zamjenik komandanta Velebit dograbio je jedan protivkolac i sa jednom grupom boraca poveo ga niz grad. U istom trenutku jedna naša desetina zapalila je građu u dvorištu fabrike. Visoko iznad kuća lizao je plamen. Bio je to u neku ruku signal da je grad skoro potpuno oslobođen. Sa svih strana, iz neosvijetljenih ulica, izlazili su domobrani. Borci Četvrtog bataljona vodili su ih na zborno mjesto.

Blindirani voz je još dejstvovao. Trebalo se i sa njim obračunati. Velebit ga je dočekao sa protivkolcem. Tri granate — i on se »umirio«. Posada se izgubila u mraku. Ali je sjutradan i ona uhvaćena. Protivkolac je i dalje »operisao«. Pomoću njega je likvidiran veći broj neprijateljskih utvrđenih tačaka.

U pet časova ujutru u gradu se više nije čuo ni jedan pucanj. Teslić je bio u rukama bataljona Prve proleterske brigade. I zarobljena drugarica je oslobođena. Domobranski oficiri su se hvalili da su je »kavaljerski« pazili, da je ne bi otkrile ustaše...

Preko hiljadu neprijateljskih vojnika položilo je te noći oružje pred proleterskim bataljonima. Četiri haubice, tri protivkolca, jedan brdski top, jedan pješadijski top, četiri bacača, četiri teška mitraljeza, veliki broj puškomitraljeza, mnogo municije i druge opreme — to je bio plijen Prve proleterske. U gradu se nalazilo nekoliko skladišta hrane, municije i vojničke opreme.

Sve je to bilo pripremljeno za četvrtu neprijateljsku ofanzivu, čiji početak nije bio daleko. Osim komandanta garnizona, pukovnika Bindera, sa desetak saradnika, niko nije uspio da se izvuče iz Teslića.

Pa i Binder je tog jutra pao u ruke patroli Drugog bataljona.

Bila je to velika pobjeda Prve proleterske brigade. Njen Četvrti bataljon, je besumnje, te noći ponio glav-

ni teret borbe: svojom upornošću i hrabrošću slomio je otpor neprijatelja koji je bio deset puta brojniji.

Zato je radio-stanica »Slobodna Jugoslavija«, u svojoj večernjoj emisiji 2. januara 1943, istakla taj izvanredni podvig i pozvala borce naše oslobodilačke armije da se ugledaju na primjer koji je zaslužio da ostane zabilježen zlatnim slovima na stranicama istorije narodnooslobodilačke borbe.

Drugi bataljon je za to vrijeme bio u Planju, otuda je zatvarao pravac od Tešnja. Odmah smo isturili naše patrole. One su se kretale drumom prema Tešnju i po selima gdje smo logorovali. Dan je bio već odmakao kad nas je iz drijemeža trgla galama. Istrčali smo iz kuća. Prema selu se kretala kolona, na čelu sa našim desetarom Radovanom Popovićem. Jedna naša jača patrola izviđala je u donjem dijelu sela, prema jednoj uvali kroz koju teče potok. Dok se spuštala prema njemu, primijetila je kolonu od desetak lica, koja se provlačila kroz žbunje pored potoka. Vođa patrole je ocijenio da su to, vjerovatno, bjegunci iz Teslića. Zato su u patroli zajednički odlučili da dejstvuju sami, bez pojačanja. Pretrčali su iza nekih ograda i na krivini, u zasjedi, presjekli put koloni. Vođa patrole je komandovao:

— Dolje oružje!

Kolonu su sačinjavali oficiri iz Teslića, ustaše i domobrani. Među njima se nalazio i pukovnik Binder, komandant garnizona u Tesliću. Bila je i jedna mlada žena, član ustaškog rukovodstva u Tesliću. Binder i njegova družina bili su iznenađeni: nijesu mogli da shvate da smo mi i ovamo stigli. Počeli su da protestuju. Binder je govorio da je on pukovnik, da se ne može predati kome bilo. Vođa patrole je prekinuo pogađanje:

— Oružje dolje, inače ste svi mrtvi. Pogađanja nema!

Pobacali su oružje i sa rukama na potiljku pošli prema selu u kome smo bili smješteni. Jedan civil, izgleda ustaški stožernik, pokušao je da se izdvoji iz

kolone i pobjegne. Nije daleko stigao, jer je metak iz naše mašinke bio brži.

Bio je to dobar plijen, nekako iznenada.

Jedna jača patrola odmah je odvela zarobljenike u štab bataljona.

Tek što je desetina sa zarobljenicima zamakla niz selo, na kosama iznad sela začula se paljba. Nijesmo imali obavještenja da na tom kraju ima naših snaga. Međutim, od seljaka muslimana saznali smo da se tuda vrzma jedna jača četnička skupina, koja živi u planini, a do sela silazi samo da bi nešto opljačkala.

Pucnjava nije trajala više od desetak minuta. Nešto kasnije naše patrole, upućene u tom pravcu, obavijestile su da se niz kosu, putem južno od sela, kreće dugačka kolona. Nije bilo sumnje, išla je od Teslića. Jedan vod hitno je upućen u tom pravcu. Borci su trčali da bi što prije stigli na pogodan položaj. Kad su stigli do puta, postavili su zasjede. Međutim, kolonu su sačinjavali razoružani domobrani, koji su se lagano vukli prema Tešnju. Bile su to tri domobranske satnije, koje su zajedno sa svojim komandama pobjegle iz Teslića za vrijeme borbe i pošle u pravcu Tešnja, gdje se nalazio ustaški garnizon. Naši borci su saznali od domobrana da je kolonu napala »nekakva vojska«, koja nije prilazila na blisko odstojanje. Domobrani nijesu pokušali da se brane jer su mislili da su to naše jedinice. Uostalom, ti vojnici su im rekli da su partizani. Domobrani su na prvi poziv pobacali čitavu ratnu opremu. Napadači su im naredili da produže za Tešanj, a oni su ostali da dijele bogati plijen.

Da ne bi gubio vrijeme, vodnik našeg voda naredio je satniku da kolonu vodi prema selu u kojem se nalazila glavnina našeg bataljona, a on se sa vodom u trku uputio prema kosama sa kojih su domobrani sišli.

Prolazili smo trčeći pored kolone, koja se bila otegla sve do vrha kose. Kad su u selu primijetili da naš vod ide prema planini, uputili su još jedan vod, kao pojačanje. Mogli smo očekivati da se svakog časa sukobimo sa tom nepoznatom vojskom. Oznojili smo se

pentrajući se uz jednu strmu kosu. Dok smo se peli, primijetili smo grupice ljudi. Bilo nam je jasno: napadači su bili četnici, jer je to bio njihov način »ratovanja«. Međutim, nijesmo uspjeli da stupimo u vatreni kontakt sa njima, jer kad smo se približili mjestu gdje su domobrani razoružani, opalilo je samo nekoliko pušaka. Bio je to znak za one koji su se još vrzmali oko ostavljene opreme.

Uskoro nas je stigao i naš drugi vod, koji je išao prečicom. Naša prethodnica je opalila svega nekoliko metaka na grupicu koja je, poslije četničkih signala, potrčala prema šumi. To je bilo sve. Sada smo imali vremena da posmatramo mjesto »bitke«. Put kojim su se kretali domobrani vodi ispod hrbata kose, skoro po izohipsi. Na tom mjestu savija prilično oštro, a onda kroz jedan dubok usjek počinje da pada prema Planju. Prilično je širok, vjerovatno se njime mogla kretati i kolska zaprega. Pred nama se ukazao čudan prizor: na dužini od pola kilometra mirovala je kolona rančeva, šinjela i druge vojničke opreme. Bilo je i nešto pušaka. Automatska oruđa četnici su uspjeli da odnesu do našeg dolaska. Četnici su bili izabrali dobre položaje, jer su iz šumaraka sa kose mogli bez opasnosti da dejstvuju i pobiju čitavu kolonu, dok domobrani nijesu uopšte imali mogućnosti da se brane. Kad su se spustili na put, domobranima su dali »voljno«, a oni su se zabavili plijenom.

Četnicima se izgubio svaki trag. Mi, pak, nijesmo imali ni vremena ni mogućnosti da ih gonimo. Domobrane sa kraja kolone mobilisali smo da nose rančeve i drugu opremu. Zatim smo sa njima pošli u bataljon. Domobrane smo odmah uputili natrag, u osobođeni Teslić.

Nijemci i ustaše nijesu mogli da se pomire s tim da su izgubili Teslić. Bacili su jake snage od Doboja i Tešnja. U toku 2. i 3. januara naročito teške borbe vodio je naš Šesti bataljon na pravcu od Doboja. Naš bataljon je već 4. januara, u zoru, prešao prugu Teslić — Doboj i izbio na kose sjeverno od komunikacije. Nijemci su već bili potisli Šesti bataljon, koji se takođe bio prebacio na lijevu obalu Ukrine.

Toga jutra Nijemci su jakim snagama pošli prema Tesliću, sa namjerom da se po svaku cijenu probiju u grad.

Međutim, bataljoni Treće krajiške to im nijesu dozvoljavali. Vodile su se oštre borbe, jer je trebalo omogućiti evakuaciju velike količine opreme, oružja i hrane iz magacina u Tesliću. Pred podne Nijemci su uspjeli da pređu Ukrinu na mostu ispod Teslića i počeli su da potiskuju jedan bataljon Krajišnika. Borbe su se vodile po šumarcima, po dubokom, zamrznutom snijegu. Naš bataljon je dobio zadatak da smijeni bataljon Krajišnika koji se nalazio u borbi. Ovaj bataljon je išao u sastav svoje brigade, koja se nalazila na prilazima Tesliću, dok su dva bataljona Prve proleterske, Drugi i Šesti, dobili zadatak da onemoguće izvlačenje Nijemaca iz doline. A oni su to upravo i htjeli: da se popnu na kose sjeverno od komunikacije i tako zađu za leđa neposrednoj odbrani Teslića.

Krajišnike smo smjenjivali u toku same borbe. Kako koja desetina stigne, privuče se šumarcima i tako zamijeni krajišku desetinu. Nijemci to nijesu mogli da primijete, jer su nastupali kroz šumu. Pod takvim uslovima smjenjivanje je trajalo skoro čitav sat. Bili smo premoreni jer smo dan ranije vodili borbe prema Tešnju, a u toku noći smo prelazili preko pruge i gazili Ukrinu, da bismo se prebacili na sadašnje položaje. Zato smo bili bijesni na Švabe. No i one su, svakako, bile neraspoložene, jer su dobile naređenje da se po svaku cijenu probiju. A zna se kakva ta cijena može biti, kad ih čekaju bataljoni dvije proleterske brigade!

Nijemci su se kretali streljačkim strojem. Od Ukrine su se razvili prema Paljikama, praveći široku lepezu, stalno pucajući i podvikujući. Jedno vrijeme smo se branili, a onda nam je dosadilo da ležimo u dubokom snijegu . . .

Štab bataljona je izdao naređenje da pređemo u protivnapad. Počeli smo sa dvije-tri desetine, sa krila. Odmah smo zabilježili uspjeh. Njihova krila počela su polako da se povlače. I oni su, kao i mi ranije, ubacivali u borbu dijelove koji su stalno pristizali preko

mosta na Ukrini, do kojeg su dolazili kamionima. Nijesmo smjeli oklijevati. Poslije prvih uspjeha na krilima, bataljon se podigao kao jedan i u streljačkom stroju jurnuo kroz šumu prema Nijemcima. Švabe su uzmakle sa prvih položaja, sišle u mrtvi ugao i vršile pregrupisavanje. Jedan naš vod, trčeći kroz šumu, izbio je na glavičicu, odakle se vidio i mogao gađati most na Ukrini. Sa te glavičice otvarao se vidik i na jednu oveću zaravan, na kojoj su se Nijemci okupljali. Oni su vjerovatno mislili da ćemo mi posjesti njihove napuštene položaje i na njima se zadržati, da predahnemo ili da se pregrupišemo. To je, naravno, bila njihova računica. Ali naša je bila drukčija: kad su već jednom razbijeni, treba ih goniti, ne dati im da predahnu.

Nas je bilo svega jedna desetina. Imali smo dva puškomitraljeza. Radomir Popović je naslonio puškomitraljez na jedno drvo i sa posebnim zadovoljstvom čekao da ošine po gomili. Ali, mitraljez nije dejstvovao: bio se zamrzao, i to za svega petnaestak minuta otkada nije upotrebljavan! I drugi puškomitraljez je zatajio. Trebalo ih je zagrijavati, što je moralo da oduzme najmanje desetak minuta. Dragocjenih deset minuta! U međuvremenu je jedan mlad borac, ne čekajući na komandu, opalio. Nijemci su tek tada shvatili da smo im nad samom glavom.

Pucali smo iz pušaka, ali to nije bilo ono što smo željeli: kao zečevi su se stuštili u šumu, u drugi mrtvi ugao. Odatle nije bilo daleko do mosta. No, sada nam je već i most bio nadomak. Na most su pojurili u gomilama. Pošto je bio uzan, nije mogao sve da primi. A mi smo sada već tukli iz desetak puškomitraljeza, jer je naš streljački stroj bio izbio na ivicu šume ispod Paljika. Zato su mnogi poskakali u zamrznutu Ukrinu, da bi se domogli suprotne obale i ceste, a mi smo ih, sa daljine od sedam-osam stotina metara, »biskali« jednog po jednog. Mnogi su završili svoj put tu, na mostu preko Ukrine...

Tako smo ovu borbu dobili za nekoliko sati. Pomogli smo našoj odbrani na Tesliću, koja je već vodila borbe sa kolonom koja je nadirala od Tešnja...

Još iste večeri, bez odmora, tri bataljona Prve proleterske brigade krenula su šumskom prugom prema Kulašima. Vraćali smo se prema Prnjavoru.

U kasnu noć, poslije marša koji je trajao više časova, stigli smo u jedno selo nadomak Kulaša. Bio je to prvi konak poslije Planja. Bili smo promrzli, gladni, premoreni. Uskoro se čitav bataljon smjestio u dvadesetak kuća, koliko ih je selo imalo. Domaćin kod kojeg smo se mi smjestili bio je stariji čovjek, prilično oronuo. Primio nas je vrlo toplo. Nekad je bio mobilisan u »Franjinu vojsku«, pa je poslije prebjegao Rusima. Tamo je bio za vrijeme revolucije, a negdje dvadesete godine vratio se kući. Zato je sa uživanjem govorio o našim akcijama, a naročito o borbama koje su vođene na Tesliću. Nije to bila simpatija za partizane posebno, koliko poštovanje naše vojničke vještine i hrabrosti. Zato je učinio sve da bi nas domaćinski ugostio. Bilo je Badnje veče.

— Vi ste vojska — rekao je — i znam da nemate mogućnosti da postite. A ja sam čuo da vi partizani svece ionako mnogo ne zarezujete. Ako se ne ljutite, ja bih za vas nešto s mesom spremio . . .

Objasnili smo mu da ne postimo. A osim toga, vojska ne može da bira . . .

Okrenuo se ženi:

— Od pečenice spremi, a pasulj ćemo mi.

Žena se nešto dvoumila, zatim je slegla ramenima i rekla:

— Pa oni su vojska, jakako: ne mogu da poste.

Kao da je tim riječima htjela da umiri samu sebe. Spremila je brzo večeru, jer je prase već bilo ispečeno za Božić.

Sa domaćinom smo vodili razgovor o svemu. Kad je večera postavljena, pogledao je u domaćicu.

— Šta kažeš, bona, da se i ja s njima založim. Ljudi mi u kući, a ja da stojim ki ćutuk. Ne valja.

Žena je nekoliko trenutaka gledala u njega, ne vjerujući svojim ušima. Pa je ponovo slegla ramenima.

Čovjek je shvatio šta ona u tom času misli, pa je rekao:

— 'Oću, brate, sa ovakvom vojskom, pa šta mi bude. Bog će mi oprostiti, oprostio mi je i u Galiciji. I tada sam se omrsio i evo, fala bogu, još sam živ i zdrav, a i glavu sam onda iznio...

I stari Nešo sio je s nama i na Badnje veče jeo od pečenog praseta koje je bio pripremio za Božić. Naše navaljivanje da nam ne daje ono što je pripremio za sebe i porodicu — nije ništa pomoglo. Rekao je energično:

— Ovakvi ljudi ne dolaze Nešu svaki dan u kuću.

Ujutru, kad se opraštao od nas, poželio nam je srećan put.

— Pripazite se, stigla je amo n'akva gadna vojska. Čerkezi, kažu, a ja sam za njih slušao u revoluciji. Švabe su i' dovele da gaze ovaj narod... pasja krv.

Umirili smo ga. Kazali smo mu da smo se već sretali sa njima, ali da se više priča nego što vrijede.

Sada smo ponovo krenuli dolinom rijeke, prema Vijačanima.

Dan-dva zadržali smo se na terenu Branešaca i Vijačana, a zatim smo prešli na Kokore. Seljaci su nas lijepo dočekali. Naš poznanik Savo, koji je dolazio da obavijesti ovaj narod o našem držanju, imao je uspjeha.

Dok smo mi vodili borbe na Tesliću, naša dva bataljona, Prvi i Treći, koji su bili ostavljeni na sektoru Prnjavora, imali su nekoliko žestokih borbi sa ustašama i Nijemcima, koji su nastojali da oslabe pritisak na Prnjavor i da oslobode komunikaciju Prnjavor — Banjaluka. Pokušaji Nijemaca završili su se neuspjehom. Seljaci su to znali, pa su sami prepričavali ono što su o tim borbama bili čuli.

Ugled Prve proleterske bivao je svakim danom sve veći. To je dovelo do priliva novih boraca sa ovog terena u našu brigadu. Dok smo vodili borbe oko Teslića, u Prvi i Treći bataljon stupile su prve grupe omladinaca. U jednu četu Četvrtog bataljona doveo je jednog dana otac sina, kojem nije bilo više od 17 godina. Komandir čete savjetovao je seljaku da ne pušta sina

tako mladog. Ali savjeti nijesu pomogli, on je ostavio sina. Na rastanku, pošto ga je poljubio, rekao mu je:

— Idi, sine, sa ovim ljudima, i uči se od njih.

Domobrani koji su poslije zarobljavanja na Tesliću bili pušteni kućama pričali su seljacima o našem odnosu prema njima, dok su na sva usta psovali četnike, koji su ih razoružane presretali i pljačkali do gole kože. Sve te priče kružile su od sela do sela, od kuće do kuće.

U Kokorima je jedna grupa seljaka došla jednog dana u štab bataljona i političkom komesaru bataljona iznijela svoje jade. Mjesec dana ranije naišla je u selo jedna njemačka kolona. Pošto je padao snijeg, Nijemci su konje smjestili u crkvi, gdje su i prenoćili. Pravoslavna crkva bila je zagađena. Seljaci su tvrdili da je to maslo ustaša, koji su htjeli da im se osvete za njihovo pravoslavlje. U crkvi sada ne može da se služi služba, a nema sveštenika da je »osveti« i »očisti«. Da li im mi možemo pomoći? Politički komesar im je obećao da će iz neke naše jedinice doći pravi pop. Mislio je na popa Blaža Markovića, koji se nalazio pri štabu Prve divizije. Seljaci su se začuđeno pogledali, nijesu vjerovali: otkud sad sveštenik kod bezvjernika?

— Je li to zaista pravi pop? — usudio se da zapita jedan čiča.

Morali smo da ih uvjeravamo.

— Uostalom, — rekao je jedan između nas — sami će te se uvjeriti kad bude čitao Jevanđelje.

Najzad su se smirili, ali nijesmo bili sigurni da sasvim vjeruju.

Štab brigade, kod kojeg se pop Blažo tih dana nalazio, nije bio daleko. Već idućeg jutra pop je stigao u štab bataljona.

Pozvali smo seljake. Blažo je bio sveštenik sve do početka ustanka u Crnog Gori. Kad je pukla prva puška, pošao je sa nama. Otada je stalno bio u borbenim redovima. Na šubari je nosio ušiven krst, a o pojasu pištolj. To je u prvom momentu zbunilo seljake. Pop Blažo je shvatio:

— I pop treba da se brani od neprijatelja — rekao je smijući se.

Postepeno se uspostavljao srdačan odnos između njega i seljaka. On je po prirodi tih, skroman i prijatan. Ipak, seljaci su još pomalo bili nepovjerljivi. Jedan se usudio da ga zapita:

— A imaš li ti, pope, kakve knjige?

Blažo se nasmijao i odnekud iz male kožne torbe izvukao knjigu crnih korica, dosta pohabanih. Bio je to trebnik. Iz unutrašnjeg džepa izvadio je omanji željezni krst. Seljaci su gledali u ova dva rekvizita vjere, ne vjerujući svojim očima. Neko od nas je predložio:

— Hajde, pope, očitaj nešto.

Blažo je shvatio. Trebalo je da se izvede »proba«, da bismo ovim ljudima, koje je svako varao, dokazali »na djelu« da je on zaista sveštenik. Otvorio je knjigu nasumice pa počeo da čita.

— Bezbeli da je pravi pop — rekao je jedan stariji seljak. Bio je to crkvenjak, koji je sada ostao bez zanimanja. Njegova ocjena je odagnala i posljednju sumnju kod seljaka. Sada je trebalo samo izvršiti pripreme da se crkva »osveti«.

To je učinjeno još istog dana. Seljaci su crkvu očistili, a Blažo je za to vrijeme »osvetio« vodicu, i sve je bilo gotovo. Crkva je bila puna naroda. Na kraju, poslije »osvećenja«, pop Blažo je odslužio nešto kao liturgiju. Seljaci su bili više nego zadovoljni, iako je pop služio službu u vojničkoj uniformi, bez epitrahilja... Poslije službe kmet je pozvao popa Blaža i jednu oveću grupu proletera u goste. Ostali smo sa seljacima do duboko u noć. Bila je to jedna od uspjelih konferencija održanih na ovom području. Ovi ljudi postali su naši iskreni prijatelji. Kad smo dan kasnije krentali prema Devetinama, pratili su nas kao najrođenije. Tople vunene čarape bile su nam nagrada za uslugu koju smo im učinili.

Štab brigade bio je obaviješten da se na Devetinama nalaze jače četničke snage. Devetine su veliko, bogato naselje, koje se proteže po kosama omećeg brda iznad puta Banjaluka — Prnjavor. Nijemci su povre-

meno uspijevali da se probiju tim drumom i da tako održavaju vezu sa garnizonom u Prnjavoru. Četnici su im, po dogovoru, štitili bok. Doduše, nijesu se usuđivali da nas napadnu. Ipak, terorisali su stanovništvo i stvarali utisak da i oni kontrolišu jedan dio teritorije. Zato ih je trebalo otjerati. Taj zadatak dobili su Prvi i Drugi bataljon brigade.

Trebalo je da naš bataljon napadne s juga. Po snježnom terenu, otkrivenom kao dlan, on je nastupao prema Devetinama. Bio je dan, negdje oko 9 časova, kad je prethodnica bataljona stigla do katoličke crkve na Devetinama, u kojoj je tek bila završena jutarnja služba. Od seljaka, koji su uglavnom bili katolici, tražili smo obavještenja o četnicima. Oni su, međutim, slegali ramenima. U crkvu nijesmo htjeli da ulazimo, da ne bismo povrijedili osjećanja ovih ljudi. Ipak, dio bataljona se već razvio u streljački stroj, jer smo imali sigurna obavještenja da su se četnici još u toku prošle noći nalazili u selu. Nijesmo pogriješili što smo bili oprezni. Četnici su zaista još bili u selu. Iznenadili smo ih. Iz prvih kuća počeli su da iskaču jedan po jedan i držeći se zidova i ograda da bježe prema zapadnom dijelu naselja. Uhvatili smo ih na »legalu«. Interesantno da nas nijesu ranije primijetili, a kretali smo se prema selu u koloni, po čistini.

Puškomitraljezac iz prethodnice zalegao je iza jedne živice i počeo da tuče po kućama. Ali nije uspio da ubije ni jednog: imali su brze noge. Iza jedne kuće naišli smo na krvav trag: neki je ipak bio ranjen.

Dok smo gonili četnike, jedan seljak nam je pričao: oni, seljaci, vidjeli su kolonu koja se kretala prema selu. Ali nijesu obavijestili četnike. A četnici su mirno sjedili po kućama, pili i gostili se. Zato smo ih ovako iznenadili. Plašio se da će im se kasnije osvetiti što im nijesu javili da dolazimo. Sa istočne strane Devetina nastupao je naš Prvi bataljon. On je naišao na jače snage iznad druma prema Hvaćanima i poslije kraće borbe uspio da ih potisne. Mi smo ove »naše« jurili gazeći dubok snijeg. Četnici su se dokopali jednog čuvika i odatke pokušali da daju otpor, ali bez uspjeha.

Kad im je posljednji pokušaj propao, dali su se u takvo bjekstvo da ih ni naši meci nijesu mogli stići. Pucali smo, onako u trku, stojeći, tako da je malo koji metak pogađao. Kad smo stigli na ćuvik sa kojeg smo ih otjerali, ugledali smo crnu gomilu kako se nezadrživo valja prema Čelincu. Ubrzo su nam se izgubili iz vida. Imali smo sada vremena da proučavamo njihove korake. Bilo je to prosto nevjerovatno: od stope do stope na zamrznutom snijegu bilo je odstojanje često i po dva metra. Ove Radićeve bradonje bile su izvrsni trkači i skakači . . .

Sa Prvim bataljonom za svega nekoliko časova, očistili smo Devetine i Hvaćane od četnika i ustaša. Mi smo zanoćili u Devetinama.

Tu, na konaku kod staroga Đorđa, dugo smo razgovarali. Nas je bilo pet-šest, a Đorđe je bio sam. Ali nas je dobro umorio. Toliko nam je pitanja postavio da bi odgovori na njih, ako bi se raščlanjivali, zahtijevali jedan čitav dan. Prvo nam je ispričao da je ratovao u Galiciji kao Franjin vojnik. Objasnio nam je da se on, pošto je kod Franje bio dogurao do narednika, razumije u vojnu strategiju i »druge takve poslove«. Zatim je pitao:

— Dede, junaci, objasnite vi meni šta vas je natjeralo da ratujete?

Naime, njemu nije bilo jasno kako se to stvara vojska koju nije država organizovala. I zašto se mi bunimo, kad su vlada i zemlja bitku izgubile. I zašto se, ovako »slabašni«, bijemo protiv jačega. I da li će to donijeti kakve koristi.

Morali smo da mu evociramo pokret »Mlada Bosna«, o kojem je on znao, da govorimo o Petru Kočiću i Davidu Štrpcu, jer je on lično odlazio u Zmijanje. I da dokazujemo da okupator hoće da nas istrijebi, da bi mogao da vlada.

— Da, — zamislio se stari — David Štrbac. Taj David je postojao, nije njega onaj izmislio . . . Sjećam se ja te vladavine. Ali, da vidite, Bosni nije bilo loše pod Franjom . . .

— A da li je Bosna bila slobodna? — pitali smo.

Bilo mu je teško da odgovori, zapleo se, pa nas je mjerkao ispod oka, a brk mu se smiješio.

— Ma, reko bih da ste vi dobro ispekli zanat... Kažu ljudi da se i dobro bijete...

Kad smo mu, nakon dugih izlaganja, izbili argumente iz ruku, prešao je na vojničke akcije. To ga je zanimalo, pa smo i mi odahnuli, jer nam je sada bilo daleko lakše. Naše priče o borbama koje smo vodili ostavile su na njega snažan utisak.

— Vidim, bezbeli, da ste prava vojska. Samo da vas je više... I morate da učite vojnički zanat, nije to šala.

Kad smo odlazili na počinak, rastali smo se kao pravi prijatelji.

Ujutru, kad smo polazili, rekao je pomalo šeretski:

— Pripazite, momčadi, nije stari Đorđe lud. Sjetite se ponekad njegovih riječi. I ne mislite, 'nako, da ste vi mene sasvijem okrenuli...

Pružio nam je ruku, vješto namignuo u znak prijateljstva i vratio se u kuću. A mi smo pošli sa osjećanjem da smo vidjeli jednog živog Davida Štrpca...

*

Operacije naših brigada u ovom dijelu srednje Bosne, tokom decembra i januara, podigle su nam ugled u narodu. Ocjenjivali su nas kao dobru, hrabru i poštenu vojsku. U ustaškim uporištima Derventi, Prnjavoru, Čelincu vladao je strah. Svakog časa očekivali su da ih napadnemo. To su nam pričali ljudi koji su tih dana krišom izlazili iz gradova. A u brigadu su masovno stupali novi borci, mještani, seljaci i intelektualci.

Imali smo dva krupna problema: trebalo je naoružati nove borce i brzo ih osposobiti za borbu. Nešto rezervi oružja smo imali, jer su zalihe sa Teslića bile velike. Međutim, ovaj drugi problem bio je daleko teži. Ranije popune nekako nijesmo naročito osjećali. U desetinu se rasporede dva, najviše tri, borca, sa njima se radi vojnički i politički, čak su i po dva druga zaduži-

vana za jednog. Sada, međutim, morali smo da organizujemo stalnu obuku, jer je broj novih boraca bio veliki, a vremena smo imali malo. Pojedine desetine su se udvostručile. Čak smo morali da održavamo partijske sastanke i četne konferencije da bismo pronašli najbolji način obuke ovih mladih ljudi.

Sada smo mi na njihovom terenu, oni vide našu snagu, privlačno djeluje sredina u kojoj se nalaze. Ali, da li su oni toliko svjesni da bi sjutra, kad brigada krene na druge terene, bez rezerve pošli s nama, odvojili se od svojih kuća, od roditelja i braće, i od dragane ... Jedino uporan, svakodnevni rad i vezivanje za jedinicu mogli su da riješe ovaj problem. I borba, jer ona borca čvršće vezuje za jedinicu, koja mu baš tada postaje jedina porodica i dom. Radili smo sa njima uporno, koristeći svaki slobodan trenutak. Oslanjali smo se na čvršće i otresitije, koji su nam onda pomagali. Sve ovo dalo je dobre rezultate. To se pokazalo u borbama za Prnjavor, koje su uslijedile tih dana.

Nijemci su ponovo ušli u Teslić. Odlučeno je da se opet napada. Tri bataljona Prve proleterske, sa kojima se nalazio i štab brigade, bili su upućeni kao pomoć Trećoj krajiškoj. Na terenu oko Prnjavora ostala su samo dva bataljona: Drugi i Četvrti. Bataljoni su dobili zadatak da dejstvuju u sklopu opšte akcije koja se tih dana izvodila, a u kojoj su bile angažovane sve brigade Prve proleterske i Treće udarne divizije. Trebalo je da do 15. januara naveče izvršimo prepad na Prnjavor, u kojem je bilo preko četiri stotine domobrana i nešto ustaša. Na taj način potpomogli bismo akciju na Tesliću, jer napad na Teslić koji je izveden 14. januara, nije uspio, pa je trebalo da se ponovi 17. januara.

Grupom od dva bataljona komandovao je Miloje Milojević, zamjenik komandanta brigade. Od jedne čete Drugog i jedne čete Četvrtog bataljona formiran je privremeno bataljon kojim je komandovao Miloš Vučković, tada zamjenik komandanta Četvrtog bataljona.

Tako su za napad na Prnjavor formirane tri kolone od po dvije pješadijske čete.

Tada nam je rečeno da je zadatak da se »vrši pritisak« na Prnjavor. No, ako otpor ne bude isuviše jak — i da ga zauzmemo. Takvo uputstvo bilo nam je dovoljno. Naš uspjeh, to smo znali, predstavljao bi krupnu pomoć drugovima koji su tamo, na Tesliću, već drugi dan vodili borbe. I na kraju, Prnjavor je u srcu ovog dijela srednje Bosne, stalno se vrtimo oko njega, red je da jednom zavirimo unutra. Tako je kod svakog borca sazrela intimna odluka da se ide na grad.

Drugi bataljon koncentrisao se u Lišnji i Galjipovcima, pored ceste Prnjavor — Banjaluka. U prvi mrak otpočeo je pokret. Kretali smo se prema sjeveroistoku, da bismo zahvatili grad sa sjevera. Prešli smo cestu i rječicu, popeli se na brežuljak, a onda ponovo počeli da silazimo prema jednoj zaravni. Kolona je odjednom zastala. Naša Treća četa bila je već u selu Čorlama, iza uvale. Komandir čete Katnić raportirao je nešto komandantu bataljona Božu. Kroz tamu, na snježnoj poljani, primijetili smo neku postrojenu jedinicu. Uskoro smo saznali o kome se radi. Jedna jača jedinica iz Forkapinog* četničkog odreda prešla je u toku dana na našu stranu.

Bio je to za nas krupan uspeh. Četnici su podijeljeni po vodovima, nekima su ostavljene i puške, jer su izjavili da žele da odmah idu u borbu protiv ustaša. Ovim mirnim, zavedenim seljacima otvorile su se oči, pa su htjeli da operu sa sebe sramotu koju su na njih navalili Radić, Drenović i druge četničke glavešine . . . Našem vodu dodijeljen je jedan krupan, otresit mladić. Koliko smo u mraku mogli da vidimo, nije imao više od dvadeset godina. Zvao se Dušan.

Dok smo se bez šuma kretali prema neprijateljskim položajima, Dušan nam je šapatom pričao da je

---

* U redovima četničkog komandanta Forkape bilo je mnogo seljaka koji su željeli da se bore protiv okupatora. Kada su vidjeli izdaju četničkih glavešina Drenovića, Tešanovića i drugih, počeli su masovno da napuštaju četničke jedinice. Mnogi od njih stupili su u bataljone Prve proleterske.

pomagao proletere iz Ćelarovog bataljona. Kad je ovaj bataljon napustio Bosnu, nije pošao sa njim, pa su ga kasnije četnici mobilisali. Nije učestvovao ni u jednoj borbi ... Teren je odlično poznavao, jer je bio iz neposredne blizine Prnjavora.

Na Mačinom brdu ispred Prnjavora položaje su držali domobrani. Bila je to prva linija odbrane. Ali je ta odbrana razbijena poslije eksplozije svega nekoliko naših bombi. Jedna manja grupa domobrana sačekala nas je sa rukama uvis. Ostali, u jačini jedne čete, pobjegli su prema Prnjavoru. Na Ceru, na jugozapadnim prilazima gradu, razgarala se borba. Bilo je najjače utvrđeno uporište odbrane na putu Prnjavor — Teslić. Mi smo se kretali u borbenom poretku, ali neprijatelja još nije bilo. Kolona je uskoro naišla na muslimansko selo Konjuhovac, udaljeno svega dva-tri kilometra od grada.

Patrola bataljona ušla je u prve zaseoke i glavnom ulicom se uputila prema centru sela. Bilo je sve tiho. Međutim, dok smo se približavali malom trgu, sve jasnije smo čuli ljudske glasove i neku prigušenu galamu. Nastupali smo oprezno, uz zidove kuća, tako da smo se privukli do samog trga. Tu smo primijetili ljudske prilike i već jasno čuli glasove. Obavijestili smo štab bataljona, sačekali glavninu i u streljačkom stroju, praveći kliješta oko trga, stigli do mase koja se tu bila okupila. U sredini gomile stajao je red naoružanih ljudi, postrojen kao za smotru. Ispred njih je šetao musliman sa čalmom oko fesa. Bio je muktar.

Vođa patrole je komandovao:

— Dolje oružje, ruke uvis!

Puške su skliznule sa ramena i uz tresak popadale po blatnjavom pločniku. U vazduhu se stvorila šuma od ruku.

— Ko ste vi? — glasilo je naše pitanje.

Čovjek sa čalmom oko fesa stao je ispred stroja i raportirao:

— Gospodine komandiru, mi smo muslimanska milicija. Dobili smo oružje od ustaša da se borimo protiv vas, ali mi nećemo da pucamo, jer ste vi narodna vojska.

Izgovorio je ovo bez zastanka, kao da je dugo vježbao.

Dok su borci kupili pobacane puške poveli smo razgovor. U međuvremenu je stigao komandant bataljona. Komandir milicije je istupio pred komandanta i opet vojnički objasnio da u selu ima tridesetak pušaka, ali da nijedna nije opalila. U njegovom glasu osjećao se strah. Komandant je naredio da nam predaju sve oružje, da ljudi pusti da idu kućama, a da on, komandir, ostane sa nama. U mraku se razleglo:

— Živjeli partizani!

Gomile je začas nestalo s trga. Komandant je desetak minuta razgovarao sa komandirom milicije, pa je i njega otpustio. Kolona je krenula prema gradu.

Odmah po izlasku iz sela izbili smo na čistinu. Bilo je to prilično veliko polje, pokriveno debelim slojem snijega. Na kraju polja nazirale su se prve gradske kuće. Pored nas je išao naš vodič Dušan.

— Da li znaš gdje su bunkeri?

Nije odmah odgovorio. Nijesmo primijetili da se plaši ili da je uzbuđen. To nas je umirivalo. Ali, umjesto da nas umiri odgovorom, on je rekao ležerno, kao da već godinama ratuje:

— Bunkeri? Ne bih mogao tačno da kažem. Ali, naići ćemo na njih, javiće se odbrana. I tako ćemo ih otkriti.

Da li je zaista bio hrabar i hladnokrvan, ili je htio da nas nekuda zavede? U svakom slučaju zaključili smo da ne vrijedi sa njim raspravljati. Mogao bi da pomisli da se mi plašimo.

Na bunkere smo naišli, ali se niko nije javio. Sve je bilo tiho. Kretali smo se u streljačkom stroju, po snježnom zastoru. Kuće su svakim časom bile sve bliže. A na Ceru je bjesnila žestoka borba. Za vrijeme nastu-

panja uspostavili smo kontakt sa Rudarskom četom Četvrtog bataljona, sa »rođacima«, koje smo mnogo voljeli. Bili su na našem lijevom krilu.

Već smo bili prevalili polovinu polja, kad se iza nas začuo glas:

— Druže, druže!

Nekoliko nas okrenulo se i potrčalo natrag. Imali smo šta da vidimo. Iz jednog bunkera, koji smo već bili prošli, izlazili su jedan za drugim domobranski vojnici. Bilo ih je desetak, sa vodnikom. Nijesmo obratili pažnju na bunker jer snijeg na njemu nije bio istopljen, a to je bio znak da se u njemu nije ložilo. Tako smo zaključili da je prazan. Domobrani su nam objasnili o čemu se radi. Oni su se nalazili na položajima na Mačinom brdu, odakle su pobjegli kad je pripucalo. Htjeli su da bježe prema Derventi, ili kud bilo, ali im je neko naredio da posjednu ove bunkere. Posjeli su ih i sačekali nas.

Domobrani nijesu izgledali nimalo uplašeni. Jedan od njih je podigao sa zemlje svoj puškomitraljez.

— Evo, rekao je, ovo je peta strojnica koju vam predajem.

To je trebalo da znači da se do sada već četiri puta predavao partizanima, a da su ga ustaše svaki put ponovo mobilisale.

— Pa dobro, čovječe, — kaže mu Branko Vučinić — kad si se toliko puta predavao, kad nećeš da se biješ za Pavelića, zašto onda ne ideš u partizane?

— E, — veli šeretski domobran — ovako imate više koristi od mene.

Bio je iz okoline Koprivnice. Svaki put, pošto bi ga partizani pustili, odlazio bi kući, proveo na selu po koji mjesec, a onda su dolazili po njega. Partizana se nije nimalo plašio, sa njima je već bio »domaći«.

— Samo uvijek nastojim — objašnjavao je — da se zaklonim, da ne dobijem metak u glavu. Jer vi kad napadnete, ne znate ko je među nama vaš prijatelj, a metak također ne bira . . .

Nijesmo imali mnogo vremena za razgovor. Streljački stroj već je bio stigao do prvih kuća, a na lijevom krilu, na sektoru rudara, praštale su bombe. Borba koja se vodila na Ceru već se prenijela ka južnim prilazima grada. Ustaška satnija, koja je pokušala da brani grad, napustila je položaje i bježeći se probijala cestom prema Derventi. Na cestu su sa sjevera već bili stigli rudari, pa se razvila žestoka borba. Ipak je jedna oveća grupa ustaša, koristeći mrak, uspjela da se izvuče iz obruča.

Komandant bataljona, koji se nalazio sa nama, rekao je da povadimo zatvarače iz domobranskog oružja. Domobranima je naredio da za nama kasnije dođu u grad, na određeno mjesto.

Borba oko grada je jenjavala. Dok smo se prepucavali sa razbježalim ustašama, u centru grada, kod crkve, zaorila se pjesma. To je bio naš stari običaj: pjesmom su se javljali oni koji prvi uđu u grad. Bili su to ujedno orijentacija i ohrabrenje onima koji su napadali utvrđene tačke. Uskoro su se povici sa svih strana kanalisali prema centru. Grad je bio oslobođen. Jedna naša četa gonila je grupu ustaša koja je bježala cestom prema Derventi. U grad su istovremeno ušle jedna četa Četvrtog i jedna četa Drugog bataljona. U školi, u centru grada, nalazilo se oko dvije stotine domobrana sa oficirima. Ustaše su pokušale da ih izvuku, da bježe sa njima, ali nijesu uspjele. Kad su dijelovi naših bataljona upali u školu, koja je bila pretvorena u kasarnu, vojnici i oficiri sjedeli su i mirno čekali, sa puškama među koljenima. Jedino je jedan ustaša, koji se zatekao među njima, pokušao da skoči kroz prozor. Nije imao vremena, jer ga je stigao rafal iz naše mašinke.

Još nije bilo svanulo kad se na trgu povelo kolo. Pjesma se podigla iznad snježnih krovova i objavila građanima Prnjavora da u njemu nema ustaške čizme i kame.

Nijesmo se začudili kad su na trg počeli da pristižu građani. Bilo je čak i djece. Svi su žurili da nam

stisnu ruku, da nas zagrle i da nam se zahvale. Bilo je dirljivo posmatrati kako napaćeni narod grli borce Prve proleterske kao svoju rođenu djecu. Iako smo bili umorni, nijesmo prestajali da igramo. Neka ovaj narod, koji nas je tako srio, vidi šta mogu proleteri!

Bio je 16. januar. Drugi bataljon je dobio zadatak da ostane u gradu. Bio je to ozbiljan posao. Ovo je prvi put da je ovaj grad slobodan. U njemu se svakako moraju osjećati tragovi ustaške vladavine. Oni koji su sarađivali sa ustašama nijesu imali vremena da se evakuišu, jer je za njih naš napad predstavljao iznenađenje. Imaćemo posla dok sve te izdajnike pronađemo, raskrinkamo i kaznimo. Ali je za nas bilo važnije da narod, koji je ostao pošten, prihvatimo i da ga upoznamo sa našom borbom.

U grad su stigli i članovi Mjesnog komiteta KP, koji su se nalazili na terenu, uglavnom sa jedinicama. Partijska organizacija nije prestajala da radi za čitavo vrijeme od povlačenja Čelarovog bataljona. U dubokoj ilegalnosti, skrivajući se pred četničkim i ustaškim progonima, rukovodioci KP za Prnjavor i okolinu održavali su čvrstu vezu sa narodom. Od našeg dolaska na ovaj teren rad im je bio znatno olakšan. Naročito živu aktivnost razvili su u četničkim redovima. To je znatno pomoglo brzom raspadanju četničkih formacija. Zajedno sa njima sada smo otpočeli politički rad u samom Prnjavoru.

Dan kasnije stigli su u grad i članovi štaba brigade. Održan je veliki miting, na koji je došlo sve što je moglo da se kreće. Narod je pozvan da nam pomogne u otkrivanju saradnika ustaša i Nijemaca.

Pored političke, nijesmo zanemarili ni drugu aktivnost: kulturni rad i razonodu. Godinu i po dana čamio je ovaj narod u sjenci ustaške kame. Svaku radost, svako zadovoljstvo, oduzeli su mu ti krvnici. Računali smo sa omladinom u gradu i po okolnim selima. Zato smo počeli sa priredbama i programima, koje smo imali već pripremljene. Skoro svake večeri u jednoj sali u gradu davane su priredbe i omladina se zabavljala,

drugujući sa proleterima. Dok su bataljoni Treće krajiške prema Derventi vodili borbe sa ustašama i Čerkezima, u ovom gradu je tekao život kojim njegovi ljudi nikad do tada nijesu živjeli. Formiran je i Narodnooslobodilački odbor.

Za vrijeme boravka u gradu i među nama proleterima pojavili su se interesantni problemi. Bilo je ovo prvi put poslije Livna, u kojem smo prošlog ljeta proveli svega nekoliko dana, da boravimo u gradu. Najveći broj naših boraca, izuzev onih koji su kao popuna u posljednje vrijeme došli u brigadu, bili su članovi Partije ili skojevci. Mnogi su bili komunisti još prije rata, prekaljeni u revolucionarnoj borbi. Ali je bilo i onih koji su primani u toku rata, pošto je počeo ustanak, ili još kasnije, kad je formirana brigada. Svi oni su primani u Partiju kao dobri, odani borci. Bio je to, razumije se, veoma važan, upravo najvažniji kriterijum, po kojem smo mjerili vrijednost mladih članova Partije ili skojevaca. Poznavali smo ih samo kroz borbu i rad u brigadi, kao pripadnike jedne armije, jedne vojne jedinice Narodnooslobodilačke vojske. O njihovim slabostima, o njihovim željama, o manama — o onome što se kod svakog čovjeka manifestuje u svakidašnjem životu — mi nijesmo mogli mnogo znati. Sada, pak u »mirnim« uslovima, ovdje u gradu, počele su te pojedine osobine da dolaze do izražaja. Imali smo razloga da se zabrinemo. Da li tim mladim ljudima, koji su iz školske klupe ili fabrike pošli u borbu, koji nijesu imali vremena da osjete radosti i teškoće svakidašnjeg života, treba dozvoliti da se barem malo razonode? Ili im to treba onemogućiti, svakodnevno im čitati lekcije, da ne bi svojim držanjem bacili sjenku na ime i ugled boraca — proletera, da ne bi služili kao negativan primjer stotinama novih boraca, koji u nama, starim proleterima, gledaju simbol vrline i herojstva, iako smo i mi obični ljudi.

Dugo smo o tome diskutovali. Morali smo tražiti srednju liniju: da ti naši hrabri borci, mladi ljudi, paze na svoje postupke, a da se ipak malo razonode, vodeći

neprestano brigu o ugledu i mjestu Prve proleterske u našoj borbi. Nekoliko drugova koji su se pomalo zaboravili iznijeli smo na sastancima, primjera radi. Neki su i partijski kažnjeni.

Za nedjelju dana našeg boravka u Prnjavoru najveći dio gradske omladine, i mladića i djevojaka, prijavio se u naše redove. Bataljon više nije mogao da ih prima, pa smo ih slali u štab brigade, na raspored.

Našem bataljonu je došla smjena. Mi smo dobili zadatak da idemo prema sjeveru. Uz put smo dan-dva boravili u selima blizu Prnjavora. Još isto veče kad smo stigli, u logoru se pojavila oveća grupa Cigana. Njihov vođa je tražio štab bataljona, zagrlio je komandanta i izjavio da su partizani »jedini zaštitnici« njihovog roda. Žalio se da ih ustaše progone, da hoće da ih potpuno istrijebe, da su mnogi već zaglavili u Jasenovcu. Komandant je to znao, bilo mu ih je žao, pa je naredio da im se da sljedovanje iz bataljonske kuhinje. Poslije objeda sjedili su sa nama, pjevali i igrali. I zanoćili su u selu sa nama. Ostali su i sljedećeg dana. Kad smo krenuli dalje, pozvali smo ih da pođu sa nama. Ali oni su se zahvalili i ostali.

— A šta ćete ako ustaše opet dođu? — pitao ih je komesar.

— Bog vam dobro dao — rekao je vođa grupe — mi ćemo naći neku drugu vašu jedinicu, a od ustaša ćemo se kriti kao i do sada.

Oprostili smo se kao prijatelji.

Dok su drugi bataljoni brigade, poslije povratka sa Teslića, vodili borbe prema Banjaluci i Derventi, dijelovi Drugog i Četvrtog upućeni su prema Savi. Kao i prilikom napada na Prnjavor, i za ovaj zadatak bio je oformljen bataljon od jedne čete Drugog i jedne čete Četvrtog bataljona. Pod komandom Miloša Vučkovića, bataljon je krenuo prema sjeveru, na Srbac i Kobaš. Dok smo maršovali, usput smo kao od šale rastjerivali manje grupe četnika iz »korpusa« zloglasnog Derikonje, varakali se sa njima po glavicama, ali im se nikada

nijesmo mogli primaći na blisko odstojanje. Uvijek bi uspjeli da iščeznu. U toku jednog dana stigli smo na ogranke Motajice. Naša četa se orijentisala prema Srpcu, a četa Četvrtog bataljona prema Kobašu.

Srbac leži na ušću Vrbasa u Savu. Na lijevoj obali Vrbasa bile su ustaše, a na desnoj, u Srpcu, četnici. Dijelio ih je Vrbas, a spajao most. Na mostu su s obje strane bile straže.

Negdje predveče četa se zaustavila u selima ispod Motajice. Izvršili smo mobilizaciju saonica. Ukrcali smo se na saonice i tako krenuli — u napad na Srbac. Bilo je hladno, pod saonicama je škripao zaleđeni snijeg. Ravnicom od Save duvao je oštar, leden vjetar. Više bismo voljeli da smo maršovali, barem bismo se zagrijali. Ovako, cvokotali smo od zime i psovali četnike, koji su se sada baškarili po toplim sobama u Srpcu. Ali, zato smo se bili dobro »naoštrili« za obračun s njima.

Pred veče toga dana iz četničkog kruga bio je izišao jedan četnik, naš simpatizer, i saopštio nam znake za raspoznavanje među četnicima. I dok smo mi klizili po zaleđenom drumu, Forkapa je bezbrižno večerao sa svojim doglavnicima. Mogao je biti miran, jer je na ulazu u Srbac imao sigurno obezbjeđenje. Četnici su, doduše, znali da se mi nalazimo negdje na desetak kilometara od Srpca, ali nikako nijesu pretpostavjali da ćemo mi tako brzo da ih »posjetimo«. Komanda naše čete je imala u vidu to uvjerenje četnika — zato smo se ukrcali na saonice. Tako smo vrijeme koje bi nam bilo potrebno za marš sveli na četvrtinu. I zakucali na vrata Srpca.

Prve sanke, u kojima je bila prethodnica, zaustavile su se na krivini ispred trošarine, gdje se nalazila stražara. Patrola bataljona rekla je lozinku, četnici su odgovorili i uskoro bili razoružani. Prolaz je bio slobodan. Kad smo poskakali iz sanki osjetili smo bol u nogama. Bile su se skoro ukočile od hladnoće. Skakali smo u mjestu da bismo se zagrijali. I onako smrznuti radovali se

što ćemo »smijeniti« četnike u toplim sobama. Oni će morati da se zadovolje »šetnjom« po svježem zraku pored Save. Ali su nam prvo zadovoljstvo pokvarili psi. Oni su prvi osjetili naš streljački stroj, koji je u vidu kliješta obuhvatao naselje. Odjedanput je nastao takav lavež kao da je bilo nekoliko stotina pasa. To je svakako alarmiralo četnike, jer smo već kod prvih kuća prema bjelini, zapazili tamne prilike kako istrčavaju iz kuća. Potrčali smo prema prvim kućama, kroz ulice, i naprosto počeli da ih hvatamo. Čitavo naselje je zahvaćeno pucnjavom. Ali su četnici ipak uspjevali da se izvuku. Mnogi su bježali u košuljama, bosi. Našli smo po kućama cipele, kapute, opasače, oružje. Naš dolazak bio je zaista iznenadan. Sam Forkapa, komandant, uspio je da se sa »glavninom« izvuče pored Save i pobjegne prema Kobašu. Ali, tamo nije našao sklonište: Kobaš je već bila posjela četa našeg Četvrtog bataljona. I ona je uhvatila jednu oveću grupu. Ostale, koji su uspjeli da se povuku, progonila je prema Derventi, ispod Motajice.

Mi smo tražili po kućama. Izvlačili smo bradate četnike ispod kreveta, gdje su ih sakrili njihovi jataci. »Napabirčili« smo ih dvadesetak. Pretraživanje je trajalo skoro cijelu noć, a mi smo se nadali da ćemo se brzo smjestiti po toplim sobama. Već je bila skoro zora kad smo Branko Vučinić, Slavko Božović i ja stigli do samog mosta na Vrbasu. Prema obavještenjima mještana, čuvale su ga ustaše. Oprezno smo prošli brisani prostor ispred njega. Na suprotnoj strani nije bilo nikoga. Ustaše su vjerovatno bile u bunkerima pored mosta.

Ušli smo u jednu onisku, lijepu kuću. Ovo je, možda, bila deseta ove noći. Na naše kucanje vrata je otvorila sredovječna žena, pitala nas šta želimo, ali nije mogla da veže riječi, toliko je bila preplašena. Prema svjetlosti Brankove džepne lampe vidjeli smo da je soba lijepo namještena.

— Imaš li muža?

— Nemam, vojniče, ja sam udovica.

— A koga imaš?

— Samo dvije ćeri, velike djevojke.

— A da li ima koji četnik u kući?

— Nema, bog vam dao...

— Moraćemo ipak da pogledamo...

Dok je odgovarala na naša pitanja, drhtala je kao prut. Nije se sjetila da zapali lampu. Možda je čekala da napustimo kuću. Mi smo je podsjetili: upalila je lampu, a zatim nam se zagledala u kape.

Neko je to primijetio.

— Da ne misliš, možda, da smo ustaše...? Ne plaši se, nećemo mi tebi ništa. Mi smo partizani, Prva proleterska. Tražimo četnike.

Zamolili smo je da osvijetli sobu. Gledala je u nas nepomična, ocjenjujući naše namjere. Najzad je ušla u sobu i pozvala nas unutra. Na širokom krevetu ležale su jedna do druge dvije njene kćerke. Izgledale su uplašene.

Slavko je šapnuo:

— Sve mi se čini da su krive... Ovakve djevojke mora da su imale veze sa onim gadovima.

Branko ga je opomenuo:

— Nije nam posao da to ispitujemo.

Dok je Slavko dežurao, pretražili smo sobu. Zavirili smo pod postelje. Nije bilo nikoga. Povirili smo i u kuhinju. Bila je prazna.

— Izvinite što smo vas uznemirili — rekao je Slavko kad smo se spremali da pođemo.

Branko je promrmljao u bradu:

— Čudni smo ti mi proleteri!

Žena se bila uzvrtjela po kući. Vratila se iz kuhinje, stala ispred nas i rekla, sada već slobodnije:

— A ja mislila da ste ustaše. Znate, četničke straže napustile su most još sinoć.

— A ti misliš da vas oni stvarno čuvaju od ustaša?

— Ne mislim — rekla je žena — jer sam ih vidjela kako prijateljski razgovaraju. Tu, na mostu. A straže su onako . . .

Mi smo znali da oni imaju dogovor, jer su Rađić, Drenović i Tešanović odlazili u Banjaluku ustašama kao u svoju kuću. Ali, sada nije bilo vrijeme za »diskusiju«.

Žena nas je za časak ostavila i vratila se sa velikom tepsijom pite. Postavila je tepsiju na jedan stočić.

— Ako 'oćete, vojnici, — rekla je pomalo zbunjeno — ja evo spremila, a vi ste sigurno gladni . . .

Pogledali smo se. Nije nas u tom trenutku zanimala pita, nego motiv koji je ovu preplašenu ženu naveo da nas njome ponudi. Pita je, bez sumnje, bila spremljena za četnike. Ili, kao danak, ili kao dar. No, to njoj nijesmo rekli, smatrali smo da joj je za tu noć bilo dosta. Zahvalili smo se i rekli da ćemo, možda, navratiti sjutra.

Pošto smo oslobodili Srbac, smjestili smo se u selima oko njega. Narod nas je svuda dočekivao kao oslobodioce. Četnički teror i njihovo šurovanje sa ustašama bili su ispunili strahom ove ljude. Koliko su prijateljski raspoloženi, ocijenili smo još istog dana. Intendant bataljona okupio je ujutru seljake i rekao im da za hranu nećemo vršiti nikakvu rekviziciju, već da oni treba da je obezbijede dobrovoljno. Za nekoliko časova seljaci su donijeli toliko hrane koliko bi bilo dovoljno jednom većem bataljonu za dva dana. A bilo im je rečeno da sakupe hranu za jednu četu, i to samo za jedan obrok.

Ovaj narod još nije imao neposrednog kontakta sa našim snagama. Doduše, tokom ljeta 1942. bosanski proleterski bataljon vodio je žestoke borbe sa ustašama, Nijemcima i četnicima po Motajici, ali je situacija bila takva da borci nijesu imali mnogo vremena da po-

litički djeluju među stanovništvom. Bilo je, doduše, i ovdje nešto ilegalnih partijskih radnika — pozadinaca, čiji se rad osjećao na terenu kojim smo prolazili. Sada su se te ilegalne grupe bile povezale i postale jezgro partizanskog odreda formiranog tih dana. Ali ovi uredni, imućni Posavci sada su prvi put sreli regularne jedinice naše vojske i bili su oduševljeni. Poslije borbi na Tesliću i Prnjavoru svi borci Prve proleterske bili su u novim uniformama, uglavnom oficirskim i podoficirskim, koje smo našli u skladištima neprijateljskih garnizona. To je ostavljalo veoma lijep utisak na stanovništvo, koje nas je, vjerovatno, zamišljalo drukčije. Ali se na tom terenu nijesmo zadržali. Morali smo na nove zadatke . . .

NA NERETVI I DRINI

Januar se bližio kraju. Četvrta neprijateljska ofanziva bila je u punom jeku. Brigade Prve proleterske divizije, koje su još operisale na terenu Bosanske krajine i na užem području — u srednjoj Bosni, trebalo je da vrše pritisak na neprijateljske snage na ovom sektoru, kako bi koliko-toliko oslabile njihova dejstva prema glavnini naših snaga, koja je vodila ogorčene borbe oko Prozora, Imotskog i Posušja.

U noći između 25. i 26. januara stigli smo na komunikaciju Prnjavor — Banjaluka. U dva maha smo napadali neprijateljske garnizone u Klašnicama i Čelincu, ali bez nekog većeg rezultata. Činili smo to da bismo zavarali neprijatelja i prikrili svoje prave namjere — pokret koji nam je predstojao.

30. januara 1943. godine krenuli smo prema Uzlomcu. Skoro puna dva mjeseca, od oslobođenja Kotor-Varoši, dejstvovale su brigade Prve proleterske divizije u ovom dijelu srednje Bosne. Prva proleterska brigada, u sastavu Prve divizije, u neprekidnom radu i borbi, visoko je podigla zastavu slobode u ovom narodu. Za nama je ostajao jak partizanski odred, koji će nekoliko mjeseci kasnije prerasti u brigadu. Sjeme koje smo posijali našlo je plodno tlo. Bili smo zadovoljni, uvje-

reni da smo još jednom opravdali povjerenje koje nam je ukazano.

Slijedećeg dana, 31. januara, Prva proleterska divizija svila se u kolone i iz rejona Maslovara i Šipraga krenula u dug, naporan marš prema Bugojnu, Prozoru, Konjicu i Neretvi.

Novi zadatak brigade Prve divizije bio je težak i složen. Trebalo je usiljenim maršem, najbrže što se moglo, izbiti u rejon Bugojna, a odatle nastaviti prema Ivan-Sedlu i Bradini, da se likvidiraju neprijateljska uporišta, prekine veza između Sarajeva i Konjica i omogući uspješan napad naših snaga na Konjic i druga mjesta u dolini Neretve.

30. januara duga kolona se pela uz Uzlomac.

Za vrijeme našeg boravka oko Prnjavora, Teslića i Motajnice, u brigadu je stupilo mnogo novih boraca. Imali smo vodova sa po sedamdeset ljudi! Sada, poslije čitavog dana marša, dok je kolona miljela uz padine Uzlomca, poneki od tih boraca počeli su da zaostaju. Mislili smo ispočetka da su premoreni, nevični maršovanju. Ali smo uskoro utvrdili da ima onih kojima se ne napušta rodni kraj. Tu, po selima oko Prnjavora, živjele su njihove porodice, poznavali su svaku stazu i svaki žbun. A sada treba napustiti sve to, odvojiti se, možda zauvijek, od ovih pitomih brežuljaka, pokrivenih voćnjacima . . .

Govorili smo im da smo svi mi to osjećali, ali da se to brzo preodoli; da se u našem ratu drukčije ne može, da su napori koje treba da podnesu u ovom maršu privremeni, da će biti dana za odmor. Mnogi su nastavili da maršuju za brigadom. Ali je jedan manji broj ipak ostao, izjavljujući da će se priključiti mjesnim partizanskim odredima . . .

Da bismo porazgovarali o tom problemu, zastali smo na platou Uzlomca, u bukovoj šumi, gdje nije bilo snijega. Okupili smo mlade Prnjavorce i razgovarali sa njima. Objasnili smo im kuda idemo i da je put dug i naporan, da ćemo, vjerovatno, sljedećih dana voditi borbe. Ostavili smo im na volju da biraju: ili da pođu sa nama ili da ostanu u mjesnom odredu. Oni koji su

napustili kolonu bili su malobrojni. Sada im se iz svih bataljona priključilo nekoliko manjih grupa. Svi su izjavili da će se već sljedećeg dana javiti u odred. U to nijesmo sumnjali.

Već se hvatao mrak kad smo završili razgovor sa Prnjavorcima. Negdje baš u to vrijeme, iza logora naše čete, začula se neka larma. Na tom pravcu bila je jedna četa Prvog bataljona. Upućena je jedna naša desetina da vidi o čemu se radi. Nekoliko boraca iz desetine dotrčalo je natrag u četu.

— Brže, drugovi, — vikao je Vaso — naišao je čopor svinja. Drugovi iz Prvog predlažu da ubijemo nekoliko, jer ionako nijesmo večerali. Sigurno su četničke, onih razbojnika iz Jošavke.

Graja i dozivanje i dalje su se čuli. Izgleda da su ih držali u »obruču«, da ne bi umakle. Moralo se odlučivati brzo. Ko zna kad će obrok! A svinje će, makar i ne bile četničke, najvjerovatnije pojesti okupator. Prema tome, neće biti grijeh ako se jedna ubije. Odluka je brzo donesena. Prva četa Prvog bataljona takođe je donijela sličnu odluku. Znači, radili smo koordinirano! U gustoj bukovoj šumi odjeknulo je nekoliko pucnjeva. Uskoro je u logoru naše čete ležala svinja. Nijesmo znali koliko ćemo se zadržati, pa smo žurili. Na sreću, u četi smo imali mesara.

U gustom mraku vatra je širila rumen po staroj šumi. Već je pola svinje bilo ispečeno na komade. Mast je cvrčala na žeravi. Od velikih komada ostajali su uglavnom meso i koža, jer se slanina topila. Borci su s uživanjem »tamanili« mladu svinjetinu, kada odnekud iz mraka izroni komesar čete. Na njega smo bili potpuno zaboravili. On je pola sata ranije bio otišao do štaba bataljona. Da li je u međuvremenu saznao za našu »akciju«, nijesmo znali. Tek, njegov izgled nije slutio ničem dobrom. Stao je iznad »poprišta«, između dvije velike vatre, na kojima su se pekla nova parčad. Nekoliko minuta je ćutao kao omađijan. A onda je progovorio! Trebalo je samo čuti taj glas!

— Zar ste vi proleteri? — Neka vas je sram, vi ste razbojnici . . . Takav način zbrinjavanja! Znate li vi da

ste narodna vojska? I to još — proleteri ... Čija je to svinja, recite?

Mi, naravno, nijesmo znali čija je. Pokušali smo da okrenemo na šalu. Ali, komesar je bio neumoljiv. Bio je on komesar čete u Prvoj proleterskoj! Stari, dobri komunista, čist, principijelan. Ponekad čak i malo krut. Šta da mu odgovorimo? Bili smo krivi. Bila je kriva čitava četa, i komandir sa njom. U prvom redu komunisti. Zar nijesmo mogli da se obuzdamo? Glad je, eto, u jednom trenutku nadjačala svijest proletera.

A komesar? Dok je govorio, pogled mu je lutao s jednog parčeta mesa na drugo. A parčad su se bila skamenila u našim rukama: niko ih nije prinosio ustima. Tada se jedan drug osmjelio:

— Druže komesaru, znam da smo grešni. Ali i ti si gladan. Uzmi ovo parče, a poslije ćemo raspraviti o krivici ....

Komesar je odbio da primi ponuđeno parče. Okrenuo se i brzim koracima pošao u mrak. Čuli smo jedino kako je za sebe izgovorio: — Sramota.

A nama ga je u tom trenutku bilo žao ...

Uskoro smo nastavili marš. Imali smo samo nekoliko manjih čarki južno od Maslovara sa četnicima koji su se vrzmali po šumama, očekujući da mi odemo.

Produžili smo preko Pougarja, po dubokom snijegu, kroz koji je prethodnica svake kolone uz velike napore morala da pravi prtinu. Poslije tri dana marša stigli smo na Karaulu, iznad komunikacije Travnik — Jajce. Mnogi borci koji su u brigadu došli oko Prnjavora bili su već posustali. Nije bila rijetka slika: po dva stara borca vode iznemogloga, jer se moralo ići dalje. Ali, marš po snijegu, još ako je usiljen, mnogo iscrpljuje. Već su i poneki »stari« počeli da posustaju. Zato je ispod Karaule, na samoj cesti koja vodi iz Travnika, dat duži zastanak. Borci su polijegali po vlažnoj zemlji, na mjestima gdje je snijeg bio okopnio. Uspjeli smo da sakupimo i nešto hrane. Sva je sreća što smo iz srednje Bosne pošli sa odličnom kondicijom, inače bismo ovaj marš teško mogli izdržati.

Brigada je prešla cestu Travnik — Donji Vakuf 4. februara i izišla na prostoriju sela Ramići — Gradina — Selići. Već se spušao mrak kad su kolone bataljona stigle pred sela. Tu, na zastanku, poslije odmora od pola sata, borce je savladao umor i san. Malo je bilo onih koji su mogli da se pokrenu. Vojska je bila sustala ... I to baš pred prvim konakom, gdje su nas, poslije četiri noći maršovanja, čekale tople kamene peći i suva slama ... I sama pomisao na tu udobnost zatvarala je kapke. A morali smo stići, jer je mrak već pao po snježnoj bjelini. Komandiri i komesari četa, pa čak i komandant bataljona, drijemali su pred prvim kućama sela, a u selo nijesu mogli. Jedna desetina je uz krajnje napore uspjela da stigne u selo i izvrši raspored smještaja. Poslije smo se vratili po pospani bataljon; morali smo borce pojedinačno da budimo.

Ujutro smo bili lomniji nego kad smo legli. Mokra obuća osušila se na nogama. A noge se poslije toga zapare, zglobovi bole, dok sasušeno blato izjeda prste. No, kad se ponovo krene, kad se noge opet malo zagriju, ili se ponovo pokvase, sve postaje kao ranije. Umor se nekako »uhoda«, pa se borac mehanički kreće naprijed ...

Kad su se kuvari probudili, koliko su spavali, nije nam bilo jasno ... Tek, mi smo u svitanje imali topao obrok: supu sa mesom i krompirima. Na ovakvim marševima, prilikom borbi koje se vode u pokretu, najveći teret pada na snabdijevanje. Čovjek treba da im zaista oda priznanje, iako smo mi često bili skloni da gunđamo na intendanturu.

Dok smo objedovali, žena, udovica od svojih četrdesetak godina, posmatrala je drugaricu koja je bila sa nama. Bila je to vesela djevojka, koja je u brigadu došla u Livnu. Bila se već navikla na Prvu proletersku, na njene borce, na naše napore i borbe. I bila je, kao bolničarka, vrlo hrabra. Rado je pjevala, imala je lijep glas. Nikada nijesmo mogli da ocijenimo da li pjeva zato što joj se pjeva, ili da zabavi nas, svoje drugove. I jutros je, dok se spremala, pjevušila neku bosansku

sevdalinku ... Žena nije skidala pogled s nje. I rekla je, dok smo se spremali:

— Mlada djevojka, šteta. Napatiće se, nije rat za žene.

— Zašto, bolan, — odgovorila je bolničarka. — Zar sam ja slabija od muškoga? Vidiš, ja sve izdržim kao i oni, i dobro mi je sa njima ...

Domaćica je bila umorna, nije bila spremna za duži razgovor. Ipak, pred polazak, zaustavila je jednoga od nas i, onako u povjerenju, rekla:

— Pričali su ovi iz Travnika da vi žene vodite sobom ... znaš šta mislim. A ja sam presjedila cijelu noć, baš da vidim da li je istina. I sad mogu da kažem: oni lažu. Vi se prema njoj odnosite kao da vam je sestra ...

Drug je bio iznenađen ovom izjavom. Da li je mogućno da je ova žena zbog toga presjedila cijelu noć? No, mogao je da povjeruje, jer je ovaj narod slušao o nama toliko laži, da je bio prinuđen da na ovaj način provjerava ...

I sjetio se: kad smo, prošlog ljeta, pred borbe za Prozor, stigli u jedno selo iznad Rame, jedna starica se krstila, zapomagala, a kad su borci legli, ona je ostala sjedeći. U neko doba noći, prišla je jednom borcu i počela da ga pipa po čelu i kosi. Borac je bio budan, bio je na oprezi, ali se starica brzo povukla u jedan kut i sjela. Cijele noći nije spavala. Ujutru, borac joj je prišao i, u četiri oka, pitao je zašto ga je pipala po glavi. Starica se najprije uplašila, rekla da to ona nije radila, ali na kraju, na njegovo navaljivanje, priznala je:

— Pošteno da kažem, vojniče, pipala sam da vidim imaš li rogove ... Nama su govorili da ste vi od samog đavola sazdani ... A ti nemoj, bolan, da se ljutiš, ja sam glupa starica, pa sam htjela da provjerim.

— I šta misliš, bako, — rekao je veselo drug — imam li rogova?

Skinuo je titovku, pogladio se po kosi i uzeo njenu ruku.

— Ajde, majko, pipni još jednom. I da sve redom pipaš, da budeš sigurna ... Zar si mogla da povjeruješ, bona ne bila?

Starica se zastidjela, ustala je i pošla prema vratima, kao da je bila u tuđoj kući. Usput je rekla, kao za sebe:

— Lažovi su oni, te ustaše. A ovo su ljudi ko i mi, bog im dao ...

Zato je drug, na primjedbu žene iz Gradine kod Travnika, rekao mirno:

— Milo mi je, snašo, što si vidjela da oni gadovi lažu ... Oni lažu jer nas se boje. A ti, ostaj zbogom i pričaj kako partizani poštuju svoje drugarice — borce. Za nas je žena isto što i muškarac, mi njen obraz pazimo kao i svoj ...

Posljednji dan marša vodio nas je, po zaleđenim uvalama i sedlima, na prostoriju Hum — Voljice — Bojska, iznad Bugojna i nadomak Gornjeg Vakufa. Naveče 6. februara Drugi bataljon se smjestio u rejonu naselja Bojska.

Jugozapadna sela opštine poredana su oko kosa sa kojih se vide Bugojno i čitavo polje duž Vrbasa. Na te kose bataljoni su isturili svoje dijelove. Njemačke i ustaške snage vršile su sve jači pritisak na naše jedinice, koje su se sa ranjenicima povlačile u kotlinu oko Prozora. Dolazak Prve divizije na teren sjeverno od Bugojna svakako je zabrinuo neprijatelja. Nije mogao da ostane nezainteresovan, tim prije što je pretpostavljao da će se brigada naše divizije uključiti u žestoke borbe koje su vođene. To znači da će otpor naših snaga porasti i da će on teže ostvariti svoj cilj. Zato je još istog dana iz Bugojna isturio jače snage.

Sa njima su prvi stupili u kontakt dijelovi Šestog bataljona. Uskoro je u borbu ubačen čitav bataljon. Nekoliko puta ustaše su, uz podršku Nijemaca, pokušavale da izbiju na kose ispod Bojske. Položaji Šestog bataljona bili su na otvorenom prostoru. Borci su na brzinu iskopali zaklone. Nije bilo vremena za solidnije organizovanje položaja. Zato je štab bataljona ovaj problem riješio drukčije: prešlo se u protivnapade.

Nekoliko naših protivnapada postiglo je cilj: ustaše su odbačene u ravnicu.

Ali ustaše i Nijemci nijesu odustali od namjere da nas odbace. Napade su ponovili 8. i 9. februara. Ovog puta njihovu akciju pratile su »štuke«. Bilo nam je to prvi put da se »sretnemo« sa ovim njemačkim avionima. Poslije prvih naleta »štuka«, koje su gađale vrlo precizno, počela su da se dime sela: požar je zahvatio kuće koje su uglavnom bile pod drvenim krovovima. Iako su znali da mi nijesmo po selima, Nijemci su tukli nemilice. Ljudi su izbezumljeni dolazili k nama, ali im mi nijesmo mogli pomoći. Morali smo ostati na ovom terenu, jer je trebalo da damo svoj doprinos borbi za spasavanje preko četiri hiljade naših (ranjenika. To smo objašnjavali seljacima.

Pred veče, trećeg dana našeg boravka i borbi na području Bojske povukli smo se u gornje zaseoke. Na isturenim položajima ostali su dijelovi Šestog i Trećeg bataljona. Seljaci muslimani dočekali su nas sa suzama u očima. Zaselak u koji smo stigli nije još bio bombardovan. Ali, to nije značilo da neće biti sjutra. Morali smo da okupimo seljake i da im govorimo o važnosti naše akcije na ovom terenu. Shvatili su, ali im je teško padala pomisao da sjutra i oni mogu da ostanu bez krova. Užasavali su se na akcije Nijemaca i ustaša.

U toku noći morali smo da isturimo jake patrole. Jedna trećina bataljona bila je angažovana u patrolama i stražama. Svi prilazi naselju morali su da se obezbijede. Noć ranije jedna ustaška jedinica pokušala je da iznenadi dijelove Šestog bataljona. Pokušaj nije uspio, jer su patrole i straže bile budne. Naprotiv, oni su uspjeli da iznenade ustaše, pošto su mrtve straže bili postavili duboko prema polju. Ustaše nijesu pretpostavljale da smo se dotle spustili. Borba je trajala čitav sat, jer su ustaše morale da se prebacuju po brisanom prostoru. Iako je bila noć, figure ljudi su se lijepo vidjele, pa su puškomitraljesci mogli uspješno da dejstvuju. Nekoliko neprijateljskih vojnika nije se vratilo u Bugojno: bili su cijena pokušaja da nas iznenade . . .

Četvrtog dana borbi nastavljeni su napadi avijacije. Jata »štuka« smjenjivala su se svaka dva sata. Nije bilo mjesta gdje je čovjek mogao da bude siguran. Dijelovi našeg bataljona bili su se spustili u donja naselja Bojske. Služili smo kao rezerva Šestom bataljonu. Jedna naša četa bila je angažovana i neposredno, u borbi. Mi smo se odmarali u jednom zaseoku. U toku dvije protekle noći slabo smo spavali. Sada smo bili dobili obrok tople hrane. Poslije obroka jedna grupa je polijegala po čistom podu muslimanske kuće, u kojoj smo boravili, — i zadrijemala. Zadnja partija »štuka« bila je potrošila svoje zalihe bombi i zamakla prema Banjaluci. Nastao je predah. Koristili smo ga da malo odspavamo. No, tek što smo, onako umorni, sklopili oči, u sobu je utrčao komesar čete:

— Jeste li poludjeli? — vikao je. — Baškarite se u kući, a svakog časa može da se nastavi bombardovanje. Zar hoćete da ludo izgubite glave?

Znali smo mi da svakog časa mogu da naiđu »štuke«, ali je napolju bilo hladno, a mi smo bili pospani. U toploj sobi, poslije obroka, bili smo spremni i da sačekamo »štuke«, pod pretpostavkom da neće »baš u ovu kuću«.

Zato smo ćutali. Komesar je insistirao da iziđemo. Niko se nije pomaknuo. Neko je rekao dremljivim glasom:

— Neće, komesaru, i oni su se umorili. A nama baš prija . . .

Morao je da nas pozove na red. Jednostavno nam je naredio da ustanemo. Poslušali smo ga teška srca, pokupili opremu i sa njim pošli prema jednom potoku, gdje su se već nalazili dijelovi čete.

Nije prošlo ni desetak minuta, kad je naišla nova partija »štuka«. Ovoga puta svoj tovar bila je »namijenila« nama: jedna za drugom padale su teške bombe. Jedna je pala na ćošak kuće u kojoj smo do maločas ležali. Od jake detonacije krov kuće se podigao sa svoga ležišta i onako u letu buknuo. Gledali smo kuću ne vjerujući očima. Znači, da smo ostali — bilo bi gotovo! Komesar je rekao:

— Jeste li vidjeli? Ni jedan ne bi ostao živ. Hoćete komoditet!

Ćutali smo.

I Treći bataljon je sljedećeg dana, 13. februara, vodio žestoku borbu. Dok smo se mi kretali prema Bistrici, u pravcu Gornjeg Vakufa, bataljon je na samoj ivici kose, ispod puta, sačekao streljački stroj Nijemaca. Ovog puta nijesu napadale ustaše. Nijemci vjerovatno nijesu bili sigurni u njih. Borci Trećeg bataljona bili su zalegli malo iza ivice kose. Njemački streljački stroj nastupao je u borbenom poretku. Nekoliko »šaraca« neprekidno je dejstvovalo. Streljački stroj Trećeg bataljona je čekao. Samo osmatrači bataljona mogli su da vide Nijemce. U trenutku kad se njemački stroj pojavio na samoj ivici kose, na tridesetak metara ispred rovova Trećeg bataljona, poletjele su bombe. Posmatrali smo taj prizor, čekajući da, ako zatreba, stupimo u akciju. Između dva stroja, jednog koji je ležao i drugog koji je bio u pokretu, napravila se zavjesa od dima. Izdato je naređenje našoj Pratećoj četi da odmah postavi teški mitraljez. Odstojanje nije bilo manje od osam stotina metara. Ipak, u slučaju da Nijemci potisnu Treći bataljon, mogli smo da mu uspješno štitimo odstupnicu. Zavjesa od dima počela je polako da se diže, a onda su zaštektala automatska oruđa. Gledali smo kako se njemački streljački stroj proređuje. Nijemci su zastali. Potrbuške su se povlačili ispod ivice kose. U jednom trenutku vidjela se ovakva slika: s jedne i s druge strane ivice kose, na odstojanju od pedesetak metara, leže dva streljačka stroja a ne vide jedan drugog. Po koja bomba preleti ivicu kose i eksplodira na suprotnoj strani. Naši su bili u povoljnijem položaju: pošto su bili iznad Nijemaca, njihove bombe mogle su da dobace njemački stroj. Zato su Nijemci odlučili da se povuku još dvadesetak metara. Trebalo je da se pregrupišu, jer su imali osjetne gubitke. A od Bugojna, uz kose, išla im je pomoć. Naš mitraljez je stupio u dejstvo. Iako je odstojanje bilo veliko, uspio je da ih prikuje za zemlju. Nekoliko trenutaka su ležali, a onda su iza kolone prešli u streljački stroj.

koji se prebacivao po pravilima nastupanja. Situacija je bila ozbiljna. Štab našeg bataljona odlučio je da jedna naša četa pođe u trku ka položajima Trećeg bataljona, da im se, ako zatreba, nađe pri ruci. Naš teški mitraljez nije smio da tuče po njemačkom streljačkom stroju koji je ležao ispod kose, jer je razmak između dva stroja bio isuviše mali.

Štab Trećeg bataljona ocjenjivao je situaciju. Istureni osmatrači javljali su da ide pojačanje. To je značilo da će Nijemci obnoviti juriš. Zato je streljački stroj Trećeg bataljona napustio zaklone i puzeći počeo da se privlači ivici kose. Prvi bombaši stigli su nadomak Nijemaca. Sa njima su puzali i puškomitraljesci. Najednom su zapraštale bombe. Nekoliko puškomitraljeza otvorilo je vatru. Ni Nijemci nijesu imali naročitih zaklona. Gledali smo ih kako se jedan po jedan, ležeći, natraške povlače niz padinu. Ali, to je bilo sporo. Streljački stroj Trećeg bataljona, koji je gmizao naprijed, bio je uporan. Nijemci su sada počeli da se kotrljaju niza stranu. Tek kad su odmakli stotinak metara, pojedinci su počeli da ustaju i bježe. Štitili su ih dijelovi koji su im bili krenuli u pomoć. Tako borci Trećeg bataljona nijesu mogli da ustanu i da ih gone. Padina je ostala prošarana leševima Nijemaca. Njemačka artiljerija, čim je primijetila da se njihov streljački stroj odlijepio od našeg, počela je jako da tuče po položajima Trećeg bataljona. Između mrtvih Nijemaca i naših boraca stvoren je čitav baraž: Nijemci su htjeli da sačuvaju svoje mrtve, da nam ne padnu u ruke.

U Trećem bataljonu pretpostavljali su da će baš zbog tih mrtvih Nijemci obnoviti napad. I nijesu se prevarili. Sat kasnije krenuo je prema kosi gust streljački stroj. Teški mitraljez našeg bataljona tukao je po njemu, mnogi su popadali da više ne ustanu, ali je stroj išao naprijed, uz padinu. Četa našeg bataljona, koja je u međuvremenu stigla na položaj, svrstala se u stroj Kragujevčana. Ovoga puta borci Trećeg bataljona zadržali su se na samoj ivici kose. Sva automatska oruđa bataljona stupila su u dejstvo. Njemački stre-

ljački stroj se povio. Švabe su polegale, ali nijesu odstupile: pobaučke su miljele uz kosu. Šta je bataljon mogao da učini u tom trenutku? Nijemci su bili uporni, a bilo ih je mnogo. Osim toga, trebalo je da izvuku mrtve. Štab bataljona je riješio: krenuti k njima. I streljački stroj bataljona pomakao se naprijed. Korak po korak; više puzeći nego hodajući, borci su se približavali Nijemcima. S obje strane neprekidno je tuklo desetine automatskih oruđa. Njemačke starješine nijesu imale nerava da ovo izdrže. A i gubici su im bili veliki. Njihov streljački stroj je naglo ustao. Ali, nije pošao u napad: okrenuli su leđa. Ipak, sa bokova su dejstvovali mitraljezi koji su im štitili odstupnicu. To ih je spasilo potpunog poraza. Više se nijesu usudili da pođu u napad. Padinom kose ležali su rasuti leševi u zelenim uniformama. Na njih se niko nije okretao: naš bataljon se pripremao za pokret. Trebalo je da brigada nastavi marš prema Ivan-Sedlu i Konjicu.

14. februara, uoči pokreta ka Ivan-Sedlu, u Drugom bataljonu održan je sastanak bataljonskog biroa KP. Diskutovalo se o držanju boraca za vrijeme marša i o predstojećim zadacima. Izneseni su podaci o brojnom stanju članstva KP. U bataljonu je na dan 14. februara 1943. godine bilo 117 članova KP i 28 kandidata za člana Partije. Ipak, prema ocjeni biroa, u pojedinim četama bilo je još drugova koji treba da uđu u Partiju. Ocijenjeno je da je u pojedinim slučajevima nedostajalo širine u ocjenjivanju kvaliteta boraca, naročito članova SKOJ-a, kojih je bio velik broj.

U zoru 15. februara bataljoni Prve proleterske brigade, poslije desetak dana zadržavanja i borbi na području Bugojna, svrstali su se u kolonu i usiljenim maršem krenuli na nov zadatak: napad na neprijateljske posade na Ivan-Sedlu i Bradini.

*

Ivan-Sedlo je prevoj na Ivan-planini, preko kojeg prelazi cesta koja vezuje Konjic sa Sarajevom. Ispod Sedla, prolazi tunel koji počinje na Bradini, a izbija iz planine negdje iznad Raštelice. Prije rata na Ivan-Sedlu,

na najvišoj tački prevoja, nalazila se žandarmerijska kasarna. U toku rata, za vrijeme Pavelićeve vladavine, Ivan-Sedlo je pretvoreno u jako utvrđeno mjesto, sa čitavim sistemom rovova i bunkera. Odatle je Pavelićeva željeznička bojna kontrolisala oba ulaza tunela, željeznički most iznad Bradine (koji smo bili porušili prilikom prelaska pruge u julu 1942) i predstavljala zaštitu garnizonu u Konjicu.

U prvi mrak 17. februara 1943. godine tri bataljona Prve proleterske brigade — Prvi, Drugi, i Četvrti — spustili su se od Repovaca prema Bradini. Četvrti je okrenuo desno, sa zadatkom da napadne željezničku stanicu u samoj Bradini, a Prvi i Drugi pošli su cestom koja se oštrim serpentinama penje prema Ivan-Sedlu.

Na prilazima neprijateljskom sistemu odbrane, Drugi se odvojio i pošao desno, cestom. Prvi je okrenuo lijevo, na plato sa rovovima.

Moglo je biti oko 5 časova po podne. Već je bio pao mrak. Kretali smo se zaleđenom stazom. Led je škripao pod nogama, a na kojih stotinu metara, po grebenu iznad ceste, bili su načičkani ustaški bunkeri. Ulazili smo neposredno u borbeni raspored utvrđenog neprijatelja. Trebalo je sačuvati tajnost. Zato smo dobili naređenje da se krećemo s najvećom opreznošću i bez šuma. Išli smo bez glasa, sve dublje u Pavelićev osinjak.

Uporedo s cestom teče rječica. Dubok snijeg bio je skoro potpuno pokrio njeno korito, kojim je vijugala samo jedna uzana crna traka — voda. Preskakali smo tu traku jer smo, kad smo već ušli u njihov sistem bunkera, okrenuli s ceste udesno, u jarużicu kojom je tekla rječica. Zapadali smo u snijeg i vlažili obuću. Naša četa bila je na začelju Drugog bataljona. Čelo bataljona bilo je izbilo na greben između dva ustaška bunkera, kad je prema našem vodu, koji je bio u zaštitnici, naišla ustaška patrola. Na platou, na pravcu napada Prvog bataljona, već je bila počela borba, u stvari prvi kontakt između naših i njihovih patrola. To je, vjerovatno, uznemirilo ñ jedinicu koja je čuvala istočne prilaze kasarni, pa je jedan vod ustaša pošao

od kasarne, stazom koja po izohipsi vodi do glavnog bunkera na grebenu. A mi smo baš u tom trenutku prelazili tu stazu.

Na njihovo pitanje odgovorili smo našim znacima za raspoznavanje. Uslijedilo je još jedno pitanje: »Ko je tamo?« Kad se naš odgovor ponovio, meci su zapraštali kroz bukovo šiblje. Vatra nam je dolazila sa lijeve strane. Nekoliko minuta kasnije, kad smo već bili zauzeli položaje i stupili u borbu sa ustašama, na nas je otvorena vatra i sa naše desne strane, upravo direktno u leđa. Dolazila je iz bunkera nanizanih grebenom. Vod je zalegao u snijeg. Podijelili smo se u dvije grupe i prihvatili borbu.

Štab bataljona, koji je bio sa našom Drugom četom, na čelu kolone, shvatio je da nam je položaj veoma težak. Zato je jedan vod Druge čete uputio da nam pomogne. On je zašao u lijevo i napao lijevu grupu ustaša skoro s leđa. Teško je bilo ocijeniti odakle sve puca. Tek, za nekih dvadesetak minuta kuvalo se kao u loncu. Žarko Vukotić, vodnik bio se naslonio na jedno tanko stablo i nasumce tukao iz mašinke. Usred borbe jedan ustaški metak probio je to tanko bukovo stablo i pogodio Žarka u čelo. Ostao je na mjestu mrtav. Borac pored njega legao je iza mrtvog vodnika kao iza zaklona i nastavio da bije iz njegove mašinke. Uskoro se, kroz kišu od kuršuma, čuo jauk ustaša. Bili smo jedni od drugih udaljeni najviše pedesetak metara. Ustaše su u jednom momentu zagalamile i krenule na juriš. Delegat voda je komandovao:

— Bombe!

Desetak ručnih granata poletjelo je na ustaški streljački stroj, koji se na snijegu već jasno ocrtavao. Poslije desetak minuta grupa koja nas je napala s lijeve strane bila je odbačena. Ali istočna grupa, koja je pošla iz bunkera, nije popuštala. I u borbi s njom morali smo da upotrijebimo bombe. Obuhvat i juriš koji su izvršili dijelovi Druge čete izvukli su nas iz bezizlazne situacije. Ustaše su najurene prema cesti. Istočnu grupu otjerali smo mi sami.

Tako se za trenutak na našem dijelu fronta smirila vatra. Za to vrijeme bjesnjela je žestoka borba našeg Prvog bataljona sa odbranom na platou, gdje su bili duboki rovovi, puni ustaša. Bataljon je smjelim prodorom likvidirao prvi red rovova i uskočio u neprijateljski raspored.

Sada se razvila borba na čelu našeg bataljona. Druga i Treća četa naišle su na čitav sistem bunkera. Svaki vod, svaka desetina bili su prinuđeni da dejstvuju samostalno, kako su nailazili na ustašku odbranu. Prednji dijelovi su zauzimali bunker po bunker i sigurno napredovali kosom prema kasarni. Borci su bunkere napadali samo iz neposredne blizine, uglavnom bombama. I vatra na pravcu napada Prvog bataljona stalno se pomicala naprijed.

Ustaše iz bunkera na istočnom dijelu grebena pokušavale su da pomognu glavnini koja se povlačila prema kasarni. Nekoliko puta jurišale su na dijelove našeg bataljona koji su čistili teren, ali su svaki put odbijene. Praktično, cijelu noć bjesnjela je borba između vodova, desetina, pa i odjeljenja. Najzad su svi bunkeri na grebenu bili zauzeti.

U svitanje ustaše nijesu mogle da izdrže pritisak našeg i Prvog bataljona: bunkeri, kasarne i rovovi na platou bili su u našim rukama.

Tek kad se razdanilo, mogli smo da steknemo predstavu o sistemu neprijateljske odbrane i, približno, o snagama kojima je raspolagao. Naši podaci o neprijatelju bili su više nego oskudni. Jedine podatke dao je dan ranije Husein Repovac, simpatizer partizana, koji je poznavao dosta naših rukovodilaca, jer je u julu 1942, kad smo prelazili prugu, bio stalno sa našim jedinicama. On je sam sebi bio dao ilegalno ime »7 maj«. I sada nas je srio čim smo stigli u Repovce. Znao je jedino da se na Ivan-Sedlu nalazi jedna ustaška bojna. Nije bio siguran da li je zovu »željeznička« ili »željezna«. O rasporedu utvrđenja nije mogao ništa da kaže. A taj raspored bio je zaista solidan. Mora da se na sistemu utvrđivanja Ivan-Sedla radilo mjesecima...

Sastali smo se sa borcima Prvog bataljona. Jedna njihova desetina je prva te noći uspostavila kontakt sa neprijateljem. To je bilo desetak minuta prije našeg sukoba sa ustašama.

U toku borbi bilo je i smiješnih situacija. Jedan puškomitraljezac iz Drugog bataljona zalutao je u neku kolonu. Mislio je da je to njegov vod. Dvadesetak ljudi kretalo se ćuteći niz padinu, grebenom prema cesti. Borcu je postao sumnjiv pravac kretanja i počeo je da se pita da li su to naši. Ali, nije smio ni riječi da izusti. Tek kad je neko naredio da požure, da bi se izvukli, postalo mu je jasno da je zapao među ustaše. Uz to je onaj — bio je to časnik — opsovao majku proleterima. Puškomitraljezac je zastao kao da hoće da priveže cipelu. Ustaša iza njega je opsovao i gurnuo ga. Naš borac je nešto progunđao u bradu. Ustaša nije imao vremena da se sa njim objašnjava, već je projurio za kolonom. Puškomitraljezac je hitro skočio iza jednog žbuna pokrivenog snijegom, sačekao da kolona odmakne tridesetak metara, a onda po njoj osuo iz puškomitraljeza.

Sličnih slučajeva bilo je i u Prvom bataljonu. Jedan desetar je od štaba Prvog bataljona dobio naređenje da sa svojom desetinom uhvati vezu sa Drugom četom bataljona. Desetina je ubrzo naišla na ustaše. Na pitanje desetara, ustaša ne odgovara, već i sam pita: »A ko je tamo?« Kad od naših nijesu dobili odgovor, ustaše su otvorile vatru. Naša desetina je zalegla u snijeg. Jedan metak je pogodio u desetarov šinjel, ali njega nije dohvatio. Razvila se borba na bliskom odstojanju. I još jedan metak je oštetio desetaru šinjel: otkinuo mu je dugme, a onda udario u novčanik, koji se nalazio s lijeve strane. Pri dodiru sa novčanikom tane je eksplodiralo. Desetar nije ranjen, a novčanik je sav raznesen.

Borci su se, onako u mraku, hvatali u koštac sa ustašama. Jedan zalutali ustaša, na sektoru Prvog bataljona, dozivao je rastureno društvo. Čuo ga je Joko Borota, koji je prije rata bio bokser teške kategorije.

— Mujo, Mujo! — dozivao je ustaša.

Joko se snašao i doviknuo mu:

— Ajde brzo k meni!

Ustaša je prišao Joku, misleći da je njegov Mujo. Ali kad je stigao nadohvat Jokove ruke, ovaj ga je nokautirao. Joko je prvo htio da provjeri snagu svoje pesnice, a tek onda je upotrijebio oružje.

U toku borbe nailazili smo na ranjene ustaše. Jedan je bio izgubio ili bacio oružje. Kad smo ga oslovili, samo je buljio u nas. A onda je podigao stisnutu pesnicu:

— Ja sam stari crvenoarmejac, pravi komunista! Vidite li moju zvijezdu? — i pokazivao je na ustaški znak na kapi.

Konstatovali smo da je poludio.

Jedan drugi ranjeni ustaša bio je prisebniji. Kad smo mu se približili, pokušao je da pištoljem izvrši samoubistvo, ali smo ga spriječili. On nam je kasnije priznao da je klao srpski živalj oko Livna i Duvna i da je stari prijatelj i poznanik sa zloglasnim koljačem Vodopijom, kojeg smo strijeljali u Livnu avgusta 1942. godine. I ovaj je, pošto je prezdravio, dobio zasluženu kaznu . . .

Dok smo mi vodili borbu na Ivan-Sedlu, naš Četvrti bataljon napadao je Bradinu. Borba se vodila čitavu noć i skoro cijeli sljedeći dan. Posadu su činili Italijani i ustaše. Borili su se uporno, a naš bataljon nije imao teških oruđa kojima bi mogao da likvidira utvrđene objekte iz kojih se neprijatelj branio. Pred veče je Bradina zauzeta.

Tako su bataljoni Prve proleterske u snažnom naletu 17. i 18. februara ovladali Ivan-Sedlom i Bradinom. Garnizon u Konjicu bio je potpuno odsječen.

Još istog dana, 18. februara, Prvi i Drugi bataljon, bez jedne čete, uputili su se prema Raštelici. Iznad stanice bataljoni su se sukobili sa jačom grupom Nijemaca, koju su poslije dvočasovne borbe odbacili iza Raštelice. Tako je omogućen napad na Tarčin, drugu željezničku stanicu od Bradine.

Naša četa ostala je kao posada na samom Ivan-Sedlu.

Od ranog jutra »štuke« su počele da nadlijeću naše položaje. Prva partija bombi ubila nam je dva druga, a nekoliko ranila. U velike rupe, koje su napravile njemačke bombe, sahranili smo poginule drugove. I vodnika Žarka Vukotića, koji je poginuo u prvom sukobu sa ustašama, sahranili smo ispod jedne bukve, odmah pored ceste.

Pred podne su dijelovi naše čete pošli do kasarne. Tamo smo našli sljedovanje za čitav jedan bataljon. Tu je bilo na kvintale masti, brašna, pirinča, konzervi. Nešto je trebalo ostaviti za naš i Prvi bataljon, a ostalo smo morali da sredimo i predamo intendanturi. Hrana je bila potrebna za ranjenike.

Poslije ručka legli smo da se malo odmorimo, jer dvije noći nijesmo spavali. Umor nas je vukao zemlji, očni kapci su se sami zatvarali. Tek što smo zadrijemali, naišla je nova grupa »štuka«. Svuda okolo padale su teške bombe, a kasarna se tresla kao da je bila od hartije. Niko od nas nije ni pomislio da ustane. Dotrčao je komesar čete, sav usplahiren, kao ono u Bojskoj prije nedjelju dana.

— Jeste li pri sebi? Iskačite, svi ćete izginuti! Zar vam ono u Bojskoj nije bila dobra lekcija. Dižite se vidite li da baš kasarnu gađaju.

A mi smo, onako dremljivi, drukčije rezonovali: oni kasarnu neće gađati, jer vjeruju da smo poslije prvog bombardovanja pobjegli u potoke i rovove, pa sada po rovovima i tuku. Nekoliko bombi eksplodiralo je u neposrednoj blizini kasarne, ali je ni jedna nije pogodila. Ipak smo na kraju, teška srca i nezadovoljni, izašli napolje, na smrznutu ledinu, na snijeg. Prokleti Nijemci i njihove »štuke«!

Sljedeći dan, 19. februar, prošao je bez naročitih događaja. Intendanti su došli i pokupili sređenu hranu i opremu. Naša dva bataljona, bez naše čete, tokom cijelog dana vodili su borbu sa Nijemcima, koji nijesu uspjeli da se od Tarčina probiju prema Raštelici.

Dok su se naši bataljoni pripremali da 20. februara izvrše napad na sam Tarčin, Nijemci su pripremali protivnapad da bi povratili Ivan-Sedlo i spojili se sa opkoljenim garnizonom u Konjicu.

U toku 20. februara njemačka avijacija je bila znatno aktivnija. Vazdušni napadi bili su samo uvod u nastupanje čitavog jednog njemačkog puka, koji je stajao spreman u Tarčinu.

Negdje oko 2 časa po podne 20. februara jedan vod naše čete izašao je iz rovova na plato. Sunce je provirivalo tek koliko da ga vidimo. Činilo nam se ipak da nam je toplije...

Raskomotili smo se oko rovova i osmatrali teren. Pogledi su nam lutali prema kamenitim masivima Prenja, čiji su se visovi bjelasali pod snijegom. Tada je jedan borac primijetio, negdje u visini Ostrošca, jato aviona. Svjetlucali su prema suncu. Kao da se snježna bjelina Prenja ogledala u njima.

Eskadrila je letjela od sjevera prema jugu. Preletjela je Neretvu i stigla do iznad visova Prenja. Dok smo posmatrali avione, čiji su se motori čuli čas slabije, čas jače, naše položaje je nadletio jedan dvokrilac — izviđač. Imao je žuta krila, oivičena crnom bojom. I crni kukasti krst. Bio je to tip njemačkih izviđačkih aviona na koji smo odavna navikli. Kad se približio — a letio je vrlo nisko — osuli smo na njega vatru iz nekoliko automatskih oruđa. Vjerovatno je dobio neki metak u krila, jer se naglo izvio i promijenio pravac leta. Zavio je prema sjeveru, napravio jedan krug i izgubio se nekud prema Konjicu. Za to vrijeme mi smo se zanimali eskadrilom koja je iznad Prenja napravila blagi zaokret, okrenuvši prema istoku.

Odakle sad, odjednom, toliko aviona? Bilo ih je, kako smo izbrojali, trinaest. To je bilo neobično za prilike u kojima smo ratovali. Obično je naše položaje do tada nadlijetalo najviše pet-šest bombardera. Pa i kod Bugojna nije nikada u grupi doletjelo više od pet »štuka«. A sada — čitava eskadrila!

Neko je našao odgovor na to pitanje.

— Drugi front! Sigurno je otvoren drugi front. Otvaranje drugog fronta mi smo već dugo očekivali i — priželjkivali! Znali smo da bi to bio žestok udarac po snagama Osovine. I vjerovali da bi to ubrzalo slom Hitlerove ratne mašine. Samo zapadni saveznici su se predugo premišljali! Ili nijesu bili spremni. Bili smo, ipak, skloni da vjerujemo da neće moći dugo odlagati. Jedna od tačaka koje su dolazile u obzir za stvaranje savezničkog mostobrana bila je svakako i dalmatinska obala. Ovo tim prije što su na teritoriji Jugoslavije vodile borbu organizovane oružane snage Narodnooslobodilačke vojske. Prema tome — ma kako to izgledalo naivno — mi smo let ovih aviona mogli da dovedemo u vezu sa iskrcavanjem na našoj obali. Odnosno da pretpostavimo da su se saveznici iskrcali, a u najgorem slučaju da namjeravaju da se iskrcaju negdje na Jadranu, pa da su ovi njemački avioni upućeni da spriječe to iskrcavanje. Tako smo mi mislili: da bi Hitler pošao sa petnaestak aviona da zaustavi invaziju. Nama je bilo prijatno da mislimo o tome, pa nam nije bilo teško ni da povjerujemo, ili bar da se nadamo . . .

Eskadrila »štuka« nije preletjela preko Prenja. Pravila je blage krugove, kao da je nešto očekivala. Odjednom, avioni su se svrstali u red i krenuli prema sjevernim ograncima Bjelašnice. Formacija je stigla negdje do iznad Hadžića, prema Sarajevu, a onda naglo zaokrenula na zapad. Poslije nekoliko minuta kolona od trinaest »štuka« uzela je pravac — Ivan-Sedlo. Njehov cilj je bio — naši položaji.

Dok su se avioni približavali, jedan drug je uspio da dobaci tvorcu »drugog fronta«:

— Eto ti »drugog fronta«! Sad ćeš ih osjetiti na svojim leđima.

Bilo je očito da »štuke« idu na nas. Pokušali smo u zadnjem trenutku da pronađemo zaklonjena mjesta, jaruge, rovove i šumu. Ali, nije bilo mnogo vremena. Za tili čas predvodnik eskadrile obrušio se na rovove na zaravni, uključio sirenu, koja je jezivo zavijala, i ispustio nekoliko bombi. Bombe su prebacile rovove, u kojima se na brzinu smjestio vod, i pale oko ceste i

u jarugu ... Znači, oni su pretpostavljali da na zaravni, platou na vrhu brda, neće ostati niko. Zato je naš vod, koji je ostao u rovovima, bio pošteđen. Sljedeća »štuka« učinila je isto. Nekoliko bombi bacila je u jarugu, pored same ceste, i prema bivšoj kasarni. Bombe od po nekoliko stotina kilograma čupale su iz korijena bukve pored puta. Kako je koja »štuka« nailazila, bacala je, uz zavijanje sirene, jedan dio tereta, zatim se vinula naglo u vazduh i stala na rep kolone, koja je ponovo zavijala prema Bjelašnici ...

Poslije Bojske ovo je bilo prvo bombardovanje ovakvog obima. Činilo nam se da je tih trinaest »štuka« obrazovalo zatvoreni krug iznad nas i da je jedna uvijek u akciji. U stvari, raspored kruga bio je takav da je jedna »štuka« izbacivala teret a druga nailazila odmah iza nje. Poslije pola sata bombarderi su ispraznili teret i odletjeli.

Mi u rovovima bili smo potpuno žuti od gline. I oko nas su padale bombe, ali srećom, nijedna nije pogodila u rov. Od trideset ljudi niko nije ni ranjen. U uvali, pored ceste, situacija je bila drukčija: nekoliko drugova je poginulo, a desetak ih je ranjeno. Već idućeg dana, 21. februara, pod pritiskom jakih njemačkih snaga koje su nadirale od Sarajeva, tri bataljona Prve proleterske brigade morala su da napuste Ivan-Sedlo. Odstupali smo stopu po stopu, nanoseći neprijatelju osjetne gubitke. Od Raštelice do prvih serpentina uz Ivan-planinu zaštitnica kolone bila je Druga četa. Ispod Ivan-Sedla smijenili smo je mi. Tako su bataljoni, negdje pred veče 21. februara napustili Sedlo pod zaštitnom vatrom Prve čete. Pritisak Nijemaca bio je sve veći, ali smo po svaku cijenu morali da ih zadržimo, pošto su kolone naših bataljona sporo zamicale prema Repovcima. Zato je četa u jednom momentu došla u vrlo tešku situaciju. Jedan naš vod, koji je vodio borbu sa njemačkom kolonom na samoj cesti, bio je prinuđen da se povuče kroz tunel, da bi na grebene Ivan-Sedla stigao prije druge njemačke kolone, koja je nastupala kosama i prijetila da nas odsiječe i da nam onemogući odstupnicu. Ipak, do noći smo, pošto smo izvršili zada-

tak, uspjeli da se izvučemo i stignemo u sastav bataljona.

Poslije dva dana, 23. februara naveče, bataljoni Prve proleterske obnovili su napad na Ivan-Sedlo, ali bez uspjeha. Još pet dana, sve do 28. februara, naši bataljoni vodili su žestoke borbe iznad Bradine i duž ceste i pruge koja od Bradine vodi za Konjic.

A onda je Prva proleterska dobila zadatak da ponovo, usiljenim maršem, preko Solakove Kule krene u rejon Bugojna. Trebalo je ponovo napasti s leđa njemačke snage koje su vršile pritisak na Makljen i Vilića guvno.

*

Od Solakove Kule bataljoni Prve proleterske brigade krenuli su 2. marta preko Zavajita za Gornji Vakuf i Bistricu, gdje su stigli izjutra 4. marta. Još istog dana svi bataljoni brigade vodili su borbe sa Nijemcima oko Bugojna, Bistrice i Gornjeg Vakufa.

Već od 1. marta bataljoni Četvrte proleterske crnogorske, Prve dalmatinske, Treće krajiške i Druge proleterske brigade i Sedme banijske divizije — vodili su žestoke borbe oko Prozora. Naročito teške borbe vođene su na Makljenu i Vilića guvnu, gdje su položaji po nekoliko puta prelazili iz ruku u ruke.

Prva proleterska, poslije izbijanja na prostor Bistrica — Bugojno, trebalo je da se zabaci za leđa Nijemcima i da svojim pritiskom olakša položaj naših snaga koje su, iznad Prozora, vodile odsudnu bitku za spasavanje ranjenika.

Kroz Bistricu smo prošli noću. Kako smo u šali govorili, te noći smo to veliko selo podijelili sa ustašama. Kolona je prošla pored njihovih straža. Pucnja nije bilo. Tek kasnije, kad smo utvrdili da je u Bistrici neprijatelj, dijelovi jednog bataljona, mislim da je to bio Treći, pripucali su, a ustaše su bez odgovora pobjegle u Gornji Vakuf. U noći između 4. i 5. marta glavnina Drugog bataljona, sa štabom bataljona, nalazila se iznad ceste Gornji Vakuf — Bistrica. Čitavu noć tukli su nas topovi iz Gračanice. Malo je ko spavao.

Ujutru, 5. marta, osjetili smo da se pritisak naših snaga od Makljena pojačava. Gledali smo Nijemce koji su se muvali po drumu od Vakufa prema Bugojnu i obratno. Naša artiljerija, odozgo sa Makljena, tukla je vrlo precizno. Skoro svaka granata padala je u njemačke kolone. Ipak, Nijemci nijesu odstupali. Zapazili smo jake kolone koje su zamicale uz cestu prema Vilića guvnu, prema Prozoru. Dijelovi Prve proleterske bili su se protegli do Gornjeg Odžaka. Ali, otuda nijesu mogli da dejstvuju uspješno, bili su isuviše daleko. Najbliže Nijemcima bio je naš bataljon. Upravo — na nekoliko kilometara od Vakufa.

Tada je jedan vod Prve čete Drugog bataljona dobio zadatak neposredno od komandanta bataljona.

Trebalo je prodrijeti do Vrbasa, to jest na koju stotinu metara od ceste što od Vakufa vodi za Bugojno. Upravo, na domet bliske puščane vatre. Praktično, Nijemci u Vakufu ostali bi nam iza leđa. Naš zadatak je bio da iz neposredne blizine izvršimo prepad na Nijemce. Sa jačim snagama štab bataljona nije reskirao.

Sa vodom je pošao i komesar čete, Petar Matović. Rukovodstvo te kolone od tridesetak ljudi imalo je da riješi nekoliko zadataka. Trebalo je, usred bijela dana, preći cestu i preko golih njiva ići ka cilju. A »štuke« su cijelog dana nemilosrdno tukle položaje našeg bataljona. Zatim, morali smo se neopaženo privući isturenom položaju, odakle je trebalo da počne akcija. To je bila jedna šumovita manja čuka, negdje u visini samog Vakufa. Nijemci su nas sa osmatračnica iznad Vakufa svakako primijetili.

Sve ove zadatke rješavali smo u maršu, na čelu kolone. Ispočetka smo se zaklanjali iza nekih živica. Ali je njih uskoro nestalo. Nekoliko stotina metara morali smo da pretrčimo. Nijemci još nijesu reagovali. Pa i »štuke« su prestale da nas nadlijeću i traže. Vjerovatno, avijatičari nijesu stvar shvatili ozbiljno.

Sada je trebalo pripremiti iznenađenje. Pred nama se nalazila jedna kamena glavičica. Prilazilo joj se preko nekog starog kamenoloma, obraslog u živicu. Tako smo na nju mogli da izbijemo neprimijećeni. Dva puško-

mitraljesca, postavljena u zaklone, čekala su naređenje za otvaranje vatre. Privukli smo se na domak Nijemaca i stali iznenađeni. Na 300 do 400 metara ispred nas, odmah preko Vrbasa, pored kojeg vodi cesta, skoro bezbrizno se kretala njemačka kolona. Išla je prema Gračanici. Ljepše mete nikad u toku rata nijesam vidio. Trebalo je samo otvoriti vatru, pa da svaki metak nađe vojnika. I vatra je otvorena. Prva paljba nije trajala više od desetak minuta. Najednom se pred nama, odmah preko rijeke, podigla gomila vojnika. Bile su to, vjerovatno, rezerve koje su ležale po šljivicima. Nikom od njih nije padalo na pamet da otvara vatru. U isto vrijeme kolona na cesti se razbila u grupe. Na prostoru od pola kilometra u širinu bježali su vojnici na sve strane. Učinilo mi se da je neprijatelj isuviše blizu, pa su možda povjerovali da ih opkoljavamo. Za trenutak smo se i mi zamislili. Dobro, rezonovali smo, odavde možemo da ih tučemo. Ali, da li bi bilo dobro da se spustimo sa čukice na samu rijeku? Bataljon je bio daleko iza nas. Štab je mogao da posmatra efekat vatre, ali je trebalo čitav sat da nam pošalje pojačanje. Mi nijesmo imali vremena da šaljemo kurira. Nastavili smo sa vatrom. Nove i nove grupe Nijemaca izlazile su iz zaklona i bježale prema Gračanici. Kao da smo se dogovorili, u tom trenutku naša artiljerija sa Makljena tukla je kolonu brzom paljbom. Imali smo utisak da se i pritisak naših snaga od Vilića guvna pojačava. Njemačka vatra, naprotiv, postajala je sve slabija. Sa Nijemcima se nešto dešavalo. Ipak, nijesmo imali predstave o tome šta se dešava u samom Vakufu. Zato smo Petar i ja sa pet-šest boraca napustili čuku i krenuli kroz šumu prema istoku. Šumica se proteže do ceste Vakuf — Bistrica. Iza brežuljka cesta savija i gotovo ga polukružno zahvata. Na krivini gdje put ponovo savija prema sjeveru nalazi se drveni most. Nijemci su i dalje bježali pored lijeve obale Vrbasa, sada više ne cestom, već kroz voćnjake. Naši puškomitraljezi su neprekidno tukli. I borci su gađali, ali birajući mete. Na odstojanju od četiri-pet stotina metara može se lijepo pogoditi cilj. Za to vrijeme naša grupa prošla je kroz šumarak

i izbila iznad ceste. Odjednom smo se našli na jednoj rudini. Odatle smo golim okom mogli da vidimo položaje Nijemaca iznad samog grada. Ali, i oni su mogli nas da vide. I vidjeli su nas. Dok smo mi osmatrali i razgovarali, proučavajući natenane situaciju i brojeći Nijemce koji su se povlačili, oko nas su počele da fijuču granate. Njemačka zaštitnica iznad Vakufa nije se predavala. Sada smo se nalazili skoro jugozapadno od njihovog položaja. Doduše, naprijed je bio Vrbas, a Nijemaca s ovu stranu Vrbasa nije bilo. Ipak, mogli bi da nas napadnu ovi iznad Vakufa. Nije li minobacačka vatra koju su otvorili na nas bila uvod? Uskoro smo prestali da razmišljamo: desetine minobacačkih granata počele su da fijuču i eksplodiraju oko nas. Za tren oka nije se od dima vidjela ni dolinica ni mi na njoj. Nijesmo imali vremena ni da se prebacimo do najbližeg šumarka. Kako bi koja granata eksplodirala i napravila rupu, mi smo valjajući se, upadali u nju. Kad se vatra stišala, jer su Nijemci vjerovatno smatrali da su nas sve pobili, jedan po jedan ispuzili smo iz rupa prema šumi. Niko nije bio povrijeđen. Mi smo primili vatru na sebe, a mitraljesci su i dalje tukli, sad već ne rafalima, jer su bili potrošili mnogo municije, već pojedinačnom paljbom. Dok smo se raspoređivali po glavičici, nadlijetale su nas »štuke«. Ali su produžavale ka Makljenu. Tada je neko od nas začuo zvrjanje motora. Bio je to tenk tipa »tigar« ili »panter«, koji se valjao cestom prema Bistrici. Pješadiju nijesmo vidjeli. Tenk je očito pošao da se obračuna s nama. Trebalo je nešto preduzeti. Da ga napadnemo — nijesmo imali čime. U tom trenutku i dvije-tri »štuke« počele su opet da nadlijeću naše položaje. Nijemci su i dalje, u gustim kolonama, odstupali prema Bugojnu. A mi smo stajali prikovani za glavičicu, kao na nekom ostrvu. Petar je izišao na ćuvik. Osmatrao je tenk. Tenk se lagano i oprezno gegao prema Bistrici. Približavao se drvenom mostu. Da li će, sa svojom težinom, moći preko mosta? U tom času bilo je to za nas sudbonosno pitanje. Svakako, Nijemci bi nam se rado osvetili. Tim prije što smo u njihove redove unijeli više panike nego što bi

trebalo s obzirom na naš broj. Nema sumnje, oni su već mogli da ocijene naše snage. I to ih je vjerovatno razbjesnilo. U svakom slučaju — trebalo nas je satjerati sa ćuvika, iza njihove glavnine koja je sada nešto mirnije zamicala prema Gračanici. Jedna »štuka« je ispustila nekoliko bombi, koje su pale ispod glavice, u neko oranje. A mi smo odlučivali: prvo, više skoro nije bilo potrebno da ostanemo na položaju; drugo, trebalo je vidjeti šta je manje opasno — »štuke« ili tenk. Tenk je već bio stigao do mosta i počeo je da tuče po ćuviku. Meci nijesu dopirali do nas, bili smo u mrtvom uglu. Ali, šta ako pređe most? Može lijepo da se spusti njivama do pod sam ćuvik i da nas tu prikuje. Položaj nam nije bio nimalo zavidan. Zato smo odlučili — manja su opasnost »štuke«. Jedan puškomitraljezac je ostao na ćuviku dok smo se mi provlačili kroz šiblje u kamenolomu. Od tenka smo bili zaklonjeni. Ali njiva je bila potpuno otvorena za »štuke«. Znači, kolonom po jedan, na većem odstojanju, preko čistine, pa šta bude! Petar je vodio kolonu.

Jedna »štuka« nas je otkrila. Ali nije bila uporna: samo je jedna bomba pala dosta daleko od nas. Uskoro smo mrtvim uglom prešli cestu i našli se u šumarku, zaštićeni od pogleda i tenkista i pilota. Zadnji iz kolone okrenuo se da vidi ide li tenk. A prvi, koji se već peo, javljao je: tenk se vraća. I Nijemci iznad Vakufa su ćutali. Samo su granate biskale po terenu iznad Bistrice.

Da li smo izvršili zadatak? Niko nam to nije rekao, ali nas niko nije ni kritikovao. Znači, bilo je u redu. Komandant je samo kazao:

— Kad su počeli da vas tuku iz bacača, mislili smo da niko živ neće iznijeti glave. Prosto nevjerovatno.

I još nešto: nas pet-šest, koji smo bili izloženi bombardovanju bacača, bili smo potpuno crni od gara. Kad smo već preživjeli, drugovima je ostalo samo da nam se smiju.

*

Opet smo maršovali preko Zavajita, ali ovoga puta prema Ostrošcu i Rami. Jedinice Druge proleterske

divizije, kao prethodnica naših snaga, forsirale su 6. marta Neretvu. Na srušenu konstrukciju željezničkog mosta bio je na brzinu postavljen most od dasaka. Prelazili smo preko njega oprezno. Svakog konja vodila su po dva borca, da se ne bi okliznuo. Kolona se sporo kretala, a njemačka avijacija je nadlijetala prelaz u čestim talasima i tukla po koloni. Najteže je bilo sa bolnicom i komorama, koje su se kretale sporo i bile odlična meta za neprijatelja.

Već 9. marta Prva proleterska brigada izbila je u rejon Bijele, u neposrednu blizinu Konjica. Napad naših snaga na Konjic nije uspio. Poslije povlačenja Prve proleterske sa Ivan-Sedla, Nijemci su jakim snagama prodrli u Konjic i tako pojačali garnizon. Kolone naših jedinica kretale su se ograncima Prenja ka gornjem toku Neretve. Od Konjica je neprekidno tukla njemačka artiljerija, s jedne i druge strane napadali su četnici, Nijemci i Italijani, tako da su se borbe vodile bez prestanka, u maršu.

Već na Borcima na čelo kolone izbila je Prva proleterska brigada. Brigada je bila stavljena pod operativnu komandu štaba Druge divizije.

Preko Boraka, brigada je oko 12. marta izbila u Kašiće, odakle je, kao prethodnica lijeve kolone, trebalo da pođe na izvršenje zadatka — razbijanje četničkih formacija u rejonu Čičeva, Lipete, Glavatičeva i Tjemena. Jake četničke snage, koje su brojale blizu deset hiljada, nastupale su niz Neretvu u pravcu Konjica, dok su druge četničke formacije, potpomognute italijanskim, odnosno njemačkim snagama, napade s juga, preko Prenja, i sa sjevera, iz Konjica.

Posebno je bila teška situacija desne kolone, koju su sačinjavale Deseta hercegovačka i Druga proleterska. Četnici Baja Stanišića i hercegovački četnički odred vršili su na njih jak pritisak. Našom akcijom trebalo je da ih rasteretimo, a isto tako i da otvorimo put glavnini naših snaga koje su morale da prođu preko Glavatičeva.

Preko dvadeset hiljada četnika bio je poslao Draža Mihailović kao pomoć njemačkim jedinicama, koje su imale zadatak da unište našu grupaciju.

Južno od okuke Neretve kod Kašića, iznad Čičeva, Glavatičeva i na Lipeti — nalazio se četnički front. Ali se situacija izmijenila: umjesto da nastupaju oni i da nas »satjeraju« uz Neretvu, prema Nijemcima — nastupali smo mi!

Četnici su ipak smatrali da su od istoka »zatvorili obruč« oko nas. Zato su čučali na liticama iznad Neretve, gdje su bili organizovali odbrambene položaje, sa kojih su samo svojim lijevim krilom napadali na našu desnu kolonu. Vjerovatno su imali zadatak da nastupaju. Trebalo ih je preduhitriti. I mi smo se pripremali da to učinimo.

Znali smo da se pred nama nalazi četnički Zetski odred. Činilo nam je posebno zadovoljstvo da se, poslije godinu dana, sretnemo sa izdajnicima crnogorskog naroda, kojima je komandovao Dražin vjerni saradnik, Bajo Stanišić. Na Kujavi, kod Danilova Grada, u vrijeme kad je najveći dio Crne Gore bio slobodan, ovaj bradati pukovnik je digao barjak izdaje i otvorio barjak italijanskim fašistima, koji su do tada bez uspjeha pokušavali da razbiju blokadu Nikšića i prodru u njega. I za sve vrijeme teških borbi koje smo tokom prvih mjeseci 1942. godine vodili sa italijanskim snagama i njihovim žandarmima — četnicima, kovao je Bajo Stanišić podmukle planove za »umirenje« crnogorskog naroda. Mnogo smo gorkih časova imali, mnogo žrtava dali zbog njegove izdaje. A narod je već tada pjevao:

Jedna baba iz Nikšića
traži Baja Stanišića.
Tražila ga, otprilike,
da je primi u četnike!
Iako je baba b'ona —
ona hoće makarona.

Tu rugalicu spjevao je narod da bi kazao ko su Baju vojnici i radi čega se okupljaju oko njega. I sada je taj izdajnik, zbog tih makarona, pirinča i italijanskih cokula, sakupio, doduše pod prijetnjom smrti i uz obe-

ćanja da će biti pljačke i plijena, — u stvari veliki broj prisilno mobilisao — oko tri hiljade crnogorskih seljaka, da još jednom pođe na oslobodilačke snage i da njemačkim vojskovođama — do čijeg mu je povjerenja bilo naročito stalo — pomogne da nas »konačno unište«. I tu svoju vojsku postavio je, opet po nalogu svojih gospodara, iznad Neretve, na Lipeti planini, po Tjemenu i Djevojačkom kuku, na Gradu i Ivanovom brdu, i po ivicama prostrane Čestoljske ravni. A sam on nije razapeo čadorje, već se udobno smjestio, kad je već morao da dođe neposredno »na front«, u planinskom zaseoku Česim, gdje je grickao italijanske biskvite i pio tople čajeve...

Pored Neretve, u samom kanjonu, nije bilo četničkih snaga. Držali su se »povisoko«, u Čičevu i iznad njega.

Bila je već noć kad su tri bataljona Prve proleterske — Prvi, Drugi i Treći — sišli od Kašića na stari austrijski drum koji uz Neretvu vodi ka Ulogu i Oblju...

Na čelu kolone koja se tiho kretala drumom maršovao je Prvi bataljon. Nešto kasnije, koji sat poslije pada mraka, prethodnica bataljona okrenula je desno, prema selu Čičevu. Ispred samog sela naišla je na četničke zasjede. Bio je to znak da su u selu četnici. Svakako — istureni dijelovi glavnine koja je bila gore, na brdima.

Čičevo je prilijepljeno uz strme ogranke Lipete planine kao lastino gnijezdo.

Prvi bataljon je pokušao da se razvije u strijelce i da na juriš zauzme selo. Ali uslova za razvijanje nije bilo. Osim toga, četnici nijesu držali čvrst front, na koji bi se mogla sručiti silina juriša: bili su sakriveni po uzanim usjecima i kroz kamenjar. Borci su se penjali jedni drugima na leđa, hvatali se rukama za litice, iskakali na njih i odatle bacali ručne granate na glave četnicima koji su u mraku čučali iza kamenja.

Dok je kolona Trećeg i Drugog bataljona i dalje maršovali prema Glavatičevu, ispod grebena Lipete odjekivale su eksplozije ručnih granata i nizali se đerda-

ni svjetlećih metaka. Borci Prvog bataljona nijesu štedjeli municiju, jer je — to smo znali iz iskustva — velika pucnjava izazivala paniku kod mobilisanih četnika.

Poslije nekoliko časova oštre borbe Prvi bataljon je savladao otpor četnika i zauzeo Čičevo, dok su se četnici, štićeni mrakom, izvlačili uzanim usjecima i puteljcima uz Lipetu. Seljaci, koji su već bili polegali, nijesu mogli da shvate o čemu se radi.

Kad je grupa boraca Prvog bataljona prišla jednom sanjivom, uplašenom seljaku i zamolila ga da pokaže put prema Glavatičevu, on je odgovorio:

— Kako prema Glavatičevu, kad vam je kapetan sad pošao prema Jezerima.

Mislio je, dakle, da su četnici. Naši su, sada oprezno, nastojali da utvrde koji je to kapetan i zašto je pošao ka Borcima. I to im je pošlo za rukom. Sat-dva ranije, nešto poslije pada mraka, neki četnički kapetan sa svojom jedinicom bio je pošao prema Boračkim jezerima, kao pojačanje četnicima koji su se nalazili na ograncima Prenja. U stvari, u selu su bile zanoćile tri-četiri četničke brigade.

Kad su borci rekli seljaku da su partizani, on se prekrstio i viknuo:

— Odbij se od mene, sotono! Pa kuda prođoste kod tolike silne vojske, pobogu?

Borci su ga umirili i objasnili mu kako su prošli i došli. I poslali ga da nastavi svoj san...

U toku čitave noći između 14. i 15. marta dijelovi Prvog bataljona prepucavali su se sa četničkim grupama koje su se zadržale na glavicama iznad sela. Borci su se dozivali sa njima i razgovarali.

— Ko je tamo? — pitali su proleteri.

— Ovdje Crnogorci — odgovarali su sa čuka, a glas im je podrhtavao. Valjda ih je bila uhvatila jeza od straha i hladnoće — zajedno.

— Nijeste vi Crnogorci, nego izdajnici! — rugali su im se borci Prvog bataljona. — Mi smo sinovi Crne Gore, a vi ćete uskoro osjetiti šta znači izdati svoj narod. Prisješće vam makaroni!

Metak je ubojit, ali ponekad riječ može da bude ubojitija. Saznanje da se pred njima nalaze Crnogorci, proleteri, nije četnike nimalo obradovala.

Bataljon je u toku noći zauzeo nekoliko isturenih četničkih položaja i istjerao četnike na vrhove Lipeta, ka Čehojskoj ravni.

Za to vrijeme Treći i Drugi bataljon nastupali su u tišini prema Glavatičevu. Treći bataljon je imao zadatak da napadne selo Glavatičevo i zarobi štab četničkog odreda, jer se pretpostavljalo da se on nalazi u selu, koje se, prema četničkoj procjeni, nalazilo u dubokoj pozadini. Drugi bataljon je imao zadatak da pregazi Neretvu kod Ribara i da se, grebenima iznad desne obale rijeke, uputi prema četnicima koji su na tom pravcu držali položaje. Štab bataljona je odustao od kretanja tim pravcem i uputio se za Trećim bataljonom, pored Neretve. Komandant je procijenio da je za bataljon daleko lakše da izbije drumom do Glavatičeva, zauzme most i bez teškoća stigne do Razića, na desnoj obali, gdje se nalazila jedna četnička brigada. Tako je obrazovana kolona od dva bataljona, koja je oko dva časa izjutra 15. marta izbila pred Glavatičevo.

Na čelu Trećeg bataljona, kao prethodnica, bila je Omladinska četa. Patrola je u selu naišla na četničkog stražara, koji ju je zaustavio. Na pitanje ko ide, vođa patrole je odgovorio kratko:

— Omladinci!

Sad se četnički stražar zbunio. Naime, i četnici su u selu imali »omladinsku« četu, pa je ovaj pretpostavljao da su to njihovi. Četničkom stražaru, međutim, stiglo je »pojačanje«, jer su četnici, koji su se nalazili po kućama, čuli razgovor i osjetili da nešto nije u redu. Tek kad su borci Omladinske čete prišli na blisko odstojanje, četnici su vidjeli s kim imaju posla. Stražar je uspio da opali jedan metak. No Treći bataljon se već bio razvio i krilima zahvatio čitavo selo. Četnici su bili opkoljeni. Razvila se borba između kuća. Do svanuća bataljon je zarobio dio četničkog prijekog suda, čitav »agitrop« i jedan dio rukovodstva Dražine omladine. To što su se ove grupe smjestile u Glavatičevu

bilo je sa četničkog stanovišta sasvim prirodno — bilo je to daleko iza fronta, koji se nalazio oko Čičeva i na okuci Neretve ispred Kašića. Četnici su bili sigurni u svoje snage, koje su se, nekoliko sati ranije, suprotstavile Prvom bataljonu. Ali, dok je Prvi bataljon primio borbu i razgonio četnike, dva naša bataljona su prodrla oko sedam kilometara u četnički raspored. Zato je razumljivo što je Đurišićev »agitrop« bio zaprepašćen kad je pred sobom ugledao borce sa srpom i čekićem na petokrakama. Bili su to četnički »prosvetitelji«, koji su dodijeljeni Bajovom odredu, da bi podizali moral njegovoj preplašenoj i većinom nasilno mobilisanoj vojsci.

Štab Dražine omladine takođe je poslat na front, da mobiliše ovu omladinu da što vjernije služi okupatoru. Kako je kasnije utvrđeno, članove štaba, prije njihovog polaska, primio je Draža kod Kolašina. Tek sljedećih dana, iz dokumenata zaplijenjenih u Bajovoj arhivi, moglo se shvatiti kakva je bila uloga i prijekog suda, i »političara«, i Dražinih »vjernih« omladinaca. U pismu St. Jovićevića, člana četničkog komiteta za Crnu Goru, pisanom Baju Stanišiću, stajalo je:

»Gospod. pukovniče,

uzmite motku u ruke i natjerajte Crnogorce da se bore, a oficirima naredite da jedan drugom ne podmeću... Molim vas, g. pukovniče, ne prezajte ni od najzakonskijih mjera...«

A major Ostojić, »čika Brana«, načelnik Dražinog štaba, pisao je Baju Stanišiću:

»Radi zadržavanja begunaca molim vas da vi lično krenete još noćas preko Hanskog Polja za Glavatičevo... Zavedite preki sud i kolovođe streljajte na licu mjesta, kao i sve sumnjive. Beguncima saopštite da sam streljao stotinu uhvaćenih i da isto čeka sve ostale begunce«.

Evo zašto se ova grupa, koja je sada vezanih ruku sjedjela među borcima Trećeg bataljona, bila smjestila u ovom tihom selu na dnu kanjona Neretve...

Do svanuća Treći bataljon je potpuno očistio selo, izuzev jedne kuće, u kojoj se bio sklonio neki četnički

major Šantić, rodom iz Mostara, koji se predstavljao kao Francuz i govorio francuski. Sa njim su se nalazila još tri četnika. Naši su ih nekoliko puta pozivali na predaju, ali oni nijesu pristali. Borci su morali da pomoću ručnih granata prodru u kuću, a kad je u borbi poginuo zamjenik komandira čete, Dragoljub Božović Žuća, štab bataljona je naredio da se kuća zapali. Kad je kuću zahvatio plamen, iz nje je izletio major Šantić i ponovo, na francuskom, počeo da viče da je on francuski oficir.

Jedan drug iz bataljona rekao mu je, takođe na francuskom:

— Iako si francuski oficir, moraš da predaš oružje, a s tobom ćemo postupiti prema Ženevskoj konvenciji o ratnim zarobljenicima.

Šantić se uputio prema grupi boraca Trećeg bataljona, stalno držeći cijev od puške pod grlom. Borci su zaključili da se koleba da li da se ubije ili da se preda. U zadnjem času opalio je i pao mrtav. Kod njega je nađen dnevnik, pisan na francuskom. U njemu je pisao o posjeti rukovodstva Dražine omladine Draži. I major Šantić je bio sa njima. Po svemu izgleda, imao je neki specijalni zadatak od Draže. Na njihovu žalost, nije stigao da ga izvrši . . .

U toku 15. marta Treći bataljon je ostao u Glavatičevu, vršeći kružnu odbranu, pošto se svuda okolo po visovima i čukama nalazili četnici. Drugi bataljon je istog jutra prešao most i uputio se prema selu Razići, u kojem se nalazila nekakva sandžačka četnička brigada. Bio je potreban juriš samo jedne čete da se »brigada« razjuri i da se više ne okupi. Zaplijenjeno je i nešto mitraljeza, hrane i drugog . . . Kasnije, poslije bitke kod Kalinovika, saznali smo za sudbinu jednog dijela te brigade. Zahvaćeni panikom, četnici se nijesu nigdje zaustavljali. Provukli su se kroz četničke položaje oko Uloga i Oblja i pretpostavljajući da su izbjegli kontroli, izbili na drum Kalinovik — Foča, negdje oko Borija. Tamo, na Borijama, srio ih je Pavle Đurišić, koji se sa svojim »jurišnicima« kretao prema

Kalinoviku. Naredio je da se povežu i poveo ih je sa sobom, da njegovim »jurišnicima« nose municiju...

Pred veče 16. marta Drugi bataljon se, poslije prepucavanja sa zaostalim četničkim grupama, spustio ponovo u Glavatičevo. Stigao je i Prvi bataljon, koji je čitav dan 15. marta proveo u borbi sa četnicima iznad Čičeva. Jedna četa bataljona bila se uspela na Lipetu i izvršila nekoliko napada na četničke položaje. Četa je zabilježila krupnije uspjehe, ali su četnici, kad su vidjeli kolike su naše snage, izvršili nekoliko protivnapada i potisli četu prema Čičevu. Kasnije, na Lipetu su izbili i bataljoni Druge dalmatinske brigade. Prvi bataljon je u tim borbama imao nekoliko mrtvih.

Dvodnevne borbe tri bataljona Prve proleterske stvorile su povoljne uslove za glavni napad na četničke snage na sektoru Lipeta — Tjeme — Djevojački kuk — Ivanovo brdo.

U napad su 16. naveče pošli Prvi i Drugi bataljon. Na desnom krilu, gore na pravcu Ivanovog brda, u napadu je trebalo da učestvuju bataljoni Desete hercegovačke brigade. Prvi bataljon je imao zadatak da se uspne uz teško prohodno točilo ka Tjemenu. Zato je naređeno da ostavi komoru i sva teška oruđa i da u napad pođe samo sa puškomitraljezima i lakim bacačima.

Uspon je počeo u sam mrak. Bilo je prosto nevjerovatno kako su se borci, poslije toliko marševa i borbi, verali kozjim stazama uz Lipetu. Čak su i seljaci, kad su ih borci pitali da li se tuda može ispeti, sumnjičavo odmahivali glavom. Četnici, pak, na to nijesu ni mislili. Oni su se izležavali pored vatara na Tjemenu i Djevojačkom kuku.

U pravcu Djevojačkog kuka, iznad Zaborana, kretao se Drugi bataljon. Išao je strmim usjekom, kojim vodi staza ka Zaboranima. Visinska razlika od Glavatičeva do Kuka, na dužini od tri kilometra, iznosi preko sedam stotina metara. Ipak je kolona Drugog bataljona odmicala znatno brže nego Prvi bataljon. Pod vrhom, ispod oštrih okomitih greda, čelo kolone je usporilo hod. Ispod nogu se kotrljalo kamenje, moralo se ići opreznije. Borcima se učinilo da na vrhu gla-

vice, desno od kolone, čuju glasove. Vjerovatno je bila nekakva straža. Da li je ona primijetila kretanje naše kolone? Možda i jest, ali nije reagirala. Tek, čelo kolone je mirno izbilo na zaravan iznad sela Zaborani. Ono je ležalo na nekoliko stotina metara, u uvali prema jugu.

U njemu je dan ranije boravio Bajo Stanišić, ne pretpostavljajući da mu naše jedinice idu u »pohode«. Pred veče se Bajo uputio u Ćesim, da tamo, »na licu mjesta«, rukovodi odbranom ovih kamenitih glavica, po kojima su čučali njegovi bataljoni.

Sa uzvišice iznad Zaborana borci Drugog bataljona vidjeli su Djevojački kuk. Na sredini zaravni, na samom vrhu, plamsalo je nekoliko vatara. Oko njih su sjedili četnici i grijali se. Tada je stupio u dejstvo bacač Drugog bataljona. Duško Popović, nišandžija na bacaču, poslao im je prvu minu, koja je pala pored same vatre. To je bio znak za juriš. Pravci napada naših četa nijesu se mogli tačno odrediti. Oni su vodili prema vatrama rasutim po glavicama i zaravnima. Uz pokliče i pozive četnicima na predaju, uz žestoku vatru iz lakih oruđa, dvije čete Drugog bataljona zauzele su Djevojački kuk. Prvi zarobljeni četnici rekli su gdje se nalazi Bajo Stanišić. Četa u rezervi hitno je upućena da blokira zaselak i da uhvati Baja. Ali je on imao dobro uvo. Prvi pucnji na Djevojačkom kuku natjerali su ga da ostavi šolju čaja i kajganu. U paničnom strahu pobjegao je sa grupicom svojih pratilaca preko Lisca ka Nevesinju.

Poslije četiri sata penjanja uz grebene Tjemena, borci Prvog bataljona stigli su pod sam vrh. Kroz usjek na grebenu, koji od vrha pada prema zapadu, prethodnica je vidjela vatre. Bile su daleko nekoliko stotina metara. Na nagibu Tjemena, prema sjeveru i sjeverozapadu, nalazio se jedan bataljon četnika, seljaka iz Pješivaca i okoline, koje su Bajovi žandari nasilno mobilisali. Pronašli su bili manje litice, koje su ih štitile od hladnog vjetra, i ispod njih naložili vatre. Na glavnom pravcu kretanja bataljona sve je bilo tiho. Četnici su bezbrižno sjedili pored vatri i razgovarali. Nijesu spavali, jer im je bilo hladno, ali nijesu imali

ni nekih posebnih straža. Ta ko može da se uspne uz grebene Lipete? Ko bi ikada pokušao da zauzme ove nepristupačne litice? Lijevo krilo bataljona pelo se uz jedno točilo. Kad je grupa boraca izbila pod samu stijenu, začula je razgovor.

— Milisave, bolan, zar ne čuješ kako se neko čepeli uz stijenu ... Bogme su ovo oni ...

— Ma ćuti, bolan, — hrabrio ga je Milisav — gdje će oni uz ove stijene, nijesu mačke. To se tebi pričinilo, strah ti se u srce uvukao. Kakav si ti ratnik, nesrećniče?

Štab bataljona je odlučio da borci ne pucaju na četnike. Iz lakog bacača izbačeno je nekoliko mina preko njih, a onda su opet iznad njihovih glava, zapraštali svjetleći meci, takođe povrh četnika. Vatra koju su borci otvorili iz neposredne blizine izazvala je takvu paniku da nikakav komandant nije bio u stanju da okupi tu žalosnu vojsku. Ostavljajući puške, bježali su prema Čemernu i Ivanovom brdu, gdje im se nalazila glavnina. Borci Prvog bataljona vikali su za njima:

— Predajte se, nećemo vam ništa.

Ali su četnici odgovarali, bježeći:

— Ne smijemo dok svane — i gubili se u tamnim jarugama.

Kad su dijelovi Prvog bataljona izbili na Tjeme, već je počelo da sviće. Za to vrijeme Drugi bataljon, koji je napao sa istoka, bio je ovladao Djevojačkim kukom i gonio je grupe četnika prema Prvom bataljonu. Četnici su tek sad sasvim izgubili glavu: umjesto da nađu svoje, nailazili su na dijelove Prvog bataljona. Počeli su da se muvaju i vraćaju natrag. Jedna desetina Drugog bataljona, koja je gonila jednu četničku jedinicu, začula je u uvali neko dozivanje. Jedan borac je doviknuo:

— Ko je dolje?

— Prateća četa Župskog bataljona — odgovorio je neko.

— Brže ovamo, vidite li da će vas pohvatati — zvali su ih naši, kao da su i sami četnici.

— Dobro, idemo — odgovorili su pokorno, ostavite nam vezu.

— Ne brinite, — viknuo je desetar naše desetine — samo požurite.

Lukavstvo je uspjelo. Uskoro je iz mraka izronila duga kolona sa bacačima i municijom na leđima. Nijesu bili opalili ni jednu granatu. Nišandžije na bacačima bile su Italijani. Bilo je dovoljno da viknemo: »Predaj se« — i čitavo naoružanje prateće čete, sedam bacača i dvije »brede«, ležalo je pred nogama naše desetine.

Do svitanja Drugi bataljon je zarobio četrdeset osam četnika a poginulo ih je dvadeset. Prvi bataljon je takođe zarobio dvadesetak.

Kad se razdanilo, Djevojački kuk i Tjeme Lipete bili su očišćeni od četnika. Što nije bilo pohvatano, bježalo je prema Čemernu i Ivanovom brdu. Na pravcu Ivanovog brda još u toku noći čula se borba: to su nastupali bataljoni Desete hercegovačke brigade. Do svitanja bataljoni su izbili pod samo Ivanovo brdo, koje leži usred Čehojske ravni. Na njemu su četnici još davali otpor.

Prvi i Drugi bataljon nijesu se zaustavili na zauzetim položajima. Zaplijenjene bacače smo okrenuli na četničke kolone, koje su se muvale po snijegu.

Oba bataljona, sa isturenim prednjim dijelovima, pošla su u pravcu Ivanovog brda, da pomognu bataljonima Desete hercegovačke... Bili smo tek krenuli, kad su se vratili dijelovi Druge čete, koja je imala zadatak da presiječe odstupnicu Baji Stanišiću. Bajo je, razumije se, uspio da umakne, ali je četa donijela vrlo bogatu arhivu koju je on ostavio. Druga četa je bila u rezervi. Na svoju ruku borci su se spustili u selo Zaborane, gdje su zatekli četnike na spavanju. Jedna grupa četnika poskakala je na noge i povikala u jedan glas:

— Gdje ste, braćo, čekamo vas da vam se predamo...

Počeli su se ljubiti sa našim borcima, bilo ih je koji su se međusobno poznavali.

Ispred jedne kuće na dijelove Druge čete naletje grupa četnika koji su bježali. Pomoćnik komesara ih zaustavlja i kaže im, onako u mraku:

— Zašto bježite?

A oni, misleći da su to njihovi, odgovaraju:

— Povlačimo se.

Drug ih pita dalje:

— A ko ste vi?

— Mi smo iz Nikšićkog bataljona — kaže jedan.

— Pa šta radite ovdje?

— Došli smo da se borimo protiv Moše i njegove kopiladi.

Šego, pomoćnik komesara, raspali šamar četniku koji je to rekao.

Zatim ponovo upita:

— Zašto ste došli, kaži?

Četnik, misleći da je provokacija, ponovo daje isti odgovor. Ali kad dobi još jedan šamar, i to jači, on se »osvijesti«. No, bilo je kasno!

Prikupili smo sve zarobljenike. Neke od njih poznavali smo mi ili borci Prvog bataljona. Bili su uplašeni, kao skamenjeni, i stalno su molili da ih ne strijeljamo. Bili su to, većinom, nasilno dovedeni seljaci. Bilo ih je i druge vrste: onih koji su pošli dobrovoljno, jer im je obećano da će moći da pljačkaju.

Kad smo ih natjerali da izruče svoje rance, koje su dobili od Italijana, naše iznenađenje je bilo potpuno. Prvo, italijanske cokule, koje su dobili za pohod na Neretvu, nijesu nosili na nogama nego u rančevima. Radije su išli u svojim opancima, a cokule su čuvali da sa njima »zore« kad se vrate. A onda — plijen: klupka konca, brusovi za oštrenje kosa, nakovnji, verige — sve na šta su naišli. I tu je, sigurno, postojao neki red: oficiri i druge glavešine uzimali su ono što je vrednije, a ovima su ostavljali »kupljevinu«.

Nijesmo mogli da vjerujemo očima. Gledali smo ih i ćutali. Neko je ipak zapitao:

— Od koga ste to popljačkali, izdajnici?

Tek sada im je bilo jasno šta su učinili. Od stida nijesu mogli da otvore usta. Na kraju su mnogi priznali da sve te stvari imaju kod svojih kuća...

Nastojali smo da ih malo oslobodimo i da razgovaramo sa njima. Kad su ocijenili da ih nećemo strijeljati, kako su im govorili oni koji su ih pripremali za borbu protiv nas, priznali su svoju izdaju. Takođe su nam pričali koliki je strah zavladao među njima kad su čuli da će se sukobiti sa proleterima. Poneki, to smo kasnije doznali, pošli su dobrovoljno sa četnicima da bi mogli da pobjegnu nama. Dosadili su im bili teror i zlodjela četničkih glavešina po Crnoj Gori. Kao dokaz da govore istinu — pokazivali su cijevi svojih pušaka: mnogi nijesu bili opalili metka. Ali, svima nijesmo smjeli odmah da vjerujemo: večeras, iznenađeni, nijesu ni imali vremena da opale...

Takva je bila situacija na našem sektoru izjutra 17. marta. Ali dalje, prema zapadu, borbe su se još vodile. Oni što ih nijesmo uhvatili ili pobili pobjegli su ka Ivanovom brdu.

Brdo leži nasred Čehojske ravni, tako da mu se mora prilaziti preko brisanog prostora.

Štabovi Prvog i Drugog bataljona odlučili su da naši bataljoni nastave sa gonjenjem i da djeluju bočno, da bi pomogli bataljonima Desete hercegovačke. Tako smo u borbenom poretku nastavili prema jugozapadu. Puškomitraljesci su dejstvovali stojeći, u hodu. Snježni pokrivač Čehoja, u širini od jednog kilometra, crnio se od četnika. Motali su se na sve strane. U svitanje na Kuku smo našli platno veličine čaršava. S jedne strane bilo je bijelo, a s druge crveno. Zarobljeni četnici su nam objasnili da je ono služilo kao signal italijanskim avionima. Ako nije bilo snijega — isticana je bijela strana; ako je snijeg — crvena. Sada nam je platno došlo kao naručeno. Dvije italijanske »savoje«, koje su nosile bombe, i jedan transporter sa municijom i nešto hrane, počeli su da se vrte iznad Čehoja. A naša dva bataljona su se u koloni kretala prema zapadu i služila kao odlična meta. Brzo smo raširili platno: bombarderi su poslije dva kruga zamakli nekud prema Prenju i

tamo nasumice izručili bombe. A transporter je padobranima bacio nekoliko paketa. Pali su između nas i Hercegovaca. Bili su to paketi sa keksima i italijanskom municijom. Dok su nas avioni nadlijetali, komandant Prvog bataljona, Savo Burić, skinuo je svoj kožni kaput i mahao njime. I to je, kako su nas četnici obavijestili, služilo kao prijateljski signal pilotima. A bataljon je mirno gazio po tankom, zamrznutom snježnom pokrivaču.

Četnička gomila, koja se bila koncentrisala južno od Ivanovog brda, jurila je sada na sve strane. Njima su Italijani bili namijenili kekse i municiju, ali njima sada nije bilo do paketa. Gledali su samo kako da spasu golu kožu . . .

Naš bočni pritisak i juriš Hercegovaca dali su dobre rezultate. Prizor koji smo poslije toga posmatrali ne vidi se često u jednom ovakvom ratu.

Ispod Ivanovog brda, gdje se bio koncentrisao gotovo cijeli odred Baja Stanišića — naravno bez Baja — počele su da izviru kolone i da u trku jure prema Sljemenu. Od nas su bile daleko jedan kilometar. Najprije se pojavila jedna, ali je svima bilo »tijesno« u njoj, pa se formirala druga, i tako redom. Pritisak Hercegovaca i naših bataljona bio je i dalje veoma jak. Postojala je opasnost da ih uhvatimo pod samom glavicom, kako su oni procjenjivali. Zato su uskoro prestale da se formiraju kolone, i masa četnika je pojurila ispod Brda. Kako je bježala prema šumi, sve više je širila osnovicu lepeze. Tako se na snježnom pokrivaču obrazovala lepeza dugačka preko jedan kilometar, pri vrhu ne manje široka. Oko tri hiljade četnika pokrilo je Čehojsku ravan. Hercegovci su već bili izbili na Ivanovo brdo i sipali su po njima vatru iz desetak automatskih oruđa. I mi smo, iako udaljeni, tukli po njima. Nije trebalo mnogo nišaniti, dovoljno je bilo da se gađa u gomilu. Kad su nestali u šumama Sljemena, po polju su ostali oni koji nikad više neće stići.

Jureći za četnicima, nailazili smo po polju na mrtve i ranjene. U toku borbe, kad se već razdanilo, na

položaju Treće čete jedan borac je, među četnicima koji su držali odstupnicu glavnini, poznao svoga rođaka.

— O, striko, zar si i ti tu? — doviknuo je borac.

— A zar si to ti? — odgovorio je četnik.

— Ja sam, sram te bilo, — rekao je borac i opalio povrh njega.

Četnik je bacio pušku i digao ruke uvis.

I jedan stariji seljak, nekad komita a kasnije pečalbar u Americi, nalazio se sa četnicima u komori koju smo zarobili. Bilo mu je preko sedamdeset godina, ali je pošao dobrovoljno »da goni razbojnike i kopilad«. Istina, za vrijeme julskog ustanka 1941. bio je na našoj strani. Čak se kod Danilova Grada istakao kao hrabar borac. Ali je već u januaru 1942, u vrijeme Bajove izdaje, prišao četnicima i eto, tako star, pošao u pohod na Neretvu. Sada je, prilikom bježanja, bio ranjen u nogu, od bacača. Kad smo naišli, ležao je, bradu je bio sakrio rukama, a kokardu okrenuo na potiljak. Jedan naš borac, koji mu je bio neki rođak, prepoznao ga je.

— A jesi li ti to, djede?

— Evo, jesam. A zar si ti vođe? — iznenadio se stari.

— Zar te nije sramota tako starog da dolaziš da se biješ protiv nas? — rekao mu je borac.

— Jes' vala, sramota me. Uzmite pa me mušketajte.

— A što se nijesi predao, djede?

— Kome, jadan ne bio? Zar da se djeci predajem?

— Nije djeci, nego evo vidiš, mi smo prava, velika vojska.

— Uzmite, pa me mušketajte — ponavljao je stari, previjajući se od bola, koji je htio da sakrije.

A drug je nastavljao:

— Znaš li ti, djede, kako smo te pohvalili kad si onu pušku zarobio?

— Znam, bogami, — odgovara on.

— A zar te nije sramota danas što si pljunuo na to i što si se obrukao?

— Sramota me, duše mi, nego me mušketajte — ponavljao je stari jedno te isto. U očima su mu bile suze.

— Nemamo mi potrebe da te ubijemo, jer si sam sebi presudio — rekao je borac.

Jedan četnik iz njihove prateće čete, kad smo ih zaustavili, podigao je pušku na koju je bio natakao nekakvu crvenu vunenu čarapu. Sam je viknuo:

— Predajem se, nemojte pucati.

— Dođi ovamo — pozvao ga je komandant Drugog bataljona. Četnik je bojažljivo prišao. Božo ga zapita:

— Šta ti je to na pušci?

— Vidite, — pokušava četnik da objasni, — ovu sam čarapu od kuće nosio da bih njom dao znak da se predajem. Ako je nijesam od kuće donio, svoga doma nikad više ne vidio.

— I nećeš ga vidjeti, ako si pucao. Odmah ćemo te strijeljati. A ako nijesi pucao — slobodan si! — rekao je komandant.

Pokazao nam je cijev od puške. Nije bio ni metka opalio.

Kod jedne grupe zarobljenih četnika došao je komandant Prvog bataljona.

— Zašto vi, izdajnici, brukate crnogorsko ime? Pustili ste se kao kučke da vas pokupe, da pucate na svoju braću i sinove. Vi ste izdajnici, sram vas bilo! A ni pucati ne umijete . . .

Iz razgovora sa zarobljenim četnicima stekli smo vrlo brzo predstavu o stanju u njihovim redovima. Među njima je vladalo opšte nezadovoljstvo. Najveći broj četnika bio je prisilno mobilisan ili prevaren. Komandiri četničkih četa i komandanti bataljona bili su poznati zlikovci Jakov Jovanović, Boljević i drugi. U Nikšiću je bilo zborno mjesto svih četničkih snaga. Kad su se okupili, povezli su ih kamionima prema Mostaru. Govorili su im da idu u borbu protiv »Turaka«, na Fazlagića Kulu. Obećavali su im bogatu pljačku po muslimanskim naseljima. To je mnoge privuklo. Kasnije, pojedini komandiri su, da bi održali »moral«

vojske, tu pljačku i organizovali. Otuda u rančevima sve one stvari koje smo im našli...

Saznali smo još mnoge stvari. Pričali su nam da su primali po dvije hiljade italijanskih lira mjesečno i da su redovno dobijali italijansko sljedovanje za porodice.

Rojevi crnih figura nestali su sa Čehojske ravni. Ali i oni koji su uspjeli da pobjegnu bili su izgubljeni za Baja i »vojsku u otadžbini«. Bježali su glavom bez obzira, strižući usput brade da se ne bi doznalo da su četnikovali, bacajući opljačkane stvari...

Kasnije su pričali da je četnički kolovođa Jakov Jovanović pokušao da podigne moral razbijenim četničkim družinama. Držao je govor plačući i govoreći:

— Neka ih, mi ćemo im se jednog dana osvetiti ...

Ali njegove riječi nijesu mogle nikoga da ubijede. Svi su znali da nam se nikada neće osvetiti... Sami oni su pričali kako svaki proleter ima puškomitraljez, kako imamo neko tajno oružje i kako se naše puške ne čuju kad pucaju...

U svakom slučaju, ovaj dio fronta, za koji su četnički glavari smatrali da je jedan od neosvojivih, bio je probijen i otvoren za naše snage čeličnim ključem bataljona Prve proleterske i Desete hercegovačke brigade.

*

Istog dana, 17. marta, bataljoni Prve proleterske spustili su se u Glavatičevo, jer je trebalo nastaviti marš prema Kalinoviku.

Lijeva kolona Prve proleterske brigade, koju su sačinjavala tri bataljona, izbila je na prostoriju Bojića u rano jutro 20. maja 1943. Bilo je to svega tri dana poslije borbe na Glavatičevu...

Prvi dijelovi kolone, na čijem se čelu nalazio Drugi bataljon, bili su tek posjedali iznad sela, u jednoj udolini, kad su se na nekoliko stotina metara ispred nas začuli pucnji. Patrole Drugog bataljona, koje su odmah upućene u tom pravcu, donijele su nemilu vijest: ispred kolone, na kojih stotinu metara, nalazili su se četnici Pavla Đurišića. Poludesno, ispred Daganja, bili su ba-

taljoni Druge dalmatinske proleterske brigade, koji su stigli nešto prije nas, u toku noći. Pucnji su bili namijenjeni njima, jer su četnici, osjetivši nastupanje naših snaga, krenuli u napad.

Bez oklijevanja, čitav Drugi bataljon je istrčao na položaje Kovačeva glava — Prisoje. Imali smo šta vidjeti: niz strmine Paleža, njegovim zapadnim padinama, u jarugu, koju pravi potok Zavala, spuštale su se četničke kolone u borbenom poretku. Bile su to jedinice »jurišnika« Pavla Đurišića. Kad su naše snage počele da lome četnički otpor iznad Konjica i ka Glavatičevu, Draža je odlučio da hitno interveniše. Stigao je Pavle Đurišić sa svojim »elitnim« odredom, koji je od Pljevalja prevezen u sedamdeset kamiona. Bilo je tu preko dvije hiljade »jurišnika«, biranih po odanosti »kralju i otadžbini« i po hrabrosti koju su pokazali u haranju po Crnoj Gori i Sandžaku i u klanju golorukog naroda. Najviše je bilo bivših žandarma, podoficira i bogatih seljaka. Znao je Pavle da izabere svoju vojsku, jer je to ujedno dizalo i njegov autoritet kao komandanta...

Kad su krenuli na Neretvu, Pavle je ironično govorio:

— Ma kakvi Bajo, kakvi Baćević — sve su to kukavice. Vidjeće partizanska žgadija kad im stigne Pavle Đurišić. Za dva dana sjurićemo ih u Neretvu i oprati obraz onim kukavicama...

To je govorio Pavle da bi ga njegovi »jurišnici« čuli. To mu je bilo potrebno, pored ostalog, i da učvrsti vjeru svojih plaćenika u njihovu snagu i nepobjedivost. I sa tom vjerom, i sa namjerom da nas »satjeraju u Neretvu«, izbili su Pavlovi bataljoni dan ranije na polazne položaje na Paležu, Glošcu i Orla-kuku. Sa tih položaja kretali su ovoga jutra prema nama...

Tek kad smo posjeli položaje na Kovačevoj glavi, mogli smo da vidimo koliko su oni nepovoljni za odbranu. Od Siljevca, preko Kovačeve glave pa do šume Začine, proteže se vijenac sa ravnom, potpuno golom površinom. Teren je bio pokriven smrznutim snijegom, visokim preko dvadeset santimetara. Svi položaji ne samo što su bili goli nego su bili i niži od položaja

na kojima su se nalazili četnici. Od Paleža, na kojem se nalazila glavnina četnika, do isturenih položaja na Kovačevoj glavi, nema više od kilometar vazdušne linije. Po čitavom vijencu od Glošca do kote 1218 na jugu četnici su bili postavili mitraljeze, koji su tukli po nama. Ali je glavna njihova prednost bila u tome što su od svojih polaznih položaja, obraslih šumom, mogli kroz jarugu, takođe pokrivenu šumom, da nam se privuku na pedeset do sto metara i da odatle jurišaju. Bilo je nemogućno zaustaviti ih vatrom dok su se spuštali u jarugu ili se peli prema Kovačevoj glavi. Zato smo morali da legnemo na snijeg, onako otkriveni, i da ih čekamo sa bombama.

Tako je počela borba . . .

Dok su iz teških mitraljeza i bacača tukli po nama, glavnina njihovih snaga je počela da podilazi. Na desnom krilu, na položaju jednog bataljona Druge dalmatinske, čula se mitraljeska vatra. Rafali su bili kratki, kao da su prethodnice pipale teren. Tada je štab Drugog bataljona uputio jedan vod niz prisoje, u jarugu kojom protiče potok Zavala. Vod je imao zadatak da iziđe na stazu koja prema sjeveru vodi ispod samog vijenca, paralelno sa ivicom kose. Ona prolazi kroz šumu. Jedan njen krak odvaja se desno i svaljuje prema potoku, niz jednu jaružicu. Trebalo je zatvoriti tu stazu, jer je to jedan od malobrojnih puteljaka kojim se niz jarugu može popeti ka Kovačevoj glavi.

Vod Prve proleterske naišao je na dijelove dalmatinskog bataljona koji su držali položaj iznad puta, u šumi. Na desetak metara iznad puta nestaje šuma i počinje gola kosa, pokrivena snijegom. Po njoj su bile raspoređene dvije čete Drugog bataljona. Jedna četa je bila u rezervi.

Dok je Drugi bataljon posijedao položaj, na lijevo krilo upućen je Treći bataljon. Negdje oko kote 1403, dok su još bili u maršu, borci Trećeg bataljona sukobili su se sa četnicima. U borbi na vrlo bliskom odstojanju, upotrijebivši bombe, čete Trećeg bataljona su uspjele da zaustave juriš četnika i da ih odbace. Tako četnici nijesu ostvarili svoju zamisao — nijesu posjeli kotu

1403. Za prvi momenat, to je bilo od velikog značaja za konsolidovanje našeg položaja.

Prvi bataljon, koji se u maršu kretao na začelju kolone, nalazio se u rezervi, neposredno iza položaja. Kad je borba počela da se razbuktava cijelim frontom, dijelovi Prvog bataljona, uglavnom automatska oruđa, ubačeni su u borbu.

Kad četnicima nije pošlo za rukom da zauzmu dominantne položaje na našem lijevom krilu i da tako ugroze čitav front, oni su se orijentisali na naše desno krilo. Vod Drugog bataljona, koji je bio isturen u šumi, primijetio je kretanje crnih prilika kroz žbunje, na pravcu Dalmatinskog bataljona.

Jedna četnička kolona pošla je puteljkom koji smo mi kontrolisali. Pustili smo »jurišnike« da nam priđu na blisko odstojanje. Razmak između nas i njih nije bio veći od sto metara kada su tri naša puškomitraljeza otvorila vatru. Četnici nijesu imali uslova da se razvijaju u streljački stroj, jer je i sa jedne i sa druge strane puteljka bilo strmo i dosta nepristupačno.

Začula se komanda: »Juriš!« Jedna grupa četnika zaista je jurnula prema našim položajima, ali je pokošena. Bacili su i nekoliko ručnih granata, koje nijesu stigle do nas.

Kad su uvidjeli da ne mogu prodrijeti, četnici su se povukli. Orijentisali su se na druge staze, koje su vijugale između grebena.

Jedna kolona, više udesno, kretala se po položajima Trećeg bataljona. Po borbi koja je počela na desnom krilu, kod Dalmatinaca, štab našeg bataljona je osjetio da četnici namjeravaju da se probiju na tom pravcu.

Naš vod koji je bio u šumi sad se našao u makazama. Trebalo je da se izvučemo u visinu streljačkog stroja bataljona. Ali kako? I lijevo i desno četnici su, koristeći šumu, bili izbili na stazu koja vodi ispod vijenca. Jedini mogući pravac — kroz šumu, pa preko čistine. Tako je i urađeno. Dok se naš vod kretao kroz šumu, neprijatelj nas nije primijetio. Ali kad je čelo kolone izišlo iz šume i pošlo uz snježni brijeg, bez zaklona, sa Paleža su četnici otvorili paklenu mitraljesku

vatru. No, vod je morao da se izvuče. Vodnik, borac koji je u Prvu proletersku došao u Foči, brzo se snašao. Poslužio se ratnim lukavstvom, ako se tako može reći. Naredio je da borci izlaze iz šume na odstojanju od deset metara. Trebalo je preći, penjući se, snježnu čistinu od oko stotinu metara. Tamo, na kraju čistine, počinjao je nagib vijenca prema zapadu. Ivicom tog vijenca, u dubokom snijegu, ležali su borci Drugog bataljona i čekali četnike. Vodnik je pošao laganim korakom. Procjenjivao je: ako budemo trčali dok oko nas puca, četnici će utvrditi da su uzeli dobro odstojanje. U tom slučaju neće proći bez većih žrtava. Ovako, pošto smo se kretali lagano, četnici su bili u nedoumici: vjerovatno nijesu dobro uzeli elemente. Kad je čelo kolone pošlo, meci su zapraštali oko nas. Ali su nišandžije uskoro podigle nišane i kolona je nastavila kretanje. Kako je koji borac pristizao, preskakao je iza ivice i upućivao se na položaj, na desnom krilu. Zadnji iz kolone, jedan mlad borac koji je u brigadu došao kod Prnjavora, lakše je ranjen u nogu. Tako je čitav vod, koji je brojao trideset boraca, stigao u sastav bataljona i uključio se u streljački stroj.

Ležali smo po smrznutom snijegu, a sa Treskavice je brisao ledeni vjetar. Temperatura je bila oko —20. Mrzle su nam se ruke, noge, a tijelo se ukočilo. Međutim, ni jednog trenutka nijesmo mogli da se odvojimo od snijega uz koji smo se bili pripili. Samo male humke zemlje, u stvari busenje izraslo na krtičnjacima i pokriveno snijegom, služile su nam kao zaklon. Bilo je dovoljno da se malo pridigne glava pa da zafijuču meci sa Paleža. A za to vrijeme Pavle Đurišić je kovao planove kako da nas »odlijepi«.

Jedan manji juriš pokušali su četnici na desnom krilu našeg bataljona, ali je on odbijen bombama. Bila je to kao neka proba. I dok se jedan naš vod prepucavao sa četnicima koji su se koncentrisali na ivici šume, na lijevom krilu, iz jaruge pokrivene šumom, izmiljela je rulja crnih figura i rasula se po snijegu. U gustom streljačkom stroju, uz povike: »Naprijed, četnici, naprijed Beranci«, streljački stroj je poletio, uz padinu, pre-

ma kosi oko kote 1403, na kojoj su bili Kragujevčani. Na položajima Kragujevčana nalazili su se samo istureni dijelovi i automatska oruđa. Kad je primijetio juriš, štab Trećeg bataljona je bacio u borbu skoro cijeli bataljon. Bojo Prelović, nišandžija našeg bataljona na teškom mitraljezu, sa dva pomoćnika, izvukao je mitraljez na čistinu i zasuo četnike ubitačnom vatrom. Preko pedeset naših automatskih oruđa stupilo je u dejstvo. Iako su četnici bili dosta daleko, predstavljali su odličnu metu, jer su uglavnom imali crne šinjele, a kretali su se po snježnoj bjelini. Između četnika i položaja Trećeg bataljona stvorena je vatrena zavjesa. Bio je to baraž koji se teško mogao probiti. U isto vrijeme dejstvovalo je sa čela, od Trećeg bataljona, preko dvadeset automatskih oruđa. Četnici su padali kao snoplje. Poneki su se valjali niz bijelu strminu po desetak metara. Ali su nove grupe neprekidno izvirale iz šume. Prednji dijelovi četničkog stroja, oni koji su uspjeli da prođu baraž od mitraljeske vatre, stigli su neposredno pred položaje Kragujevčana. Ali tu, na odstojanju od pedesetak metara, dočekani su novom mitraljeskom vatrom i ručnim bombama. Za trenutak smo oko kote 1403 vidjeli samo gustu maglu. Kad se ona digla, ugledali smo kako bježe natrag, u šumu. Ni najžešće prijetnje nijesu pomogle — oni koji su preživjeli juriš pobjegli su u jarugu . . .

Borci Drugog bataljona neprekidno su ležali na snijegu. Pojedinci su već počeli da se smrzavaju, pa su ih drugovi morali trljati . . .

Poslije neuspjeha na svom desnom krilu, Đurišić se orijentisao na južni dio fronta, na sektor gdje su se dodirivali Drugi bataljon i jedan bataljon Druge dalmatinske proleterske. Kao da je pretpostavljao da je to najslabija karika našeg odbrambenog lanca. Bilo je već podne kad su četnici započeli napad prema desnom krilu bataljona. Pošto su se koncentrisali na ivici šume, krenuli su na juriš. Mi smo još ležali u snijegu. Odstojanje između nas i njih bilo je oko šezdeset metara. Dok je Bojo Prelović okretao cijev mitraljeza prema šumi, skočio je Vojo Grujić, zamjenik komandanta ba-

taljona i vičući: »Juriš, proleteri!« poletio na čelu streljačkog stroja, pucajući iz mašinke. Bio je opalio svega nekoliko metaka kad ga je četnički metak pogodio u čelo. Pao je ničice u snijeg, a dijelovi bataljona poletjeli su u susret četnicima. Treća četa Drugog bataljona nalazila se do tog časa u rezervi. Pošto je komandant bio bolestan, a zamjenik komandanta poginuo, komandu su preuzeli komesar bataljona Vlado Kovačević i pomoćnik komesara bataljona.

U toku borbe oni su odlučili da se Treća četa orijentiše prema desnom krilu bataljona i da uhvati vezu sa Dalmatincima.

Na toj strani, na krajnjem desnom krilu, bilo je tiho. Ta tišina nam se nije dopadala. Postojala je mogućnost da četnici tamo naprave brešu u našem rasporedu i da nas zaobiđu. A pozadi nas nalazile su se komore naših i dalmatinskih bataljona...

Prva i Druga četa izmiješale su se sa četnicima, ali to nije trajalo dugo. Videći na kakav otpor su naišli, četnički komandanti su pokušali da potraže našu slabu tačku. Zato su se puteljkom ispod šume orijentisali ka jugu.

Gola zaravan koja se proteže preko Kovačeve glave završava se na jugu uskim klinom između dvije šume. Proplanak je dug stotinak a širok tridesetak metara. Sa obje strane oivičen je gustom hrastovom šumom. Njenom ivicom sa zapadne strane, kretala se Treća četa Drugog bataljona, s namjerom da uspostavi kontakt sa Dalmatincima. A na istočnoj ivici proplanka, u gustoj šumi, gomilali su se četnici.

Nije trebalo da komanda Treće čete naročito osmatra da bi primijetila crnu rulju koja se komešala, čekajući naređenje za juriš. Jedini izlaz iz te situacije bio je — preduhitriti juriš četnika. Nije bilo vremena ni da se zaobilazi odozdo, šumom. Kao panteri, svih sedamdeset boraca Treće čete pretrčali su proplanak i našli se pomiješani sa četnicima. Puškomitraljesci su stojeći kosili četnike. Naši su imali preimućstvo samo u tome što su se četnici bili nagomilali iza žbunja, tako da je jedan metak često obarao po dvojicu. Padali su kao

snopovi, na gomilu. Proleteri su ih hvatali za brade, udarali pesnicama, kundacima, nogama, kako im je bilo najpogodnije. Dešavalo se, u toj gužvi, da se dva naša borca nađu jedan drugom u naručju. Skoro pola sata trajao je taj krkljanac. Kad je jedna jača grupa četnika pokušala da se odlijepi i da zaobiđe Treću četu, stupio je u akciju Bojo Prelović, mitraljezac. Četnici su dobili lekciju. Borci Treće čete, koji su učestvovali u ovoj teškoj borbi, nijesu kasnije nikako mogli da se prisjete detalja. Govorili su da se sve odigralo kao u nekom magnovenju. Vidjeli su samo gomile leševa iza svakog šumarka. Umjesto da izvrše prodor, četnici koji su preživjeli pobjegli su duboko u šumu...

Ali je upornost Pavla Đurišića bila neiscrpna. Njemu nijesu ništa značili životi njegovih »jurišnika«. On je dao riječ da će probiti, pa kako sad može da se obruka. Trebalo mu je da sačuva ugled među svojima i da možda od svoga kralja van otadžbine dobije najvišu pohvalu ili čin. I zato su njegovi vjerni oficiri sa pištoljima dočekivali unezvjerene četnike i ponovo ih svrstavali u streljački stroj.

Ovoga puta pokušali su da se probiju na centru. Povukli su se prema sjeveru i zaposjeli ivicu šume, neposredno ispred Prve čete Drugog bataljona. Borci Prve čete ponovo su bili legli u snijeg. Uskoro su primijetili novo komešanje u neposrednoj blizini. Četnici su, ovoga puta puzeći oprezno, pošli ka ivici šume, s namjerom da izbiju na čistinu i napadnu na centar. U isto vrijeme streljački stroj čete, takođe puzeći, pošao je k njima. U jednom trenutku našli smo se na odstojanju od tridesetak metara. Dok su oni podilazili, nas su tukli iz teških mitraljeza sa Paleža. Za trenutak su se borci Prve čete pogledali, a onda je neko viknuo:

— Bombe!

Skoro u istom trenutku četrdesetak bombi sručilo se na ivicu šume. Ali oni su još bili sakriveni iza nekih omorika i jelika i neprestano su, sa toga odstojanja, tukli iz puškomitraljeza. I naši puškomitraljesci su jedva stizali da promijene okvire. Ponovili smo napad bombama. Ispred nas, nešto udesno, utihla su dva

puškomitraljeza. Ali jedan, koji nam je bio, tako reći, pred nosom, neprekidno je tukao. Sakrio se u krstini jedne jele, i bomba nije mogla do njega. Odmah do centra, bio je Radomir Popović, desetar, sa puškomitraljezom. Četnik ga je dugo vrebao — i pogodio. Minut kasnije poginuo je i pomoćnik, koji ga je zamijenio. I Martin, mladi borac iz Biokovskog odreda, pao je pored njih. Četnik je bio našao otvor kroz koji je vidio ovu grupu. I sve ih je pokosio. Više se nije smjelo dozvoliti da puca. Jedna grupa, na čelu sa Brankom Vučinićem, puzeći je pošla pravo na četnika sa puškomitraljezom. Jedna od pet bombi pronašla je »jurišnika«: puškomitraljezac je zaćutao.

Još jedan ili dva juriša izvršili su »jurišnici« na položaje Trećeg bataljona. Ali su svaki put odbijeni, trpeći velike gubitke. Na svakih petnaest do dvadeset metara na položaju bili su postavljeni naši puškomitraljezi, a četnici su jurišali čistinom. Vatra iz naših oruđa kosila ih je kao klasje.

Pala je noć. Ledena noć na ograncima Treskavice. Noć za odmor onih koji sjede pored toplih ognjišta. Ali ne i za nas, koji smo mogli da očekujemo da se Pavle Đurišić neće umiriti i pored nekoliko stotina mrtvih koje je već imao. I zaista, nije se smirio. Njemu je bilo stalo do pobjede.

Neposredno iznad šume bili su postavljeni puškomitraljezi. Duž čitavog fronta, na položaju su se nalazile samo manje grupe. Upravo, svi smo bili na položaju, ali nijesmo ležali, već smo se kretali, da se ne bismo smrzli. Prvi napad izvršili su četnici na desnom krilu. Zatim su pokušali na centru, ali su i tu odbijeni. Tada se Pavle ponovo orijentisao na položaje Trećeg bataljona. Vjerovatno je želio da ovlada dominantnim položajima i da nas natjera na povlačenje. Prvi napadi nijesu bili naročito žestoki. Kao da su četnici ispitivali našu jačinu i mogućnosti za prodor. Poslije svakog odbijenog napada čuli smo njihovo dozivanje po jarugama. A Pavle Đurišić lično je sokolio svoju vojsku, vičući:

— Naprijed, jurišnici, bježe proleteri!

Možda su ga njegovi istureni dijelovi, koji su ležali ivicom šume, na domaku naših mitraljeza, obavještavali da se mi krećemo. U stvari, po koji borac bi otrčao preko snježne bjeline da donese sanduk s municijom, a njima se pričinjalo — jer su to željeli — da mi bježimo!

Najteži napad bio je oko 3 časa izjutra 21. marta. Četnici su se neopaženo privukli položajima Omladinske čete Trećeg bataljona i bombama izvršili juriš sa dvadeset do trideset metara. Na položajima čete nalazila su se samo dežurna oruđa. Iznenađeni ovim napadom, omladinci su se povukli na neke kose. Pored ostalog, bili su ostali bez bombi. Zato su iz svih bataljona sakupljene bombe i upućene u Treći bataljon. U žestokom protivjurišu omladinci, pomognuti ostalim dijelovima Trećeg bataljona, povratili su izgubljene položaje. I ovog puta tukli su se samo bombama. Nekoliko napada izvršeno je i na položaje Druge čete Drugog bataljona. Ta četa je kasnije, u toku noći, upućena prema katunu Lukavac, gdje je izvršila prepad na grupu četnika koja se bila smjestila u kolibama.

Nešto poslije tri sata na sektoru Kovačeva glava — Palež zavladala je grobna tišina. Do svanuća je bio ostao još koji sat. Dolje na jugu, na Ulogu, u toku cijele noći čula se borba. Pred zoru i tamo se sve utišalo. Dok smo se mi borili sa četnicima Đurišića, Četvrti i Šesti bataljon naše brigade, pod rukovodstvom komandanta brigade Danila Lekića, likvidirali su četničko uporište Ulog, u kojem je bilo četiri do pet stotina četnika. Glavni teret borbe ponio je Četvrti bataljon, jer je Šesti znatno zakasnio.

Prije svitanja, u tišini, tri bataljona Prve proleterske brigade, poslije skoro dvadeset i četiri časa borbe, povukli su se na greben zapadno od Bojića i Siljevca. Dan nas je zatekao na snježnom platou, ispod kojeg se okomito spuštao kanjon Vrhovine. Nešto poslije svanuća k nama je stigao komandant Lekić. Jedna četa je upućena prema Lukavcu da izvidi šta je sa četnicima. Iako se bilo razdanilo, oni se nijesu pojavljivali. U međuvre-

menu čula se borba prema Oblju i Kalinoviku. Druga proleterska brigada probila je četničke odbrane i oslobodila Kalinovik. Uskoro smo dobili obavještenje da je desetkovani odred Pavla Đurišića pobjegao ograncima Treskavice prema Gvoznom polju, i dalje, ka Drini. Bitka sa »jurišnicima« bila je završena.

Dvadeset hiljada četnika Draže Mihailovića bježalo je ispred naših snaga na sve strane. Odred Pavla Đurišića, koji je sa Paleža krenuo na Neretvu i polomio zube odmah tu na Kovačevoj glavi, imao je oko tri stotine i predeset mrtvih. Ranjenih ih je, svakako, bilo barem dva puta toliko. Praktično, njegov »elitni« odred bio je prepolovljen. Pričali su ljudi da su Pavla vidjeli kako plače od bijesa i jada.

*

Poslije borbe na Paležu i Kovačevoj glavi i na Ulogu, Prva proleterska brigada, na čelu lijeve kolone naše grupacije, krenula je niz Kolunsku rijeku ka Ustikolini na Drini. Desna kolona, na čelu sa Drugom proleterskom divizijom, išla je južno, prema Brodu. Bile su to dvije tačke koje je Vrhovni štab odredio za forsiranje rijeke...

Već 28. marta prethodnica brigade, koju je činio Prvi crnogorski bataljon, ugledala je nabujalu rijeku.

Tekla je Drina hučna i prkosna, noseći prve otopljene snjegove sa Ljubišnje i Durmitora, Maglića i Zelengore. Hitale su Tara i Piva, i Sutjeska, da joj razliju korito i učine je bržom i otpornijom.

A vojska proletera, odlučna kao i uvijek, mislila je: »Tekla ti brzo ili sporo, branila se ili ne, moraš nas prenijeti na drugu obalu«.

Dva su srca toga dana zadrhtala i ubrzano zakucala na dvijema obalama Drine. Na jednoj, desnoj, u srce se uvukao strah, zec mu je postao stanovnik. To srce je drhtalo, u grudima četnika i Italijana, od saznanja da otuda, od zapada, ka Drini nastupaju kolone proletera, onih istih koji su ih, još prije neki dan, gonili pred sobom. Drhtalo je to srce sada, uzdajući se jedino u rijeku, poznatu po zlim ćudima i bujnim maticama; ali strah nije mogao da izliječi nadu u nepremostivost.

Na drugoj, lijevoj obali, nestrpljivo je kucalo srce u boraca Prve proleterske brigade. Bilo je ispunjeno riješenošću da se ide preko rijeke, pa onda u obračun s njima, čuvarima napuklih imperija. Straha u tom srcu — nije bilo. Bilo je samo smjelosti i — mržnje prema onome koji je leševima nedužnih ljudi zagadio ovu našu planinsku rijeku.

Da li za sinove slobode ima rijeka koje su neprebrodive? Koju i kakvu rijeku do sada nijesmo savladali? Zar i Neretva nije čekala? Zar pod Treskavicom nije tekla rijeka »jurišnika« Pavla Đurišića, pa se morala razliti i oteći neznano kud? Zar i dublje i teže vode nijesmo gazili i — pregazili?

Srce je bilo samo — nestrpljivo.

To što je na drugoj obali bio neprijatelj, bilo je gotovo sporedno u mislima svakog borca. Nije se postavljalo pitanje kako potući četnike i Italijane koji su čekali ispod Cvilina, uz obalu i gore, u starim crnogorskim šančevima na Krčinom brdu i Kapaku, već — kako prijeći rijeku.

I na to »kako?« potražen je odgovor.

U štabu Prvog bataljona rekli su:

— Dereglija bi bila rješenje.

Jer, ovdje je postojala skela kojom se koristio narod ovog kraja.

Mještani su objasnili da na skelu može stati dvadeset do trideset ljudi. Iznad Drine je podrhtavala žica, kojom se, prije rata, hučno okretala koturača sa čeličnim užetom vezanim za skelu.

Ali, četnici nijesu bili naivni. Pošto su već bili ušančeni na obali — znači da su nas očekivali. A ako su nam se nadali, onda je bilo prirodno da i skelu, i njenu koturaču, stave pod svoj nadzor.

Konstatovano je: skela je na desnoj obali, pod okom i nišanom četnika.

Treba doći do skele, treba je prevući.

Skela, skela!

Sve oči gledale su u nju! Sve misli bile su joj okrenute. Daj skelu — i mi smo prešli Drinu.

Politički komesar bataljona, Krsto Bajić, rekao je odlučno:

— Idemo po nju!

— Po skelu?

— Da, po skelu. I to — plivajući!

Tri borca Prvog bataljona, sa svojim komesarom, bacila su se u hladnu Drinu.

Plivali su boreći se sa brzom maticom. Najzad, došli su do skele.

— Odvezuj — naredio je Krsto jednom borcu, a sam uzeo veslo da krmani.

Za cijelo to vrijeme naši bacači i teški mitraljezi tukli su po četničkim rovovima. Četnici bi samo s vremena na vrijeme izvirili iz zaklona. Odozgo, iz Cvilina, četnici su tukli prelaz. Ali se Bajić nije obazirao na to.

Skela se pokrenula, koturača je zaškripala.

— Dobro je, uspjeli smo — konstatovali su. — Samo moramo požuriti. Četnici neće mirovati.

I zaista, nijesu mirovali. Iznad boraca na skeli zazviždali su rafali.

Skela se lagano kretala. Videći da će doći do prebacivanja naših snaga na drugu obalu, četnici su počeli da svlače košulje, da ih natiču na puške i da mašu njima u znak predaje.

Ali borci Prvog bataljona nijesu imali sreće: oko sredine užeta kojim je klizila koturača je zastala. Četnički meci a možda i parče granate oštetili su čelično uže. Svi pokušaji da se ono pomakne trzajima ostali su bez uspjeha. Skela se njihala na matici. Pošto je bila probušena, počela je polako da tone. Tri borca s komesarom nijesu imali kud. Skočili su još jednom u hladne talase i zaplivali prema lijevoj obali. Borci Prvog bataljona sa obale su žalosno posmatrali kako deregliju polako pokriva voda. Bila je, tako reći, nadohvat ruke; ali je ipak bila — daleko.

Pokušaj da se za prebacivanje jedinica upotrijebi skela, propao je. Morala su se tražiti druga rješenja. Donesena je odluka da se hitno počne sa izgradnjom splavova.

U međuvremenu u Ustikolinu su stigli i dijelovi Drugog bataljona, sa štabom bataljona. Dva bataljona su vijećala.

Iskustva u pravljenju splavova nije bilo. Materijala takođe. Postavlja se, dakle, problem: kako i otkuda nabaviti materijal. Nađeno je rješenje: treba rušiti napuštene zgrade i izvlačiti grede koje se mogu koristiti. Ali, to nije bilo dovoljno. Trebalo je riješiti kako da se nabave ekseri, spojnice i drugi pribor, kojeg u samom mjestu nije bilo. Grupe boraca upućene su po okolnim selima, da traže potrebni materijal od seljaka.

Za ovaj posao angažovani su borci Prvog i Drugog bataljona, a kasnije i nekoliko desetina Trećeg bataljona. Materijal je prikupljan noću. Preko dana se nije moglo raditi, jer su četnici i Italijani neprekidno tukli lijevu obalu iz mitraljeza i bacača. Mi smo odgovarali na vatru, ali to ipak nije omogućavalo našim borcima da se slobodno kreću. Pošto bi se materijal privukao u toku noći, danju su pravljeni splavovi u zaklonu iza vodenice Nika Vukadinovića. Da bi se posao što prije obavio, radilo se i noću. Ekseri, testere, žica i sav ostali pribor nabavljeni su na dobrovoljnoj osnovi.

U splavarenju niko nije ništa znao. Jedini instruktor i za pravljenje splavova i za upravljanje njima bio je Panto Gavran, borac Četvrtog bataljona, rodom iz Cvilina, prekoputa Ustikoline.

Na izgradnji splavova bio je angažovan i Treći bataljon. On je iz sela Prisoje, gdje je bio lociran radi obezbjeđenja od Goražda, prebačen u sela Ljubuša — Kosovo. Jedan dio ljudstva iz svih četa određen je da ide u rejon sela Odžak, da bi pomogao u izgradnji splavova.

Dok su građeni splavovi, rješavalo se i pitanje ko će biti veslači. Angažovani su uglavnom Dalmatinci, koji su znali da veslaju, iako nikad nijesu upravljali splavovima. Do u detalje je bio izrađen plan rasporeda veslača.

Za tri dana, do 6. aprila, bilo je napravljeno oko trideset splavova. To, prema ocjeni štabova, nije bilo dovoljno. Međutim, ponestalo je materijala. Donesena

je odluka da se posijeku i upotrebe telefonski stubovi duž željezničke pruge i ceste. Nekoliko desetina iz Prvog, Drugog i Trećeg bataljona testerisalo je stubove i dovlačilo ih na mjesto gdje su se gradili splavovi. Ovaj posao se mogao obavljati samo noću i zahtijevao je posebnu opreznost, jer su testerisanje stubova i skidanje žica četnici, sa druge strane, mogli lako da čuju. Onda bi prvo počeli da psuju i prijete kako će »oni pokazati« proleterima, kako rijeku nećemo nikada prijeći, kako je uzaludno sve što radimo. Potom bi otvarali vatru iz svih oruđa kojima su raspolagali. Ipak, borci su obavljali svoj posao.

Bilo je izgrađeno blizu četrdeset splavova. Građeni su obično od 3-4 grede ili telefonska stuba. Njihova nosivost bila je različita.

Da li su oni bili dobri, da li se njima, s obzirom na težinu i dimenzije, moglo preko rijeke — to niko sigurno nije mogao da kaže. Na to pitanje trebalo je da odgovori — praksa.

I ona je odgovorila! U prvi mrak 6. aprila splavovi su spušteni u vodu. To je za četnike, koji su se nalazili uz samu obalu s druge strane, bio signal da otpočnu s jakom vatrom. Iz minobacača, teških i lakih mitraljeza oni su otvorili vatru po splavovima koji su se, vezani za užad, njihali uz obalu rijeke. Prateće čete Prvog i Drugog bataljona takođe su otvorile vatru po neprijatelju. Četnička vatra, potpomognuta minobacačima sa italijanskih položaja, bila je tako jaka da se sa obale teško moglo prići splavovima.

Ipak, grupe boraca su se probile kroz baražnu vatru, zagazile u vodu i popele se na nekoliko splavova.

Kad su se prvi borci ukrcali na splav, on je počeo polako da tone. Ali nije potonuo zbog tereta. U času kad je trebalo da se otisne, u njega je udarila minobacačka bomba. Borci su pokošeni, a splav je raznesen. Čitava posada je pobijena. Ostali splavovi, iako nijesu bili pogođeni, nijesu mogli da krenu preko rijeke: jednostavno su potonuli. U takvoj situaciji, štabovi Pr-

vog i Drugog bataljona donijeli su odluku da obustave pokušaj prebacivanja preko rijeke.

Dan ranije, 6. aprila, prethodnice Južne grupe uspjele su da pređu Drinu kod Broda.

Ujutru 7. aprila održan je sastanak štabova bataljona sa nekim članovima štaba Prve proleterske. Danilo Lekić, komandant brigade, i Mijalko Todorović, komesar, prisustvovali su sastanku. Komandantima Prvog i Drugog bataljona prigovoreno je što nijesu uspjeli da forsiraju Drinu. Prema situaciji, odlučeno je da se forsiranje izvrši 8. aprila naveče. To je bio krajnji rok, budući da su brigade Druge proleterske divizije na južnom sektoru bile stvorile čvrst mostobran i vodile žestoke borbe sa četnicima i Italijanima na desnoj obali rijeke. Nije se smjelo oklijevati, jer je i Sjeverna grupa, tj. Prva proleterska divizija, morala na sebe da primi krupan dio tereta u probijanju četničko-italijanskog fronta na Drini.

Trebalo je, prije svega, osposobiti splavove. Pokazalo se, naime, da su oni nestručno građeni i da se moraju ojačati. Umjesto 3-4 grede trebalo je u njih ugraditi najmanje 6-7 greda, odnosno balvana. Tako ojačani, mogli su da izdrže teret od desetak boraca. Na njima se radilo usiljeno. Za dva dana trebalo je izvršiti sve pripreme za prelaz.

Uoči prelaska Drine, 8. aprila, u Ustikolinu je stigao i Treći bataljon. Sa Prvim i Drugim bataljonom on je činio prethodnicu Prve divizije, koja je bila dobila zadatak da ovlada desnom obalom i tako obezbijedi mostobran za prelaz ostalih jedinica Sjeverne grupe.

Ovoga puta izvršene su temeljite pripreme. Uporedo sa postavljanjem splavova odabirali su se dobrovoljci koji će se iskrcati na drugoj obali i stvoriti mostobran. Čitava desna obala, ispod sela Cvilina, bila je načičkana četničkim rovovima. U samom selu nalazile su se jake četničke snage. A gore na Krčinom brdu, u ojačanim starim rovovima, čekale su italijanske jedinice, koje su »obezbjeđivale« s bokova četničke brigade, dovedene čak iz Srbije.

Na prvi splav, koji je imao da odigra pionirsku ulogu, ukrcali su se borci Prvog bataljona Janka Ćirovića, Ante Raštegorac, puškomitraljezac sa svojim »šarcem«, i njegov pomoćnik. Nekoliko desetina ručnih granata bilo je njihovo glavno naoružanje. Zadatak im je bio da ovladaju prvim rovovima na desnoj obali i tako stvore uski mostobran za iskrcavanje prvih dijelova iz Prvog i Drugog bataljona. Za ostale splavove javile su se desetine dobrovoljaca. Svi oni, razumljivo, nijesu mogli da se ukrcaju na prve splavove.

Ćirović je, kad je kretao, stavio nož na pušku, zakoračio na splav i rekao:

— Noćas — ili nikad!

Tri prekaljena proletera pritegli su remenje i — zaveslali. Splav je sporo odmicao. Borio se sa maticom rijeke, koja ga je zanosila. Kad su se primakli desnoj obali, Ćirović je, ocjenjujući odstojanje, zavitlao odšrafljenu ručnu granatu na drugu obalu. Pri tom je viknuo koliko je mogao:

— Čekajte, izdajnici, idemo vam u posjetu!

Sve je bilo tiho. Splav je uskoro udario u desnu obalu. Borci se nijesu zadržali da splav vežu: iskočili su i poletjeli prema rovovima. Nekoliko bombi ubačenih u rovove otvorilo je prolaz. Tamne sjenke bježale su poljem prema prvim kućama Cvilina.

Red rovova na obali bio je zauzet. Prvi rafali iz »šarca«, iskićeni svjetlećim mecima, poletjeli su za četnicima. To je za borce na lijevoj obali bio znak da je mostobran već stvoren. Desetine boraca, formirane kao udarne grupe, poskakale su na splavove. Jedan pored drugog, u gustoj formaciji, kretali su se splavovi sa borcima. Za nepuna dva sata na drugoj obali našlo se oko šezdeset boraca iz Prvog i Drugog bataljona. U prvim grupama obavezno su se prebacivali komandiri i komesari četa, zamjenici komesara i drugi rukovodioci. U drugom ešelonu prebacili su se i komandanti Prvog i Drugog bataljona. Prebacivanje je išlo sporo. Trebalo je više od jednog sata da se splav prebaci na drugu obalu. Vesla su se lomila, splavovi su bili preopterećeni, a matica ih je zanosila niz rijeku, često i po pet

stotina metara. Tako je jedna grupa ostala bez vesala, pa ju je Drina nosila niz vodu dok nije stigla do dva rukavca. Matica ju je zatim bacila u sporedan rukavac, prema obali. Borci su se uhvatili za vrbe i tako dokopali obale.

Ipak, prikupljanje je brzo išlo.

Već oko 3 časa po ponoći, grupa od 60 boraca ovladala je selom Cvilin.

Splavovi kojima su prelazili Drinu nijesu se vraćali natrag: odnosila ih je voda. Jedna grupa boraca iz Drugog i jedna iz Trećeg bataljona odlučile su da se domognu skele. Borci su iskoristili jedan oštećeni splav i stigli do mjesta gdje je skela bila potonula. Pomoću užeta za koje se držala s velikim naporom izvukli su skelu i dovukli je do obale. Tom prilikom ranjen je od minobacačke bombe jedan borac Drugog bataljona. Poslije dva sata napornog rada skela je osposobljena za upotrebu. Na taj način već je oko 3 časa poslije ponoći prebacivanje boraca moglo da se obavlja skelom. To je znatno ubrzalo prelazak na drugu obalu, jer je dotle za prebacivanje bio ostao samo jedan čamac. On je mogao da primi najviše po tri borca, od kojih je jedan bio veslač. Za sve vrijeme prebacivanja italijanska artiljerija nije prestajala da tuče mjesto prelaza. No to nije ometalo prebacivanje.

Poslije zauzimanja sela Cvilina grupa od šezdeset boraca, koja je bila prešla Drinu, dobila je prve podatke o položajima neprijatelja. Jedan zarobljeni četnik izjavio je da na Krčinom brdu ima svega dvadesetak Italijana. Prema našim informacijama, međutim, bilo ih je oko sto pedeset, sa svim potrebnim naoružanjem. Pored Italijana, prema podacima zarobljenog četnika, na brdu su se nalazili i četnici.

Uzimajući u obzir ove podatke, na Krčino brdo je prije svitanja upućena grupa od dvadesetak boraca iz Prvog i Drugog bataljona. Vodili su je Spasoje Dragović, komesar Prve čete Prvog bataljona i Vlado Ljumović, zamjenik komandira Prve čete Drugog bataljona.

Grupa je pošla prema brdu, uvjerena da će se sa neprijateljem lako obračunati.

Borci su se kretali kroz šikaru i žbunje i neprimijećeni su stigli pred neprijateljske rovove. Tek tada su Italijani primijetili da se pred njima nalaze proleteri. Stotine bombi poletjele su iz tih rovova i zasule naše borce, a iz desetine puškomitraljeza prosuta je ubitačna vatra po njima. I naši borci su odgovorili bombama. Neprijatelj još nije mogao da ocijeni kakve su snage koje napadaju njegove položaje. Ostale naše snage, koje su se nalazile u Cvilinu, odmah su ocijenile da je neprijatelj jak i da grupa koja je tamo upućena neće moći da iziđe na kraj s njim.

Čitavo Krčino brdo ličilo je na upaljenu buktinju — kao da ga je neko posuo naftom pa zapalio. Pucnji se nijesu razaznavali. Sve se bilo slilo u neprekidnu, ujednačenu jeku, kao da je brujalo na stotine avionskih motora. Samo su se eksplozije minobacačkih bombi izdvajale iz opšteg ječanja.

Odlučeno je da se odmah ide u pomoć prethodnici.

U prvi rasvit 9. aprila grupa od šezdesetak boraca preduzela je frontalan napad na italijansko-četničke položaje na Krčinom brdu. Na brdu se nalazio čitav jedan italijanski bataljon, ojačan sa dva bataljona četnika.

Kad je na Krčino brdo stigla grupa iz Cvilina, prethodnica koja je napala prije zore bila je već prorijeđena. Poginuo je komesar čete Dragović, a zamjenik komandira Ljumović bio je ranjen. Borci koji su pristigli odmah su se uključili u borbu. Bio je već dan, pa je neprijatelj tu, odmah ispred sebe, mogao da vidi naš streljački stroj.

Borilo se uglavnom bombama i automatskim oruđima. Plamen koji je u noći zahvatio brdo pretvorio se sada, po danu, u gustu zavjesu dima, koji je obavijao dvije vojske.

Nekoliko puta naši borci su uspjeli da istjeraju Italijane iz prvih rovova. Ali ovi bi se, uz pomoć četnika, ponovo prikupili i izvršili protivnapad. Juriši i protivjuriši ponavljali su se od svitanja pa sve do jedanaest časova. Grupe boraca koje su pristizale odmah su

se uključivale u borbu i tako pojačavale pritisak na italijansko-četničke položaje.

Prvi i Drugi bataljon dejstvovali su sada ponovo kao odvojene jedinice. Na našem lijevom krilu četnici su, podržani vatrom italijanskih minobacača, izvršili jak pritisak — i probili front. To je dovelo u pitanje uspjeh čitave grupe. Situacija je bila kritična. Dijelovi Trećeg bataljona, koji su, poslije Drugog, prešli Drinu, upućeni su da pojačaju Prvi bataljon, ali još nijesu bili stigli na brdo. Prodor neprijatelja prema obali Drine mogao je da onemogući dalje iskrcavanje što bi dovelo do toga da borci koji su od svitanja vodili borbu budu odsječeni i opkoljeni od daleko brojnijih neprijateljskih snaga.

Četnici su vikali:

— Hoćete li preko Drine? Sad ćemo vam pokazati kako ćete preći!

Ocjenjujući težinu situacije, naše desno krilo učinilo je krajnji napor da se sačuva postignuta prednost. Oko sto boraca diglo se kao jedan i poletjelo na rovove i u bok četnicima. Italijani i četnici nijesu mogli da izdrže pritisak, te su počeli da bježe preko brda.

Na lijevom krilu četnici su pokušavali da iskoriste stečenu prednost. Ali im je naš protivnapad tu prednost oduzeo: morali su da bježe. Oko 11 časova, poslije sedam sati borbe prsa u prsa, Krčino brdo je zauzeto.

Položaji su ličili na pravo razbojište. Po rovovima su ležali mrtvi italijanski vojnici i četnici. Sanduci sa bombama i municijom još nijesu bili ispražnjeni. Desetine lakih i teških mitraljeza i bacača ležale su po rovovima i između njih. Zemlja je bila crna od gara od eksplozija. Tek poslije borbe borci su mogli da steknu predstavu o položajima koje su napadali i o snagama koje su ih branile.

I pored svih napora koje smo podnijeli i žrtava koje smo dali ipak smo bili zadovoljni. Krčino brdo, utvrđen položaj, koji je 1914. godine, kad su ga držali Crnogorci, odolio napadima austrijskog komandanta Poćoreka, sada je bilo u našim rukama. No time borba za mostobran još nije bila završena. Pred borcima

Prve proleterske nalazilo se još jače neprijateljsko uporište — Kapak. Po broju vojnika, naoružanju i sistemu utvrđenja neprijatelj ga je smatrao neosvojivim.

Naši bataljoni koristili su prednost koju su stekli nad neprijateljem poslije ovlađivanja Krćinim brdom. Zato su bez zadržavanja krenuli u napad. Djelovi Prvog, Drugog i Trećeg bataljona otpočeli su dejstva za dana. Borci su, koristeći šumarke, stigli na odstojanje od 20 do 30 metara i ispred neprijateljskih bunkera. Odatle su mogli da ih tuku. Jedan borac iz Drugog bataljona uspio je da dopuže do pred sam bunker i da ubaci bombu kroz otvor za mitraljez. Teška »breda« je zaćutala, a u neprijateljskom rasporedu otvorena je breša, koja je odmah iskorišćena. Naši su napadali po sistemu klinova, ne obazirući se na nelikvidirana uporišta. Nekoliko puta Italijani su pokušali da izvrše protivnapad, ali nijesu uspjeli da se oslobode pritiska proletera. Kad su vidjeli da im vatra koju su otvarali po našem streljačkom stroju ne koristi, počeli su da se povlače. Ipak, koncentrisali su se u gornjim utvrđenjima i odatle pružali žestok otpor. Čitavu noć između 9. i 10. aprila vodila se borba za Kapak. Prethodnice Trećeg bataljona, koji je napadao na Kapak sa sjevera, u leđa neprijatelju, bile su se neposredno pomiješale sa Italijanima. Prva četa bataljona vodila je na taj način borbu po danu skoro tri sata. Jedna četa zašla je neprijatelju iza leđa, udarila na stare šančeve, i tako znatno olakšala frontalna dejstva Prvog i Drugog bataljona. Kasnije je neprijatelj, da bi skinuo Treći bataljon s leđa, jakim snagama izvršio protivnapad i potisnuo dijelove bataljona prema selu Mirkovići. Ali je iznenadni napad s leđa već bio postigao dejstvo i slio se sa pritiskom koji su bataljoni pojačavali s čela. Hvatajući se za grlo s neprijateljem, borci Prvog i Drugog bataljona u svitanje su izbili na vrh Kapka. Otpor Italijana i njihovih saveznika četnika bio je konačno slomljen.

U paničnom bjekstvu Italijani su ostavili na Kapku čitavu ratnu opremu. Artiljeriju su bili potovarili, ali ih je nalet naših bataljona prinudio da je ostave.

Samo su izvukli zatvarače. Vojnici su bježali bacajući rance, puške i ostalu opremu.

Prelaz preko Drine bio je obezbijeđen. I južna grupa, koja je već 6. aprila forsirala Drinu kod Brođa, progonila je neprijatelja. 17. aprila, odlučnim udarcem Sedme krajiške, Treće sandžačke, Treće krajiške i Druge proleterske po četničkoj grupaciji, svaki otpor neprijatelja na području Sandžaka bio je likvidiran. Četničke formacije više nijesu postojale.

Put proleterskih brigada vodio je na istok, prema Bijelom Polju i Kolašinu i dalje, prema jugu, u unutrašnjost Crne Gore. Ostaci četničkih korpusa bježali su bez oružja i usput strigli brade da ih narod, koji je skoro godinu dana trpio njihove zulume, ne bi sam kaznio za zlodjela koja su počinili.

Još jedan pokušaj neprijatelja da nas uništi propao je. Četvrta ofanziva je završena. Neprijatelj je još jednom izgubio bitku.

*

Prva proleterska brigada, koja je već imala za sobom šesnaest mjeseci napora, borbi i vojničkih i političkih pobjeda, spremala se — poslije kratkog predaha — da zajedno sa ostalim brigadama i divizijama naše Armije nastavi svoj slavni borbeni put . . .

SADRŽAJ

Strana

UMJESTO PREDGOVORA 5

OD RUDOG DO ZELENGORE 7

PRELAZAK U KRAJINU 59

U SREDNJOJ BOSNI 131

NA NERETVI I DRINI 205

JOVAN BOŽOVIĆ

OVDJE PRVA PROLETERSKA

Redaktor
Radomir Petković

*

Lektor
Radmila Brajović

*

Tehnički urednik
Andro Strugar

*

Korektori
Vera Đurić
Biljana Đorđević

Štampanje završeno decembra 1964.
Tiraž 3.000

Štampa: Štamparija »*Kultura*« — Trebinje